

КИРИЛОМЕТОДИЄВИСТИКА

14/2023

Редакција:

Маринка Шимиќ
Алексеј Пентковскиј
Љубор Матејко
Лилјана Макаријоска
Добрила Миловска
Ѓорги Поп-Атанасов (главен редактор)

Технички уредник:
Лилјана Макаријоска

Секретар на редакција:
Зорица Велкова

Copyright © Menora 2023

Сите права се задржани. Ниту еден дел од ова издание не смее да биде препечатуван, копиран или објавуван во која и да било форма или на кој и да било начин во електронските или печатените медиуми, без писмена согласност од издавачот и авторите.

КИРИЛО- МЕТОДИЄВИСТИКА

14/2023

ЈАЗИК

УДК 811.163.1(497.5)

УДК 27-282.7(497.5)

Изворен научен труд

ČAKAVSKI UTJECAJ U PAŠMANSKOM BREVIJARU (HAZU III b 10)

Marinka Šimić, Dr. sc., znanstvena savjetnica
Staroslavenski institut, Zagreb

Nacrtak: Pašmanski je brevijar, kao i većina hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, pisan crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije. U tom rukopisu uz starije jezične osobine, crkvenoslavenske, supostoje i mlađe, hrvatske, tj. čakavske, i to općečakavske, odnosno zajedničke svim (ili većini) čakavskih govora, južnočakavske, sjevernočakavske i srednjočakavske. Čakavske su jezične karakteristike posvjedočene uglavnom u rubrikama za koje je svojstven prodor narodnog govora, a rjeđe u drugim dijelovima brevijara. Stoga je za provedeno istraživanje bilo potrebno pregledati gotovo sve rubrike ovog rukopisa.¹ Osim toga utjecaj piščeva govora zamjetan je u novijem dijelu rukopisa koji je pisan u 15. stoljeću. Utvrđeno je da su čakavske karakteristike češće na fonološkoj i leksičkoj razini, dok su na morfološkoj znatno rjeđe, što je uobičajeno i u drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljski brevijari, Pašmanski brevijar, crkvenoslavenski jezik, čakavština, leksik.

1. HRVATSKOGLAGOLJSKI BREVIJARI

Brevijar ili časoslov liturgijska je knjiga koja sadrži sustavno poredane molitvene tekstove i čitanja za sve dane u godini i za sve sate u danu. Za svaki je dan brevijar podijeljen na osam dijelova, prema dobu dana u kojem se mole: *matutinum* (*jutarnja*), *laudes* (*pohvale*), *prima*, *tertia*, *sexta*, *nona*, *vesperae* (*večernja*) i *completorium* (*povečerje*) (Leksikon ikonografije 2000: 197). Riječ *breviarium* označavala je u početku jedan folij ili knjižicu s uputama o tome koji se sve elementi uzimaju za pojedine satove dana i noći iz različitih knjiga: *Psaltira*,

---

¹ Napomena, neke su rubrike nečitljive, tj. oštećen je pergament. U ovom sam radu koristila fotokopije rukopisa koje su pohranjene u Staroslavenskom institutu u Zagrebu.

Antifonara, Lekcionara, Homilijara, Pasionala, Legendara i Kolektarija. Osnovni su dijelovi časoslova bili psalmi, svetopisamska, patristička i hagiografska čitanja koja su se prekidala pjevanjem antifona, himana i kratkim molitvama (Pantelić i Nazor 1977: 9). Sv. Benedikt preuzeo je rimski način moljenja časoslova prilagođavajući ga potrebama svoga reda te je odredio da se svih 150 psalama izmoli svaki tjedan, a čitavo Sv. pismo da se pročita svake godine. Tako je nastao liturgijski psaltir.

Razvoj hrvatskoglagoljskih brevijara teško je pratiti zbog nedostatka spomenika. Ipak može se pretpostaviti da je njihov razvitak povezan s dolaskom Konstantina-Ćirila i Metoda u Moravsku 863. godine. Premda se u hrvatskoj tradiciji osjeća manjak spomenika staroslavenskoga časoslova koji bi povezivali ćirilometodsku liturgijsku tradiciju s pojavom plenarnih brevijara u 13. stoljeću (a kod nas su očuvani tek od druge polovice 14. stoljeća), Marija Pantelić utvrdila je da osam fragmenata starije redakcije iz 13. stoljeća svjedoče da su i kod naših glagoljaša postojali: *Psaltir, Antifonar, Lekcionar, Homilijar, Pasional, Legendarij i Kolektarij* kao pojedinačne zbirke prije njihove integracije u brevijar (Pantelić 1991.–1993: 61–146).

Uz misal, brevijar je najvažnija liturgijska knjiga, pa je povijest hrvatskoglagoljskih brevijara dio povijesti slavenskoga bogoslužja. Potpuni su glagoljski brevijari hrestomatije srednjovjekovnoga štiva jer sadrže apokrifne i svetačke legende. Posebice su opširne pasije svetaca iz ranoga razdoblja kršćanstva, a neke sadrže odlomke životopisa Konstantina-Ćirila. Osim toga, važno je istaknuti da su brevijari kao jedinstvene antologije srednjovjekovnoga duhovnog štiva imali vrlo širok krug obrazovanih čitatelja u srednjemu vijeku. “Utjecaj recitiranja brevijarskih lekcija na razvijanje opće književne kulture glagoljaških pisaca, oblikovanje njihova stila, usavršavanje izražajne tehnike, nesumnjivo je prvorazredan činilac književnog i kulturnog života epohe” (Hercigonja 1975: 90–91). U gradskim je sredinama postojala svijest o potrebi stvaranja odgovarajuće komunikacije pri obredu s pastvom koja nije znala latinski, što se odnosi na lekcionare, molitvenike, rituale i psaltire. Posebice je u tom kontekstu važan Psaltir, knjiga molitve srednjega vijeka, a od 9. pa sve do konca 13. i početka 14. stoljeća, to je gotovo jedina knjiga dostupna laicima (Pantelić 1980: 357).

Među ukupno tridesetak očuvanih rukopisnih hrvatskoglagoljskih brevijara 14. i 15. stoljeća, samo je jedanaest plenarnih, potpunih, što znači da sadrže temporal, sanktoral, komunal, ritual i druge dijelove potrebne za misu.² Od toga su četiri rukopisa kraćih lekcija: *Pašmanski brevijar* – druga polovica 14. i 15. stoljeća, *Brevijar knjižnice Metropolitane* iz 1442. g. (Metropolitanska knjižnica

---

² KUHAR 2020: 58–59.

u Zagrebu), *Brevijar popa Mavra* iz 1460. g., *Brevijar Arhiva S. Petra u Rimu* (D 215) iz 15. stoljeća, a sedam su folio oblika s duljim biblijskim i hagiografskim čitanjima (Pantelić i Nazor 1977: 5). Danas je među istraživačima hrvatskoga glagoljaštva općeprihvaćena činjenica da se hrvatskoglagoljski misali i brevijari dijele u dvije skupine (Tandarić 1993: 31–35): sjevernu ili krčko-istarsku i južnu ili zadarsko-krbavsku skupinu. Kodeksi prve skupine čuvaju obično stariju redakciju prijevoda i arhaičnije jezično stanje, dok je tekst kodeksa južne skupine ovisan o latinskome tekstu misala i brevijara. Južnu skupinu također karakterizira pomlađen jezik i znatno jači prodor elemenata govornoga jezika nego u prvoj skupini. Kada je riječ o biblijskim tekstovima, to znači da kodeksi sjeverne skupine čuvaju stare ćirilometodske prijevode prema grčkom izvorniku koji su samo djelomice, najčešće na početku i kraju teksta, prilagođeni prema *Vulgati*. Drugim riječima, kodeksi sjeverne skupine čuvaju tekstove koji su nastali revizijama provedenim početkom 12. stoljeća (Reinhart 1990 i 1990a), i polovicom 13. stoljeća, dok su tekstovi južne skupine doživjeli još jednu sveobuhvatnu redakciju prema latinskome tekstu misala i brevijara u 14. stoljeća.³ Sjevernoj skupini pripadaju 1. *vrbnički*, 2. *vrbnički*, *Padovanski*, *Brevijar Vida Omišljanina*, *Akademijin brevijar*, *Metropolitanski brevijar* itd. Brojniji su brevijari koji pripadaju južnoj skupini: *vatikanski Illirico 5*, *Illirico 6*, 2. *ljubljski (beramski)*, *Moskovski*, 1. *novljanski*, 2. *novljanski*, tiskani brevijari itd. Međutim, situacija nije tako jednostavna, naime neki tekstovi koji su nastali u Istri pripadaju među najrepresntativnije predstavnike mlađe, južne skupine, npr. 2. *beramski (ljubljski) brevijar* (Badurina Stipčević, Mihaljević, Šimić 2012: 262).

2. PAŠMANSKI BREVIJAR, HAZU III b 10

Pašmanski brevijar (dalje BrPm) jedan je od rijetkih potpunih glagoljskih rukopisa od ff. 414 formata 27,5 × 20,5 cm. Ime je dobio prema mjestu pronalaska, premda je pisan u zaleđu, najvjerojatnije u selu Račice. To se, danas izumrlo selo, nalazilo na pola puta između Zadra i Vrane, a spominje se kao župa u 15. i 16. stoljeću. Svi su navedeni podaci zapisani u samom rukopisu (u bilješkama), koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom III b 10. Kodeks je uvezan u drvene korice i obložen smeđom kožom, te je prilično dobro očuvan osim što su neki listovi izlizani, posebice dijelovi psaltira i komunala. Nedostaje samo jedan list između f. 229 i 230. (Štefanić 1969: 105). O vrijednosti ovoga brevijara dovoljno svjedoči činjenica da povijest njegova istraživanja traje više od 150 godina; naime već je 1859. Ivan Berčić

³ Reinhart smatra da je ta redakcija provedena najvjerojatnije početkom 14. stoljeća, a Mihaljević (2007.) da je to bilo oko polovice stoljeća. Centar je te reforme bio na zadarsko-krbavskom području, vjerojatno u samome gradu Zadru.

objavio neke njegove dijelove (Berčić 1859). Prema paleografskim karakteristikama veći je dio rukopisa pisan u drugoj polovini 14. stoljeća, a manji dio (f. 1 i f. 405–414) dodan kasnije, i uklopljen u cjelinu, pisan je u 15. stoljeću. I liturgijski elementi upućuju na zaključak da je osnovni tekst brevijara pisan prije 1389., a dodaci na kraju vjerojatno poslije 1477. godine. “Iz činjenice da je već u prvotni kalendar uneseno Začeće bogorodice mora se zaključivati da je Pašmanski brevijar vjerojatno pisan u franjevačkoj sredini koja je u kalendar unijela ne samo franjevca Ludovika i franjevačko Začeće Marijino nego je izostavila dominikanca Tomu Akvinskog koji je bio protivnik Bezgrešnog začeća.” (Štefanić 1969: 111). Najveći dio kodeksa, tj. onaj iz 14. stoljeća, pisan je ustavnim pismom u dva stupca s 29 redaka, rjeđe s 30 i 31 retkom. *Pašmanski je brevijar* bio vlasništvo zadarskoga nadbiskupa Mateja Karamana, a na njegovu je vrijednost prvi upozorio Ivan Berčić koji ga je dobio od pašmanskoga župnika Ivana Baćinića.

Prema mišljenju Vjekoslava Štefanića, elementi za ocjenu provenijencije ovog rukopisa nisu dovoljno izraženi, no nedvojbeno je da je to čakavsko područje u kojemu je već prevladao ikavski odraz *jata*. Neobično je što uz zamjenicu *ča* nalazimo i *če* karakterističnu za Vrbnik na Krku. Znači li to možda da je rukopis ili neki njegov predložak donesen iz sjevernih krajeva u zadarsko područje, tek treba istražiti. Dodaci u kalendaru i zapisi izvan teksta svjedoče da je *Pašmanski brevijar* od prve polovice 15. stoljeća bio u upotrebi u zadarskom području i ondje dopunjavan (Štefanić 1969: 111).

Premda se *Pašmanski brevijar* u poznatoj podjeli hrvatskoglagoljskih kodeksa gotovo uvijek izostavlja, prema mjestu pronalaska pripada južnoj skupini, o čemu svjedoče prijevodi pojedinih biblijskih knjiga, npr. *Knjiga o Jobu* koja je u ovom brevijaru usklađena prema *Vulgati* (Hamm 1953:17, Zaradija Kiš 1997: 46). Međutim, novija minuciozna istraživanja pojedinih tekstova pokazuju da se BrPm katkad u nekim prijevodima priklanja starijoj, tj. sjevernoj skupini. Primjerice, u *Prvoj i Drugoj knjizi o Makabejcima* i *Knjizi o Esteri* (Badurina Stipčević 2012: 58 i 2021.): brevijari koji uglavnom pripadaju starijoj – sjevernoj, krčko-istarskoj skupini kodeksa koja se ističe tradiranim starozavjetnim prijevodima i arhaičnim jezičnim osobinama su: *1. i 2. vrbnički brevijar*, *Brevijar Vida Omišljanina*, *Padovanski brevijar*, *Pašmanski brevijar*, *Dragučki brevijar*, *Brevijar popa Mavra*, *10. vatikanski brevijar* itd. (Badurina Stipčević 2006: 124 i 2009: 1). Slično je utvrđeno za prijevode tekstova Sv. Tome Akvinskoga u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima, u kojima (uz manja odstupanja) slobodnije i starije prijevode uglavnom donose *2. vrbnički brevijar*, *Padovanski brevijar*, *Pašmanski brevijar*, *Dragučki brevijar*, dok su noviji i doslovniji prijevodi očuvani u *Moskovskom brevijaru*, *2. ljubljanskom brevijaru*, *5. i 6. vatikanskom brevijaru*, i *3. vrbničkom brevijaru*, a prijelaznoj skupini pripadaju *Novljanski 1. i*

2. *brevijar*, *Bribirski brevijar*, *Dabarski brevijar*, 19. *vatikanski brevijar*, 10. *vatikanski brevijar* (Kovačević, Mihaljević, Sudec 2010: 420). I Matija Valjavec je za korpus istraživanja i usporedbu s drugim slavenskim redakcijama psaltira uzeo *Pašmanski brevijar*. Zaključio je da je psaltir u *Pašmanskom brevijaru* kao i većina starijih hrvatskologoljskih brevijarskih prijevoda, preveden prema grčkome, a neka su mjesta postupno prilagođavana latinskome (Valjavec 1889.–1890: 31–53).

Pašmanski je brevijar pisan crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, a grafija i ortografija su tradicionalne, iako prilično neujednačene, npr. slovo *đerv* upotrebljava se na mjestu gdje je u staroslavenskome stajao *žd*, kao i na mjestu *j*, npr.: *g(ospo)ji* 132a, *g(ospo)je* 132b, a često je i *žd*: *postiždeni* 141c, *viždb* 5b, *ugaždati* 151b itd. Poluglas u obliku štapića ili apostrofa ne upotrebljava se pravilno, ali je još uvijek čest, bilo na tradicionalnom, bilo na sekundarnom mjestu, dok je refleks *a* najčešći na sekundarnom mjestu. Slovo *jat* nalazi se na mjestu staroga *ê* ili *ja*, a ima i dosta refleksa *i* (Štefanić 1969: 106).

Pri izdvajanju odabranih čakavizama u *Pašmanskome brevijaru* namjeravala sam istražiti postoje li razlike s obzirom na govorne elemente rubrikâ u pojedinim brevijarskim knjigama, temporalu, sanktoralu, psaltiru i komunalu. Rubrike su za razliku od liturgijskoga teksta oni dijelovi brevijara i misala u kojem se nalaze upute o tome kako se trebaju ponašati sudionici liturgijskoga čina, kako se oblače, koje tekstove trebaju čitati itd. Pisane su crvenom bojom pa se stoga nazivaju rubrike, lat. *ruber* ‘crveno’. Međutim, ta je usporedba neprovediva jer u pojedinim brevijarskim dijelovima nema rubrikâ, dok se npr. na kraju temporalala nalazi velika rubrika (180c–182d) koja je pisana crnom, a podvučena crvenom tintom. Zaključeno je da su govorne osobine zamjetne ne samo u rubrikama nego i u drugom dijelu brevijara (f. 405a–414d), za koji je V. Štefanić utvrdio da je i paleografski posve različit i mlađi, pisan u 15. stoljeću. U tom su dijelu ne samo u rubrikama, nego i u molitvama, mlađi govorni oblici, o čemu će biti više riječi na kraju ovog rada.

3. JEZIK HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

Hrvatska srednjovjekovna pisana kultura je, kao što se često ističe, trojsemna i trojezična (Hercigonja 2006), tj. osim hrvatskoga rabila su se i dva strana jezika: latinski i crkvenoslavenski. Međutim, položaj crkvenoslavenskoga se ne može nikako izjednačiti s položajem latinskoga, jer u hrvatskoj pisanoj kulturi nije na djelu trojezičnost u sociolingvističkom smislu te riječi. (HCJ 2014: 18). Osim toga, pisari hrvatskologoljskih liturgijskih knjiga itekako su bili svjesni razlike između razgovornoga hrvatskog jezika i hrvatskoga crkvenoslavenskoga, što se najbolje očituje u rubrikama koje su pisane govornim hrvatskim jezikom. To je

zamijetio Josip Tandarić: “S obzirom na prodor narodnoga govora, u liturgijskim je tekstovima lako odvojiti sakralni tekst od rubrikâ. Kao po pravilu u rubrikama više dolazi do izražaja govorni jezik, dapače i u terminologiji (...) imamo npr. u sakralnom tekstu *prazdnikъ*, a u rubrikama redovito *blagdanъ*.” (Tandarić 1993: 73). Prodor narodnoga govora u rubrike nastao je zbog različitoga shvaćanja uloge jezika, a ne zbog neznanja pisara: “Pogrešno bi bilo i u ovom slučaju prodora narodnoga govora u rubrike vidjeti nesposobnost i nemoć prevodioca. Ako je prevodilac umio i znatno kompliciranije sadržaje s latinskoga prevesti više ili manje korektno na crkvenoslavenski, onda je tako mogao napraviti i u rubrikama” (Tandarić 1993: 73).

Hrvatski crkvenoslavenski jezik oblikovan je unošenjem elemenata čakavskoga idioma hrvatskoga jezika u naslijeđene crkvenoslavenske tekstove. I dok su hrvatskoglegoljski liturgijski tekstovi (misali, brevijari, psaltiri i rituali) pisani crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, u osnovici većine hrvatskoglegoljskih zbornika čakavsko je narječje u kojima su tekstovi nerijetko protkani i crkvenoslavenskim i kajkavskim elementima. Do 14. stoljeća čakavski je jezik u našim tekstovima, za razliku od crkvenoslavenskoga, bio samo u svakodnevnoj praktičnoj uporabi, njime su pisani: pravni spomenici, natpisi, grafiti, kolofoni i rubrike, bilješke na marginama (HCJ 2014: 19).

Za razliku od misala i brevijara, hrvatskoglegoljski su neliturgijski rukopisi (zbornici) 15. i 16. stoljeća pisani hrvatsko-crkvenoslavenskim amalgamom. “Glagoljaški pokušaji da se oblikuje hibridni književni jezik sastavljen ne samo od staroslavenskih i čakavskih nego i od kajkavskih elemenata zasvjedočeni su u glagoljičnom korpusu još od 14. stoljeća, a iz 15. stoljeća poznati su nam brojni pokušaji, i u beletrističkim i u pravnim tekstovima, u kojima je udio staroslavenskih elemenata zanemariv pa se može govoriti o čakavsko-kajkavskoj inačici hrvatskoga književnoga jezika” (Damjanović 2011: 313). Općenito se može reći da su u neliturgijskim tekstovima staroslavenizmi najčešće vezani uz biblijski kontekst, tj. koriste se tamo gdje se *Biblija* prepričava ili citira (Damjanović 2008: 205). Na taj je način u hrvatskoglegoljskim zborničkim tekstovima izgrađivan hrvatski književni jezik. Međutim, i u hrvatskoglegoljskim liturgijskim rukopisima nalazimo karakteristike hrvatskoga govornog jezika, najčešće čakavskoga, a rjeđe kajkavskoga u rubrikama i marginalnim bilješkama, a rjeđe u liturgijskom tekstu.

4. ČAKAVSKI UTJECAJ U PAŠMANSKOM BREVIJARU

4. 1. ČAKAVSKI UTJECAJ NA FONOLOŠKOJ RAZINI

U hrvatskoglagoljskim je tekstovima grafija **Ѡ** za *jat* prilično dobro očuvana sve do 15. stoljeća, ali se već rano pojavljuju i refleksi *jata* – ikavski i ekavski, npr. u *Fragmentu Djela Pavla i Tekle* (Grabar 1972), *Pazinskim fragmentima* (Grabar 1973, Mihaljević, Vince 2012: 24) i *Splitskome fragmentu misala* (Štefančić 1957). Temeljem proučavanja jezika hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, Milan Mihaljević zaključio je da se *jat* može pretpostaviti kao dio glasovnoga sustava crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije. Pravilna uporaba slova **Ѡ** za *jat* najbolje je očuvana u *4. vatikanskom misalu*, *1. vrbničkom brevijaru*, *1. beramskom (ljubljskom brevijaru)* i *Pariškom psaltiru*, iako i u njima ima refleksâ, ali su sporadični. Nešto je više refleksâ, iako još uvijek malo, u *Brevijaru Vida Omišljanina*, *Pašmanskome brevijaru* i *Novakovu misalu* (Mihaljević 1991: 58).

Među hrvatskoglagoljskim rukopisima postoje tekstovi u kojima su zamjene **Ѡ** sa *e* ili *i* rijetke, oni u kojima prevladava ekavska zamjena, tekstovi s pretežno ikavskom zamjenom, kao i tekstovi s miješanim zamjenama prema pravilu Meyera i Jakubinskoga. “Broj zamjena *jata* sa *e* ili *i*, njihova distribucija kao i broj i distribucija primjera hiperkorektne uporabe *jata* za izvorne *e* i *i* ovisе o starosti i vrsti teksta, o njegovu predlošku i zemljopisnom podrijetlu, ali i o podrijetlu pisara koji ga je pisao i njegovu stavu prema tradiciji i crkvenoslavenskoj normi” (HCJ 2014: 71).

Kad je riječ o odrazima *jata* u *Pašmanskome brevijaru* prevladavaju ikavizmi. Oni su najčešći u rubrikama, a katkad i u drugim tekstovima, posebice u onom mlađem koji je pisan u 15. stoljeću: *ot nedile* 1c (R),⁴ *vrimeni* 1c (R), *medvid’* 10c, *niki* 18b, 94a, 131b, 180d, 181a, 181c, 182a (R), *navičamo* 20a, 24a, 24b, 50a, 50d, 53a, 53d, 154a, 164a (R), *pobigoše* 23c, *strilacъ* 23c, *brime* 23c, *ĵil’* 35a, 41a, *v ričehъ* 36b, *bez’ svita* 38a, *svituûće se* 38a, *razvi* 38b, 44b, 47b (R), *vrimen’no* 40d (R), *poslidne* 40d (R), *gdi* 43b, *poslid’ni* 44b (R), *v’zvičamo* 46d (R), *otrišenie* 53b (R), *poslidnihъ* 58d (R), *cvit’noe* 58d (R), *sideće* 71c (R), *vrime* 74b (R), *slideći* 78c (R), *pisni* 94a (R), *v n(ed)(ê)lû cvit’nu* 104d (R), *sviče* 107b (R), *rič’* 131c, *svitit’* 131c, *nici* 132d, *slidećih’* 137r, *likara* 139c, *naprid’* 140b, 181b, 181c, 181d, 182d (R), *jimo* 147b, *viče* 162d, *usiknovena* 170b, *pišacъ i strilac’* 171d, *cviliti* 174d, *v nikihъ* 180d, 181a, 181b (R), *razumimo* 181a (R), *nima* 181a, 181d (R), *ki nimaû* 181b (R), *tribi e* 181c (R), *priko* 181c, *imil’* 181d (R), *viditi* 181d (R), *imiti* 182a (R), *ne bi imil’* 182a (R), *nikomu* 182b (R), *slideća* 182d (R), *slidećuû* 182d, *sidi* 191d, *sliditi* 232d. Zabilježeni su i primjeri hiper-

⁴ R u zagradi označava tekst u rubrikama.

korrektno uporabe *jata*: *prižde* 13a, *ot navičerê* 24b (R), *navičer'e* 48c (R), *vičere* 72b (R), *do večere* 71c (R). I u *Prvotisku* misala, najstarijoj hrvatskoglagoljskoj tiskanoj knjizi iz 1483. godine, u rubrikama prevladavaju ikavizmi, s tim da je leksem *sviča* redovito pisan u ikavskom obliku (Damjanović 2021: 90).

Ekavizmi su iznimno rijetki, kao što je za cijeli rukopis utvrdio Štefanić, npr.: *z'vezdb* 1c (R), *kolena* 71c (R), 408d, *koren'* 166d, *ne sede* 287b, *susedb* 411a, *cvetb* 411c, 411d, *črevê* 411d, *zvezde* 412b.

Među temeljne čakavske osobine ubraja se prijelaz $\epsilon > a$ prema formuli $j, \check{c}, \check{z} + \epsilon = a$ (Moguš 1977: 35). Zbog štokavskoga utjecaja, u današnjim čakavskim govorima ima manje primjera s odrazom *a* nego u povijesnim čakavskim govorima. Stoga neki istraživači misle da je promjena $\epsilon \rightarrow a$ iza palatala nekad bila općečakavska. Stanje je te promjene u tekstovima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom manje raznoliko nego u suvremenim čakavskim govorima i starim tekstovima pisanim čakavskim narječjem. Odraz *a* redovito se pojavljuje u oblicima riječi izvedenim od praslavenskoga korijena **im-* koji imaju protetsko *j*: *êti*, *zaêti*, *naêti*, *priêti*, *prêti*, *vspriêti*, *poêti*, *proêti*, *uêti*, *obvêti*, *podvêti*; često u riječi *językь* te rijetko u osnovama *žed-* (HCJ jezik 2014: 78). Katkad se u istom tekstu, koji je pisao jedan pisar, pojavljuju i *êzikь* i *ezikь*. Kod nekih je pisara uočljiva težnja da oblik *êzikь* rabe u značenju 'narod' (lat. *gens*), a oblik *ezikь* za organ u ustima i sredstvo sporazumijevanja (lat. *lingua*), primjerice u *Akademijinu brevijaru* s kraja 14. stoljeća (Šimić 2014: 25).

U BrPm ovakvi su primjeri najčešći u novijemu dijelu rukopisa, tj. onom pisanom u 15. stoljeću, npr.: *êdromь* 407c, *êta* 408c, *priêmši* 410a, *priê* 410b, *priêti* 411c, *priêla* 411d, *poča* 411c, *priêhomь* 411c, dok su u starijemu rjeđi: *Počatie b'rviêla* 1b (R), *v priêtie* 13a, *počan'simь* 74a, *žajûcee* 104a, *načamb* 120d, *v počali* 216c, *počan'si* 182c, *čače* comp. 280c, *častiû* 253b. Katkad su potvrđeni i u drugim dijelovima brevijara izvan rubrika, *priêti* 18b, *priêše* 33a, *poêt'* 33b, *êzik'* 42d, *êdite* 42a, *priêtb* 50a, *zaêmb* 205c, *zaêti* 205c.

Na mjestu praslavenske skupine **dj* u hrvatskoglagoljskim se rukopisima od kraja 13. stoljeća smjenjuje starocrkvenoslavenski refleks *žd* i čakavski refleks *j*. U nekim kodeksima prevladava tradicionalna grafija sa *žd*, većinom u onima sjeverne skupine (krčko-istarskim), u drugima prevladava čakavski refleks *j*, a u trećima je stanje različito od teksta do teksta. Od početka 14. stoljeća slovom \ bilježi se glas *j* bez obzira na njegovo podrijetlo (HCJ 2014: 63–64).

U *Pašmanskom brevijaru*, u rubrikama na mjestu praslavenske skupine *žd*, često nalazimo *ĵ*, npr.: *roj'stva* 18a, 20a, *roĵeniem'* 20d, *roj'stvo* 24b, 20a, 24b (R), *roĵen'ê* 36a, a katkad i *žd*: *rožd'stva* 4c, *roždstvomь* 20c, *meždû* 167a, *na-reždaût'* 167a. Za razliku od toga u rubrikama *Prvotiska* misala (1483) pisac ne drži primjerenim upotrijebiti skupinu *žd*, redovito piše *ĵ* ili samo susjedne samo-

glasnike, npr.: *roštva*, *roeniê* (Damjanović 2021: 91). Premda je u liturgijskim i biblijskim tekstovima ovog rukopisa najčešće tradicionalno pisanje sa *žd*: *ishoždaše* 12b, *prižde* 13a, *roždastva* 18b, *tuždihь* 18c, *roždenь* 26b, 27d, *rož'dstva* 27b, *rožьdastva* 27c, *prežde* 28a, *roždenomu* 28d, *viždú* 29a, *prêžde* 29c, *meždú* 29d, *pobêždaetь* 29d, *takožde* 30a, *osužden'* 46a, i u tim se primjerima pomalo probijaju mlađe jezične karakteristike, pa i tamo nalazimo *f*: *preže* 33a, *tružan'* 34c, *rojenié* 35a, 41a, *rojenimь* 43c itd.

Treći je način pisanje samo susjednih samoglasnika što se može također pripisati čakavskom utjecaju: *takoe* 1b, 5d (R), 24b, 50d, 181a (R), *roistva* 5d, 20d, 24a, 30b, 36a, 34d, 35d (R), *meû* 18a, 35d, 36a, 43d, 46a, 46d, 47c, 181b (R), 181c, 182c, *roistvomь* 24b (R), *ot roistva na roistvo* 37a, *t(a)koe* 54a, *prie* 182d. Katkad su takvi primjeri i izvan rubrika: *roistvo* 32b, 34b, 43d, *prie* 35b, 39b, *roistva* 38c, *meû* 34c.

Čakavski je utjecaj prisutan u primjerima: *ema* 3d (R), 180d (R), *ki ema* 71d, 180d, 181a, 181d, 182a (R), *ema se* 181a (R), *ki emaû* 181b (R), *emaû* 181c.

U rukopisu su zabilježeni primjeri s rotacizmom, promjenom intervokalnoga *ž* u *r*: *dari* 25b, 44c, 44d, 52c, 53b, 71c, 71d, 72b (R), *ere* 17d (R), *ne more* 62d, 180d (R) (ali i *možet' se* 180d (R)), *ûre* 181d. Ta se promjena provodi u kombinaciji *vokal + r + vokal*, s tim da je drugi vokal *e*. To je izrazito fonetska promjena i provodi se samo onda kada nema opasnosti od semantičkih ili kakvih drugih pomaka (Damjanović 1984: 76). Neki hrvatskologoljski tekstovi vrlo često bilježe tu pojavu, npr. *Hrvojev misal* (oko 1404. g.): *jure* 1b, 72b, *nere* 72b, *ere* 72d, *ničtore* 190c, *nikomure* 19a (Nazor 1973: 509), a još je češća u zbornicima, npr. u *Kolunićevu je zborniku* (1486. g.) redovito *r*: *nere* 31, *ne more* 98, *ničesare* 229 (Damjanović 1984: 76).

Utjecaju govornoga jezika mogu se pripisati i primjeri jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe: *š nimь* 165d, *š nima* 191b. Takvi su primjeri potvrđeni i u drugim hrvatskologoljskim rukopisima, npr. u *Akademijinu brevijaru* s kraja 14. stoljeća: *š nimь* 23c, 63b, *š nimi* 63a i *š neû* 40d (Šimić 2014: 98).

U čakavskom je narječju poznata promjena suglasnika *k* u *h*, što je u *Pašmanskom brevijaru* zabilježeno u rubrici: *lah'ko* 72b (R), kao i u biblijskom tekstu: *i brême moe lah'ko e(stь)* 366a. Premda malobrojni, ovi bi primjeri mogli *Pašmanski brevijar* povezati sa središnjim istarskim područjem, tj. sjeverozapadnim čakavskim govorima. Slične potvrde, *lah'ko*, *lahkoe*, *lah'če* zabilježene su i u istarskom rukopisu – 2. *beramskom brevijaru*,⁵ kao i u *Pariškom zborniku* kod imenice *hçi* koja se nikada ne piše kao *kçi*, npr.: *hçere sionove* 13v, *h'çere tirove* 42r, *h'çere kraleve* 42r, *h'çi* 42r (Šimić 2018: 175).

⁵ MIHALJEVIĆ 2011: 131.

4. 2. ČAKAVSKI UTJECAJ NA MORFOLOŠKOJ RAZINI

Na morfološkoj je razini utjecaj piščeva govora vidljiv u sljedećim prezentskim oblicima:

u 3. licu jednine: *pride* 13c, 14a, 14c, 15a, 15c, 17c, 20d, 43a, 94a, 104a (R), *bude* 18b (R), *povraća se* 43a, *vraća se* 43a, *ne govori se* 94a, 104d, 105b;

u 1. l. množine u kojemu umjesto crkvenoslavenskoga nastavka *-mь* nalazimo hrvatski *-mo*, i to iz rubrika: *Počenemo* 1a, 46d, *naviĉamo* 1b, 20a, 24a, 24b, 50a, 50d, 53a, 53d, 54d, 58c, 108a, 120a, 154a, 164a, *držimo* 17d (R), *ne činimo* 34d, *ĉtemo* 40d, *v'zviĉamo* 46d, *Vzv(i)ĉamo* 58d (R), *gl(agol)emo* 67d, 72b, 105b, *poemo* 105b, 148a, *činimo* 119d, *Priemlemo* 144a, *navêĉamo* 148a, *razumimo* 181a, *zapovidamo* 412d (R), a katkad i izvan rubrika: *esmo* 22d, *imamo* 412b. Slične primjere nalazimo i u *Akademijinu brevijaru* i to ne samo u rubrikama, nego i u biblijskim i liturgijskim tekstovima: *imamo* 42b, 51a, *bêžimo* 46a, *učuemo* 52a, *veliĉimo* 54d, *zovemo* 67a, *vzdišemo* 67a, *Vzvêĉamo* 68b (rubrika);

u 3. licu množine zabilježen je hrvatski čakavski oblik u mlađem dijelu brevijara i rubrikama: *imaû se* 104a (R), *ne imaû* 172c (R), *pokladaû* 173b, *Nimaû* 181b, 181d (R), *Emaû* 181b (R).

Također valja upozoriti na novije oblike kod glagolskoga pridjeva radnog koji se u *Pašmanskom brevijaru* pojavljuju u rubrikama i u mlađem dijelu rukopisa: *rekalb* 1a, 182d, 408a, *mogal'* 58d, *vzašal' esi* 134d, *prêšalb* 407c, *iz'šal'* 407d. Završno *-l* u imenica i pridjeva u muškom rodu i kod glagolskoga pridjeva radnog karakteristika je čakavštine, premda je potvrđeno i u nekim štokavskim i kajkavskim govorima (Moguš 1977: 82). Tako su u *Pariškom zborniku Code slave 73* (1375.) česti primjeri u kojem se završno *-l* čuva na kraju sloga kod glagolskoga pridjeva radnog: *pominal'* 11v, *otšal' esi* 14r, *istrgal' si me* 22v, *pomogal' bi* 22v, *spasal' me esi* 27v, *srizal' esi* 27v, *izag'nal'* 40v, *rekal'* 49r, *v'znesal' si me* 52v, *sdêlal' esi* 128v, *ssal'* 131r, i u imenicama: *v'pakal'* 13v, 28v, *oral'* 130v, *kozal'* 131r. Slične primjere nalazimo i u 2. *beramskom (ljubljskom) brevijaru*, npr.: *êval že* 111a, *rekalb* 111a, 111c, *otšalb* 114b, 114c, *ostavalb* 114c. Čakavsko se narječje, s obzirom na ove dvije skupine, može podijeliti u dvije zone: središnju i istočnu Istru, Kastavštinu, Gorski kotar, Hrvatsko primorje te kvarnerske otoke gdje se završno *-l* čuva i kod imenica i kod glagolskih pridjeva, dok se u govorima dalmatinskoga područja završno *-l* očuvalo samo u nominativu jednine dekliniranih riječi (Moguš 1977: 82). Na temelju detaljnog proučavanja jezika rubrika u Prvotisku misala Stjepan Damjanović je zaključio da u tim tekstovima ne nalazimo veliku leksičku ni morfološku šarolikost, a od glagolskih su oblika najčešći prezent, imperativ i futur prvi jer se radi o uputama i zapovijedima koje treba izvršiti. Raspodjela starijih i novijih gramatičkih morfema kod glagola u rubrikama je slična onima u neliturgijskim zbornicima, npr. *Petrisovu* (1468) i

Kolunićevu (1486), što je i logično jer su rubrike praktičan tekst (Damjanović 2021: 95 i 96).

Među pridjevskim i zamjeničkim oblicima katkad u rubrikama nalazimo noviji gramatički morfem u nominativu jednine: *druga* 14a, i genitivu jednine -oga: *prvoga* 36a, *do veloga četvrt'ka* 97b, 98b, *vsakoga* 71d. No, češće se i u rubrikama kod imenica i pridjeva čuvaju stariji oblici, npr.: *častnago* 19c, *rečenago* 20d, *ot drugago* 34d, *do velikago* 53d, *velikie* 53d, *cvit'noe* 58d, *višnee* 59a, *poslédnago* 71c, 173b, *ot see prvoe sréde* 71d, *vsakogo* 71d, *ot sego* 72b, *do n(e)-d(ê)le gluhoe* 78b, *na vsakoi* 107d, *ot nego* 113c, *drugae* 132a, *slidećee* 164a, 167c, *slidećuû* 167b, *bližnee* 167b itd.

4. 3. ČAKAVSKI UTJECAJ NA LEKSIČKOJ RAZINI

Najveći je dio leksika hrvatskoglagoljskih rukopisa zajednički hrvatskomu crkvenoslavenskom i čakavskomu, što je uobičajena karakteristika diglosijskih situacija. Osim toga, jedno od najvažnijih obilježja diglosije je postojanje parova leksema, od kojih jedan pripada višoj, a drugi nižoj inačici. Oni označuju uobičajene pojmove i stvari koje se često rabe u obje inačice. To vrijedi i za hrvatski crkvenoslavenski, i čakavski, npr.: *egda* : *kada*, *glagolati* : *govoriti*, *aće* : *ako*, *čto* : *ča*, *egože* : *koga*, *cêsarstvo* : *kraljevstvo*, *vražda* : *nepriêtelstvo* itd. Pisari u rubrikama, koje su pisane govornim hrvatskim jezikom, često rabe hrvatsku riječ, a u liturgijskom tekstu, katkad i u istom retku, imaju crkvenoslavensku istoznačnicu (HCJ 2014: 21).

Noviji su leksemi u *Pašmanskome brevijaru*, kao i u većini hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, većinom potvrđeni u rubrikama, npr.: *ki* 1a, 13c, 18a, 40c, 46d, 104a, 180d, 181a, 181b, *tada* 1b, 18a, 47b, 180d, 181b, 181c, 182a, *opetb* 5a, 17d, 33d, *lêto* 5d, 50d, 53a, 167a (umj. godina), *kada* 5d, 13c, 14a, 181a, 182c, *kako* 6b, *ko* 15c, *ako* 17c, 18b, 53a, 94a, 104a, 182c, 182d, *niki* 18b, 94a, *ke* 18b, *içi više* 19b, 19d, *naviçamo* 20a, 24a, 24b, 58c, 154a, 164a, *içi* 5a, 8a, 10b, 20d, 37a, 48b, *dari* 25b, 44c, 44d, 52c, 53b, 129a, *opet' içi* 33d, *v ki* 34d, *vazda* 43a, 46d, *komu godi s(ve)tcu* 53a, *do veloga četvrt'ka* 97b, 98b, *v srêdu velu* 104a, *v utori veli* 104a, *veli* 105c, *govori se* 105b, 180d, 182c, *ki nima* 181a, *ki nimaû* 181b, *ka* 182d.

Među lokalne dijalektne pojave mogu se uvrstiti i stegnuti oblici zamjenice *ki*, *ka*, *ko*, *ke* koji su potvrđeni i u *Pašmanskome brevijaru*. U *Akademijinu brevijaru* s kraja 14. stoljeća takvi se oblici nalaze isključivo u drugome, mlađem dijelu rukopisa u rubrikama: *ki: biskupb ki e* 45a, *Ki ubo êzikb ili razumb ob'êti možetb...* 46c (Šimić 2014: 99). U ostalim hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima, u nominativu jednine ženskoga i srednjega roda, podjednako su zastupljeni nestegnuti oblici *kaê* i *koe* i stegnuti *ka* i *ko*, dok u neliturgijskim ruko-

pisima blago pretežu stegnuti oblici (Damjanović 1984: 107, Mihaljević 2009: 324). U *Reguli sv. Benedikta* s kraja 14. stoljeća Stjepan Damjanović je zamijetio jednu tendenciju: zamjenica *i(že)* veže se uz biblijski kontekst, a zamjenica *ki* uz upute koje uređuju redovničku svagdašnjicu (Damjanović 2008: 193). Upitna i odnosna zamjenica za opće i posebno značenje ‘živo’, i iz nje izvedene neodređene zamjenice *ki* i *niki* (nominativ i akuzativ), ostvaruju se u sjevernočakavskim starosjedilačkim i doseljeničkim govorima u Istri, primorju, uzmorju, zaobalju, Lici i otocima (Lukežić 2001: 30).

Često su u rubrikama cijele sintagme pisane narodnim govorom, npr.: *V lěto ono v ko roistvo g(ospod)ne pride v s(o)botu po nižnei tabli idi* 15c, *ke se imihu* 18b, *kada godi* 50a, *ka more se* 180d, *kada lúbo niki* 180d, *niki za nimi gredu* 181b, *ki za nim prihodi* 181b, *prenesti priko* 181c, *tada se govore* 182c, *ka se govori* 182c, *v ku bi se rekal’* 182d. Važno je istaknuti da se atematski prezent gre karakterističan za sjeverozapadni čakavski kompleks, gre, gren, greš, kao i bun, buš bu (Lukežić 2009: 299) pojavljuje i u *Pašmanskome brevijaru*. Čakavski grem, gren ‘idem’ koji se u jugozapadnim štokavskim govorima pojavljuje u obliku gredem defektivan je glagol koji nema infinitiv. Ta je riječ praslavenskoga porijekla, a poznata je i u slovenskim govorima (Zajceva 1967: 92).

Premda su govorne osobine češće u rubrikama, to ne znači da ih ne nalazimo i u liturgijskim ili biblijskim tekstovima brevijara; tako je primjerice leksem *maša* 27b potvrđen u temporalu, dok je *misu* 27d u rubrici. Leksem *maša* zabilježen je i u *2. ljubljanskom (beramskom) brevijaru*, *mašu* 158a (rubrika) (Šimić 2021: 358). Leksem *maša* izvodi se od staroslavenskoga *mъša* i vjerojatno je nastao negdje u sjevernoj Dalmaciji, tj. tamo gdje se latinsko *s* izgovara kao š. Potvrđen je primjerice i u *Prvotisku* misala iz 1483. godine (Damjanović 2021: 92). U liturgijskom tekstu se miješaju mlađi oblici sa starijima, a to je još češće u rubrikama, npr.: *bl(a)gd(a)nъ* 17c, 17d, 104a, 180d, *daže* 5d, 24b, 53b, 114b, *aće* 18a, 18b, 20a, 24a, 25b, 35d, 36a, 37a, 113c, 181a, 181c, *gl(agol)et’ se* 18a, *se azъ raba g(ospod)na* 18b, *iže* 18b, *siê* 20a, *g(lago)lemo* 20d, *tagda* 24b, 182c, 182d, *tgda* 35d, *ot drugago* 34d, 46d, *êže* 35d, 113c, *êk(o)* 40b, *abie* 43d, 111d, *iže* 113c, *êkože* 117c, *sice* 117d, *na rož’dstvo* 119b, *egda* 182c.

Najmanje je primjera u rubrikama *Pašmanskoga brevijara* u kojima je leksem iz jednoga sustava, a gramatički morfem iz drugoga, npr.: *g(lago)lemo* 20d, *govorita* 182c. To je rijetkost i u drugim hrvatskoglagojskim tekstovima u kojima se miješaju ta dva sustava, npr. u *Reguli sv. Benedikta*. Međutim miješanje jednoga i drugoga sustava u BrPm na leksičkoj razini je učestalo, npr. u istoj se rubrici u neposrednoj blizini nalazi *ako* i *aće* 104a: *Aće ki bl(a)gd(a)n’ pride... Ako e(stb) bl(a)gd(a)n’ ...*, 181c: *Aće bi brt(i)ê imêli... Ako se bi...*, ili prilog: *tada bl(a)gd(a)n’ togda* 181d. Navedeni primjeri, slični kao i u *Reguli sv. Benedikta*,

upućuju na zaključak da su pisari tim postupkom ne samo htjeli izbjeći monotoni-ju nego pokazati da karakteristike i jednoga i drugoga sustava drže ravnopravnim elementima svoga pisanog jezika koji je pod snažnim utjecajem onoga govornog i svakidašnje lektire (Damjanović 2008: 192).

4. 3. 1. Semantička raščlamba pojedinih leksema

- Ča – Ča *manka* 173a (R), *ča* 285a. U građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* zamjenica *ča* je česta u zbornicima, dok je u liturgijskim rukopisima znatno rjeđa, a najčešće se nalazi u rubrikama, npr.: *ča* BrLab₁1a, BrVO 405c, BrN₂ 236a, BrPm 173a (*čb* BrVb₁ 256d), *ča* MRoč 145b, BrLab₁ 175d, MLab 173c, a nešto rjeđe u homilijama i slovima, npr.: *ča* BrVat₁₉ 240d, BrN₂ 412c.
- Če – Nb *ičimo n(a)mb e(stb) če po nê bilo bi eže izbavitelem 'rofenim'* 43c (Temporal, homilija), *Če imat 'veče č(lovê)k̄ ot vsego usiliê svoego* 165d (Temporal, Knjiga mudrosti), *I vzvrac' se če stvoreno biše sliša slišav že ne rodi vêrovati* 188d (Sanktoral, *Evandêlje po Ivanu*, motiv o nevjernom Tomi). Uz *ča*, odnosnu i upitnu zamjenicu u BrPm pojavljuje se i *če* i to tri puta izvan rubrika, tj. u biblijskom tekstu i u homiliji. Oblik *če* svojstven je starinačkim govorima otoka Krka, vrbničko-omišaljskoga tipa u kojima je refleks jakoga *jera e*. Stoga je razumljivo da se najčešće pojavljuje u spomenicima koji su postankom ili podrijetlom vezani za otok Krk, npr. u *1. vrbničkom brevijaru*. Međutim, novija istraživanja Ive Lukežić pokazala su da je taj oblik poznat i govorima lošinjskoga otočja, Lošinju, Susku, Unijama, i Iloviku te u govorima na dijelu otoka Cresa (Lukežić 2001: 26, Lisac 2009: 110). U liturgijskim se spomenicima oblici *ča*, *čb* i *če*, odnosno *ničb* i *nêčb*, u nominativu i akuzativu pojavljuju sporadično, a nešto su češći u neliturgijskim zbornicima gdje smjena katkad ima i stilsku funkciju. U liturgijskim tekstovima ti se oblici najčešće pojavljuju u rubrikama, a samo iznimno i u službenom tekstu (HCJ 2014: 144). U građi za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* *če* se pojavljuje u rukopisima vezanima za otok Krk, i to u homilijama i antifonama, a katkad i u biblijskim tekstovima, npr.: *če po sih' g(ospod)̄b i uč(e)nici stvoriši* BrVb₁ 39a (homilija), *če mnê est'* BrVO 39b (Is 52,4–5), *če est' eže roditi se* BrVO 40b (homilija), *če priêtno bilo bi* BrVO 352b, *če znamenase* BrVb₁ 39b (homilija), *če po nê bilo bi* BrVO 70b (homilija), *če li sam' bil' bi* BrVO 28a (homilija), *lûbo če ustoit'* BrVb₄ 39c. Osim krčkih rukopisa *če* se pojavljuje jednom u *2. novljanskom brevijaru* – *če st'voreno b(ê)-še* BrN₂ 392a, *1. ljubljanskom brevijaru* 15c i *Pašmanskome brevijaru*.

- Začь – Utjecaj govornoga jezika je i tipični čakavski primjer prijedložne veze sa zamjenicom *ča*, *zač*. Zanimljivo je da tu zamjenicu čuvaju i oni čakavski govori koji danas nemaju *ča* (Moguš 1977: 22). Taj je oblik više puta zabilježen u BrPm: *začь* 3d (R), 33d, 67d (R), 137b (homilija), kao i u novijem dijelu rukopisa: *začь* 411c, 412a. U ostalim hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima *začь* se najčešće pojavljuje u rubrikama, npr.: *začь* BrVO 12b, 57b, 72a, 129d, BrN₂ 441b, MNov 109c, MVat₄ 88a, *zač'* BrAc 66c, BrVb₁ 9d, BrVO 139a, MVat₄ 12c, katkad i homilijama: *začь* BrN₂ 3c, BrVO 310b, BrVat₅ 125a, BrBar 222c, a rjeđe u biblijskim tekstovima, npr.: *začь* BrVO 320a, BrVat₅ 125d, BrBar 224a, MNov 51c. Važno je istaknuti da je pri proučavanju govornoga utjecaja u *Pašmanskom brevijaru* zamijećeno kako se u hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima, uz rubrike *če* i *začь*, najčešće pojavljuje u homilijama, tj. u tekstovima u kojima se svećenik izravno obraća puku.
- Okrutь 'posuda' – *êko okrut' iže v zaêm' vzet' raz' bien' vijaše* BrPm 205c. Leksem je potvrđen u našim misalima, brevijarima i ritualima: *i vlivai ot olêê togo v' vsk' okrut'* MVat₄ 46d, *stvorenъ bih' k(a)ko okrut' pogublenъ* CPar 28v, *porasštropi okolu okruta* RitSegn 58v, *pristupiše sa svoimi okruti žita kupiti* COxf 20c, *Egda že plъni biše okruti reče žena k' sinu svoemu čedo dai mi okrut' on že reče ne imam'* MVat₄ 46d, *I otkrivaû okrutь ot piva t(a)ko da muhe v' padaû* CIvan 49a, CKol 254. *Okrutь* pripada praslavenskomu leksičkom nasljeđu očuvanu u čakavskom narječju (povijesnom ili suvremenom), uz mnoge druge, kao primjerice: *hlapac*, *melj*, *mito*, *osal*, *otrok*, *peteh*, *pot*, *simo*, *semo*, *tat*, *tuk* itd. (Borys 2007: 267.) Leksem je čakavski, potvrđen od 13. stoljeća, npr. u Lovranu, u značenju 1. drveni sud, posuda, 2. crkveno suđe itd. (Skok II: 551–552).
- Kopanica 'korito', 'posuda' – *ot susêdъ bližnih' žen' zaêti sebê kopanicu isprosi* BrPm 205c. Treba napomenuti da se u hrvatskoglagoljskim rukopisima ovaj leksem rijetko pojavljuje, samo u 2. *novljanskom brevijaru*, *Oxfordskom zborniku* i *Berčićevu zborniku*: *kopanicu* BrN₂ 411c, *kopanice* CBč 23b, *v kopanicah'* COxf 9b. Kopanica je izvedenica od glagola kopati, slično kao i kopanj (Slavonija), kopanja (Marulić), a to je posuda izdubljena iz jednog komada drveta, načve (Skok II: 146). Kopanja, kopanica uz baril i lagvena prilično su poznati nazivi za posude, zajednička osobina sjeverozapadnoga pojasa južnoslavenskih jezika, tj. slovenskoga, kajkavskoga, čakavskoga i šćakavskoga (Neweklowsky 1987: 10). Zanimljivo je da se sinonimi kopanica i okrutь u

- BrPm nalaze u neposrednoj blizini; odnose se na istu posudu, što pokazuje da je prevoditelj pazio na izražavanje, tj. nastojao nijansirati tekst.
- Pruzi – ‘skakavci’, *iže pokriše lice z(e)mli êko pruzi* BrPm 172a. Leksem pruzi potvrđen je kod M. Marulića u *Juditi*, ali u to doba ta riječ nije bila poznata u Splitu jer ju Marulić objašnjava: “Pruzi su kobilice ke pokriše polja od Egipta...” Ona je bila u upotrebi u štokavskim govorima, dok je čakavci zamjenjuju riječju kobilica. Kako je potvrđena u hrvatskoglagoljskim brevijarima (*1. vrbničkom* i *Brevijaru Vida Omišljanina*) moguće je da ju je Marulić preuzeo od naših glagoljaša (Hamm 1962: 158). U hrvatskoglagoljskim tekstovima 14. i 15. stoljeća *pruzi* se zamjenjuju *kobilicama* (BrMos, BrN₁ i BrN₂, BrBar, BrBroz, BrVat₃) “Prema tome, jer su to bili tekstovi ugl. sa istoga područja, očito je da se tu radilo o dva sloja, koji su se vremenski ukrštavali, o jednom starijem (*pruzi*) i o jednom mlađem (*kobilice*), i da je Marulić, koji je vremenski pripadao drugom sloju, jamačno pred sobom imao tekstove prvoga sloja, pa ga je to primoravalo, da pruge, koje je tamo našao, objašnjava... To je sa stajališta dijahronije dragocjen podatak koji pokazuje da su se pruzi u zn. ‘locustae’ do druge polovine XIV vijeka upotrebljavali i na čakavskom području, i da su se tek tada postepeno počeli zamjenjivati *kobilicama*” (Hamm 1962: 158). U analizi biblijskoga teksta *Judite* Hamm navodi osebnost i stil pisca *1. novljanskoga brevijara*, Jurja, a kao jednu od karakteristika u njegovu prijevodu ističe i *kobilice* umjesto *pruzi* kako imaju drugi hrvatskoglagoljski tekstovi (Hamm 1958: 128).
  - *Stepli se ot vina* BrPm 173a. Primjeri *teplota*, *teplb* u hrvatskoglagoljskim tekstovima mogu biti crkvenoslavenski i čakavski, tj. karakteristični su za sjevernočakavski dijalekt (Lisac 2009: 75). Potvrđeni su i u *Akademijinu brevijaru*: *Ne možeť bo semr’ť umrêti t’k’mo v životê ni umiraet’ gorest’ t’kmo v’ slatkosti ni umiraet’ studen’ t’k’mo v teplotê* 45d, *Ibo êkže lêkara lêkariêmi tepla studenimi a studena teplimi iscêlaût se* 48c.

4. 3. 2. Romanizmi

Postanak i razvoj hrvatskoga društva i naroda u starojezičnom je razdoblju (9.–14. st.) bio u neposrednom dodiru s romanstvom i jezičnim dodirima s romanskim jezicima (Lukežić 2015: 19). Romanizmi su u hrvatskoglagoljske tekstove mogli ući preko dalmatskoga, pri prevođenju s latinskoga ili pod utjecajem čakavskih govora (HCJ 2014: 384–389). U *Pašmanskome su brevijaru* kao i u drugim hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima uobičajeni romanizmi kao liturgijski termini, npr.: *antifonb* ‘antifona’, *beršb* / *veršb* ‘vers’, *bitatorii* ‘poziv-

nik', 'invitatorij', *vijiliê* 'vigilija', *dupleksъ* 'dupleks', *im(ь)na* 'himna', *lekcîê* 'lekcija', *kvatri* 'kvatre', *kapitulъ* 'kapitul', *oktaba* 'oktava', *oraciê* 'oraciê', *oficii* 'oficij', 'služba', *rêšponъ* 'responzorij', 'otpjev', *šekvenciê* 'sekvencija', itd. Čakavskom se utjecaju u hrvatskologoljskim tekstovima mogu pripisati romanizmi iz svakodnevnoga govora, npr.: *baronъ* 'barun', *bumbakъ* 'pamuk', *burdelъ* 'bludilište', *drakunъ* 'zmaj', *lupanarъ* 'bludilište', *fistula* 'kopča', *moistrъ* 'učitelj', *palma* 'palma', *polaća* 'palača', *čisterna* 'spremište za kišnicu', *patelo* 'plitica', 'zđjelica', *ponestra (funestra)* 'prozor' itd. (HCJ 2014: 386)

Većina tih romanizama potvrđena je i u *Pašmanskom brevijaru*, npr.:

- Almužna – lat. eleemosyna, 'milostinja', 'milodar': *pročaê vь al' mužni pročimъ razdaêlъ b(ê)še* BrPm 279b. Ova je latinska posuđenica česta u hrvatskologoljskim rukopisima, npr.: *al' mužnami* BrVO 25b, *almužni* COxf 49d, *almuž' nami* BrN₂ 11c, kao i u današnjim hrvatskim govorima u obliku lemuzina ili limuzina.
- Balsam – lat. balsamum, 'balzam': *êk(o) cinatomъ i balsamъ aromatazæ bl(a)gouhanie dahъ* BrPm 251a. Balsam je čest leksem u većini hrvatskologoljskih rukopisa, npr.: *balsamъ* BrN₂ 356d, BrLab₁ 107b, BrAc 67d itd.
- Funestra – *ponestra*, lat. fenestra 'prozor': *I egda b(la)ž(e)nu anastasiu m(u)žъ ee poplii v' uzu vloži i zatvori t(a)ko da niedinu funestru pusti ei kou bi mogla gledati* BrPm 284b. U hrvatskologoljskim se rukopisima taj romanizam češće nalazi u obliku *ponestra*, *ponestrica*: *ponestra* BrVO 338d, *k ponêstrê* BrLab₁ 154b, *k ponêstri* BrVat₆ 200d, *k' pones trê* BrVat₁₉ 371c, *k' ponestrê* BrVb₄ 84d, *ponestru* BrN₂ 492b, *ponestricu* BrLab₁ 159d, BrVat₁₉ 375b, BrVb₄ 93b.
- Provenciê – lat. provincia, 'pokrajina': *V d(b)ni asueraca suriiskago iže c(êsa)rstvovaše ot in'die do etiopie nad' .i. i .ž. (=27) provencii* BrPm 172c.
- Prêpositъ – lat. praepositus, 'namjesnik', 'časnik', 'predstojnik': *I r(e)če c(êsa)рь aspanat' prêpožitû skoplenih' svoih'* BrPm 179a. U hrvatskologoljskim je rukopisima česta posuđenica, i to u različitim varijantama: *prêpožitъ*, *prêpositъ*, *prepositъ*, npr.: *prêpožita* BrVO 436d, *prepožitû* BrVat₃ 233a (sinonim *starêišinê* BrVO 436c), *prêpositъ* MNov 24b.
- Polaća – lat. *palatium*, 'palača': *Sego vsi iže stoêhu v polaći lûbitel'no čtovahu* BrPm 191d. U hrvatskologoljskim je rukopisima taj leksem potvrđen od fragmenata iz 13. stoljeća, npr. u *Londonskom fragmentu brevijara*: *polaće* 1c, do brevijara, npr.: *polaću* BrVO 311b, *v polaći* BrVat₃ 34b, *polaća* BrN₂ 376b i misala: *v' polaću* MNov 255d. Isti je

oblik zapisan u kolofonu *Novakova misala*: na f. 269b: *Lêty g(ospodb)-nih' ·č·t̃·m̃·ŕ· (=1368.) ê knez' Novakb s(i)ñb kneza Petra vitez̃ sil'no-ga i velikoga g(ospo)d(i)na Loiša krala ugr'skoga nega polače vitez̃ v' to vr(ê)me budući knez̃ na Ugrih' šol'gov'ski a v Dalmaciji nin'ski napisah' te knige za svoû d(u)šu i onoi cr(b)kvi da se dadu v' koi legu v(ê)čnim̃ ležaniem̃.*⁶ Prema Petru Skoku, područje na kojemu je potvrđen oblik polača obuhvaća Istru, kvarnerske otoke, Liku, Dalmaciju, Hercegovinu i Crnu Goru. Tako je primjerice na Krku 1487. g. zabilježeno: *Jošč pušćam momu bratu Marku polaču i vse pohištvo* (Skok 1951: 452).

Proučavanje značenja jedan je od najsloženijih problema lingvistike, a posebice kad je riječ o leksikalnoj semantici u povijesnoj perspektivi, jer se tad problemi višestruko umnažaju. Pri opisivanju značenja u leksikalno-povijesnoj semantici zapravo ne raspolažemo značenjem, poznat nam je samo znak, a značenje se mora odrediti (Marti 1994: 23). Glosiranje, uz kontekst i paralelne grčke ili latinske tekstove pomaže pri određivanju značenja staroslavenskih i crkvenoslavenskih tekstova. Kao zanimljivost navodim na kraju primjere glosiranja u *Pašmanskom brevijaru* u kojemu pisac tumači tuđicu: *Da vzval' se bi si d(b)ñb efifaniê eže latin'ski êvlenie reči možet' se* 43a, *B(la)ž(e)ni ubo tomas̃ êk(o) v nem̃b komor'nik' ili arhid̃bêkon' činu* 34b. I u drugim rukopisima nalazimo takve potvrde, npr.: *drugû žê êvi prêlož̃b rêki žabami tretu žê skinipi eže sut̃b mušice lûtie* BrVO 195c, *Petr̃b žê obrač' se kb serenu iže est' sl(o)vinski vedar' vas̃b si obl'č̃beñb i primračañb deli êvlaeši* BrLab₂ 56d, *viste êko rav'vi moistar̃b e(st̃b)* BrLab₂ 125c, *krizme žê milosti latin'ski pomazanie imenuet' se* BrLab₂ 121b, *Sut' bo mnozi svoim' ezikom' gl(agol)ûče ime emu Evrêiski adoukatus̃b Gr'č'ki paraklit̃b slovên'sci utêšitel' t̃bkuet se* BrVO 306a.

Vernakularni elementi u starim tekstovima mogu biti vrlo vrijedni podaci za povijest razvoja nekoga dijalekta. Oni mogu otkriti porijeklo pisara ili pisarske škole, vrijeme pisanja teksta, kao i porijeklo predloška (Vranić 2021: 365). Potvrđeni su u svim hrvatskoglagojskim rukopisima, ali različito od teksta do teksta, posebice u rubrikama i marginalnim bilješkama. Te govorne karakteristike nisu dovoljno proučene u pojedinim hrvatskoglagojskim rukopisima, kao ni u tiskanim knjigama. Međutim, u novije vrijeme se njima pridaje sve više pozornosti, tako su primjerice pomno istražene u *Drugom beramskom (ljubljskom) brevijaru* (Vranić 2021), kao i u *Prvotisku misala* (Damjanović 2021). U *Drugom*

⁶ Više o *Novakovu misalu* v. Pantelić 1967: 5–108.

beramskom brevijaru potvrđene su fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke osobitosti čakavskoga govora. Među leksičkim pojedinostima u marginalnim bilješkama mogu se navesti: *mat*, *hiša*, *konjik*, *ča*, *veli*, *shabiti* (Botica, Požar 2018: 17). Neke mlađe lekseme nalazimo i izvan rubrika, npr.: *dari* 2/4a, 2/57b, 2/93a, ikšorcistъ: *ik'šorciste* 1/117b, *kada* 2/9c, 2/1331, *kade* 1/58, 1/58b, 2/20d, 2/127d, *kamikъ*: *kamici* 1/61c, 2/7a, 2/140b (копорасъ: *konopcéhъ* 1/19a, *kralъ*: *kral'* 2/54b, *kralemъ* 2/103d. (Šimić 2021: 359)

5. DODATAK

Kao što je već rečeno čakavske su jezične karakteristike u *Pašmanskom brevijaru* osim u rubrikama, osobito izražene u mlađem dijelu rukopisa (f. 1 i f. 405–414) koji je pisan vjerojatno pola stoljeća kasnije i uklopljen u cjelinu. To potvrđuju i paleografski čimbenici: "...ustavno (se) pismo navedenih listova bitno razlikuje od ustavnog pisma čitave ostale knjige. Ono je tipično pismo XV-og stoljeća, dok ostali dijelovi pretežno nose obilježja druge polovice XIV stoljeća." (Štefanić 1969: 105). Sadržajno, to je dio oficija Marijina, Oficij o Bezgrešnom začecu koji sadrži i neka Marijina čudesa, Oficij za blagdan Pohoda Marijina itd.

U tom su dijelu kodeksa kroatizmi prisutni ne samo u rubrikama nego i u glavnom tekstu, primjerice češći su ikavizmi nego inače: *misecъ* 405c, 410a, 412a, *vrimeni* 405c, 408b, *divičaska* 405c, *napridъ* 407c, *hotilъ* 407c, 407d, *priporučili bi* 407c, *sridnimi* 407c, *iz'bižati* 407c, *riči* 407c, 411b, 412d, *razvi* 407d, *vidilъ* 407d, *želiti* 407c, *va vrimena* 408a, *lipoû* 408a, *otpovida* 408a, *lipa* 408a, *krasna i lipa esi* 408a, *z' dvima* 408a, *vidilъ* 408a, *rič'mi* 408b, *prilipiti se* 408b, *imiti* 408b, *po rici* 408b, *po srêdê rike* 408c, *bižećimъ* 408c, *simeni* 408d, *vrime* 409b, 412a, 413a (R), *sidečago* 409b, *utišiti* 409b, *črivo* 409d, *rike* 410b, *ne imiše* 410c, *cvitъ* 411b, *vrime* 411c, *črivi* 411c, *gdi* 411c, *miseci* 411d, *misec'mi* 412a, *s'vitu* 412c, *s'vitova* 412c, *vičer'ne* 412c, *na vičer'ni* 412d, *vičerni* 412c (R), *zapovidamo* 412d (R), *miseca* 412d (R).

Čakavski je utjecaj na fonološkoj razini očit u primjerima: *nasaenie* 406a, *gospoe* 406b, *meû* 407c, 411b (R), 411d, *prie* 409a.

Noviji je i leksik: *kada* 405c, 410b, *tada* 405c, 408c, *tadae* 407d, *ako* 407d, 408b, 408c, *ki govorit'se* 407d, *k'či* 408a, *govoreći* 408c, *govorit'se* 408d, 411c, *ka* 409d, 412b, *kada* 409b (R), *vazda* 409b (R), *v ke črivi* 411c, *v ke* 411d, *prie rečenimъ uramъ* 412d (R), *da ča više* 412d.

Mlađe jezične osobine, odnosno kroatizmi potvrđene su i u zapisima, odnosno oni su pisani hrvatskim jezikom, tako primjerice u najstarijem iz 1433. ili 1434. g. f. 364r–364v nalazimo: *va*, *kada*, *miseca*, *ki*, *lito*, *va vrime*, *kadi*, *sime*,

bi, lito, miseca, mesti, tada, imeše itd. Zapis na f. 364: *to, kada, let', miseca, kada, stah, ter, er, bih* itd.

6. ZAKLJUČAK

Među ukupno tridesetak očuvanih hrvatskoglagoljskih brevijara 14. i 15. stoljeća, samo je jedanaest plenarnih, tj. potpunih, a među njima je i *Pašmanski brevijar*. Kao i većina hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, pisan je crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije. U tom rukopisu, uz starije jezične osobine (crkvenoslavenske) supostoje i mlađe, hrvatske, tj. općečakavske, zajedničke svim (ili većini) čakavskih govora, južnočakavske, sjevernočakavske i srednočakavske. Govorne su osobine najčešće u rubrikama i u mlađem dijelu rukopisa koji je pisan u 15. stoljeću, f. 1 i f. 405–414. Međutim, katkad ih nalazimo i u liturgijskim i biblijskim tekstovima, isto kao što one tradicionalne nalazimo u rubrikama. Najčešće su na fonološkoj i leksičkoj razini, dok su one na morfološkoj nešto rjeđe.

Premda elementi za ocjenu provenijencije ovog rukopisa nisu dovoljno izraženi, nedvojbeno je da je to čakavsko područje u kojemu je već prevladao ikavski odraz *jata*, te bi po tome *Pašmanski brevijar* pripadao južnočakavskom dijalektu. Ekavizmi su iznimno rijetki, kao što je ustanovio i Vj. Štefanić. Promjena $\varphi \rightarrow a$ iza palatala ($j, \check{z} + \varphi = a$) najčešća je u skupini $j\varphi > ja$ kao i u drugim liturgijskim rukopisima, npr.: *édromb, éta, prièti, prièla*, dok je $\check{c}\varphi > \check{c}a$ rjeđe, *Počatie, poča, počan'simь, načanь*. Na mjestu praslavenske skupine **dj* u rubrikama je često *ŷ, roj'stvo, rofen', vijiliè*, kao i pisanje susjednih vokala: *meû, roistva, takoe, prie* itd. Utjecaju piščeva govora na fonološkoj razini mogu se pripisati primjeri s rotacizmom: *dari, ere, ne more, ûre* itd., kao i primjeri jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe: *š nimь, š nima* itd.

Neobično je što uz zamjenicu *ča* nalazimo i *če* karakterističnu za Vrbnik na Krku. Znači li to možda da je rukopis ili neki njegov predložak donesen iz sjevernih krajeva u zadarsko područje, tek treba istražiti. Osim toga zamjenica *če* mogla se naći u rukopisu i pod utjecajem pisareva govora. Važno je istaknuti da je pri proučavanju govornoga utjecaja u *Pašmanskom brevijaru* zamijećeno kako se u hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima uz rubrike, *če* i *začb* najčešće pojavljuju u homilijama, tj. u tekstovima u kojima se svećenik izravno obraća puku. Uz zamjenicu *če*, ovaj rukopis za sjeverozapadni čakavski kompleks vezuje i atematski prezent *gre* (gre, gren, greš) koji se pojavljuje u novijem dijelu rukopisa.

Na morfološkoj razini govorne su osobine potvrđene u prezentu, i to u 1. l. jd., *pride, bude, vraća se*, 1. l. mn.: *vzvičamo, ne činimo, čtemo, razumimo, zapovidamo, ne poemo*, u 3. l. mn.: *imaû se, ne imaû, Nimaû* 181b, *Emaû* 181b. Završno *-l* u imenica s pridjevima u muškom rodu i kod glagolskoga pridjeva

radnog karakteristika je čakavštine premda je potvrđeno i u nekim štokavskim i kajkavskim govorima, a u *Pašmanskome brevijaru* su zabilježeni sljedeći primjeri (u rubrikama i u mlađem dijelu rukopisa): *rekalъ, mogal', prěšalb, iz'sal'*. Među pridjevskim i zamjeničkim oblicima, katkad u rubrikama nalazimo noviji gramatički morfem u nominativu jednine: *druga*, i genitivu jednine, *-oga: prvoga, do veloga četvrt'ka, vsakoga*. Češće se i u rubrikama kod imenica i pridjeva čuvaju stariji oblici, npr.: *častnago, rečenago, ot drugago, do velikago, velikie, cvit'noe, višnee, ot see prvoe srêde, vsakogo, ot sego, do n(e)d(ê)le gluhoe* itd.

Noviji su leksemi u *Pašmanskome brevijaru* kao i u većini hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa, većinom potvrđeni u rubrikama, npr.: *ki, ko, ka, ke, niki, tada, opetъ, lêto* (umj. godina), *kako, ako, iči, dari, opet' iči, vazda, komu godi s(ve)tcu, do veloga četvrt'ka, v srêdu velu, v utori veli, govori se* itd. Često su u rubrikama cijele sintagme pisane narodnim govorom, npr.: *V lêto ono v ko roistvo g(ospod)ne pride v s(o)botu po nižnei tabli idi, ke se imihu, kada godi, ka more se, kada lûbo niki, niki za nimi gredu, ki za nim prihodi, prenesti priko, tada se govore, v ku bi se rekal'*. Na kraju valja istaknuti neke zanimljive lekseme koji se pojavljuju u *Pašmanskome brevijaru*, a karakteristični su za čakavštinu, *ča, će, začъ, okrutъ*, među kojima su i romanizmi, npr.: *almužna, polača, funestra*.

Pregled govornih jezičnih karakteristika *Pašmanskoga brevijara* mogao bi doprinijeti točnijem ubiciranju mjesta nastanka rukopisa. Slična bi buduća istraživanja ostalih hrvatskoglagoljskih liturgijskih rukopisa trebala pomoći pri određivanju govornoga utjecaja u pojedinim rukopisima, kao i još preciznijoj podjeli na sjevernu i južnu skupinu rukopisa. Osim toga možda bi takva istraživanja pomogla pri identifikaciji raznih pisara, pisaca i supisaca hrvatskoglagoljskih rukopisa.

IZVORI I KRATICE HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

- BrVb₁ – 1. vrbnički brevijar, 13.-14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVat₅ – 5. vatikanski brevijar, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5.*
- BrVat₆ – 6. vatikanski brevijar, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6.*
- BrAc – *Akademijin brevijar*, oko 1384., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III c 12.*
- BrPm – *Pašmanski brevijar*, druga polovica 14. st. i 15. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *III b 10.*
- BrVb₄ – 4. vrbnički brevijar, 14. st., Vrbnik, Župni ured.
- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3.*
- BrLab₁ – *Prvi Ljubljanski brevijar*, kraj 14. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 161.*
- BrLab₂ – *Drugi Ljubljanski brevijar*, kraj 15. st., Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, sign. *Ms 163.*
- BrMos – *Moskovski brevijar*, 1442.–1443, Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Rumjancevskij muzej, sign. *F. 270, 51/1481.*
- BrVat₁₉ – 19. vatikanski brevijar, 1465., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Vat. Slav. 19.*
- BrN₁ – 1. novljanski brevijar, 1459., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrN₂ – 2. novljanski brevijar, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- BrBar – *Baromićev brevijar* (tiskan), Mleci (Venecija) 1493.
- BrBroz – *Brozićev brevijar*, 1561. g. tiskan u Veneciji.
- CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73.*
- CKol – *Kolunićev zbornik*, 1486. g. Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51.*
- CIvan – *Ivančićev zbornik*, 14.–15. st., Zagreb, Samostan franjevac III. reda.
- COxf – *Oxfordski zbornik*, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. *Ms. Canon. Lit. 414.*
- CBč – *Zbornik u Berčićevoj zbirci* br. 5, 15. st., Sanktpeterburg, Ruska nacionalna biblioteka, sign. *Bč 5.*
- MVat₄ – 4. vatikanski misal, najstariji hrvatskoglagojski misal s početka 14. stoljeća, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4.*
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8.*
- MRoč – *Ročki misal*, 1420., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav 4.*

- MLab – *I. ljubljanski misal*, 15. st., Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica, sign. Ms 162.
- RitSegn – *Senjski ritual*, tiskan s knjižicom *Meštrija od dobra umrtija*, Senj 1507. ili 1508.
- RegBen – *Regula sv. Benedikta*, kraj 14. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. I a 74.
- Građa za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* iz Staroslavenskoga instituta u Zagrebu.

LITERATURA

- Badurina Stipčević, Vesna. 2006. “*Knjige o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskoj književnosti: *Prva knjiga o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskim brevijarima”. *Slovo* 54–55: 5–126.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2009. “*Knjige o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskoj književnosti: *Druga knjiga o Makabejcima* u hrvatskoglagoljskim brevijarima”. *Slovo* 59: 1–75.
- Badurina Stipčević, Vesna. 2012. *Hrvatskoglagoljska Knjiga o Esteri*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Badurina Stipčević, Vesna; Milan, Mihaljević; Marinka, Šimić. 2012. “Mjesto *Dabarskoga brevijara* među hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima”. *Zbornik radova Gacka u srednjem vijeku*. Zagreb-Otočac: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Gospić, 257–282.
- Berčić, Ivan. 1859. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolítico*, Prag.
- Berčić, Ivan. 1864.–1871. *Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslovenskim jezikom*, 1–5, Prag: Dvorna tiskarnica sinova Bogumila Haasea.
- Boryś, Wiesław. 2007. *Čakavske leksičke studije. Praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkome fondu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Botica, Ivan, Požar, Sandra. 2018. Marginalije Drugoga beramskoga brevijara. *Rimski brevijari od 13. stoljeća do Tridentskoga sabora: jezik, pismo, tekst, slika, funkcija, ustroj. Pazin, 4.-7. listopada 2018. Program i knjižica sažetaka*, 17–17.
- Damjanović, Stjepan. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Damjanović, Stjepan. 2011. "Jezik hrvatskih glagoljičnih tekstova". *Povijest hrvatskoga jezika. 2. knjiga: 16. stoljeće*. Zagreb: Croatica. 275–321.
- Damjanović, Stjepan. 2021. *U potrazi za književnim jezikom. Iz povijesti hrvatskoga jezika i filologije*. Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.
- Grabar, Biserka. 1972. "Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi, 3. Djela Pavla i Tekle". *Radovi Staroslavenskog instituta* 7: 5–30.
- Grabar, Biserka. 1973. "Mučenje Sv. Jakova Perzijanca u hrvatskoglagoljskim odlomcima XIV st. " *Slovo* 23: 141–160.
- Hamm, Josip. 1953. "Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša." *Slovo* 2: 13–36.
- Hamm, Josip. 1958. "Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima." *Radovi Staroslavenskog instituta* 3: 103–201.
- Hamm, Josip. 1962. "Marulić i Judita". *Slovo* 11–12: 148–166.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 2. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- HČJ: Hrvatski crkvenoslavenski jezik. 2014. S. Gadžijeva, A. Kovačević, M. Mihaljević, S. Požar, J. Reinhart, M. Šimić, J. Vince. Priredio M. Mihaljević. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut.
- Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Sudec, Sandra. 2010. "Hrvatski crkvenoslavenski prijevod tekstova sv. Tome Akvinskoga". *Slovo* 60: 359–476.
- Kuhar, Kristijan. 2020. O sadržaju *Drugog beramskog brevijara*. *Slovo* 71: 57–76.
- Lisac, Josip. 1991. "Leksičke značajke čakavskih dijalekata." *Čakavska rič* XIX/2: 5–20.
- Lisac, Josip. 2009. *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lukežić, Iva. 2001. "Odnosno – upitne i neodređene zamjenice za značenja 'neživo' i 'živo' u čakavskome narječju". *Čakavska rič* XXIX/1: 21–36.
- Lukežić, Iva. 2012. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija*. Zagreb, Rijeka: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobinšćine.
- Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskoga sabora Grobinšćine.

- Marti, Roland. 1994. "Problemi na značienieto na slavjanskata leksika ot kiri-lo-metodievsko vreme". *Palaeobulgarica/Starobългарistika* XVIII: 4, 23–39.
- Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna fonologije hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije.
- Mihaljević, Milan. 2007. "(Ortho)graphic Reforms in Croatian Glagolitic Texts". referat na skupu *Hlaholika a cyrilika - história a písomné pamiatky, Bratislava 06.-07. 06. 2007.*
- Mihaljević, Milan. 2009. Hrvatski crkvenoslavenski jezik. *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga: srednji vijek, A. Bičanić (ur.). Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, 283–349.
- Mihaljević, Milan. 2011. "Bilješke o jeziku *Drugoga beramskoga brevijara*". *Tabula* 9: 126–139.
- Mihaljević, Milan; Jasna, Vince. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Pazin: Državni arhiv u Pazinu; Zagreb: Staroslavenski institut.
- Moguš, Milan. 1977. *Čakavsko narječje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Nazor, Anica. 1973. "Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala". U: *Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*. Sv. 1: Faksimil, sv. 2: Transcriptio et commentarium. Grabar, B.; A. Nazor; M. Pantelić. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«, Mladinska knjiga, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 508–511.
- Neweklowsky, Gerhard (1987) „Lexikalische übereinstimmungen im nordwestlichen südslawischen“, *Slavistična revija* 35,1 / 2, 3–16, 187–209.
- Pantelić, Marija. 1967. "Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368". *Radovi Staroslavenskog instituta* 6: 5–108. Objavljeno i u knjizi M. A. Pantelić, *Hrvatskoglagoljsko srednjovjekovlje*, 2013., 313–401.
- Pantelić, Marija. 1980. "Senjski Lobkoviczov glagoljski kodeks iz 1359. – Prototip srednjovjekovnih *Liber horarum* za laike". *Senjski zbornik* 8: 355–367.
- Pantelić, Marija. 1991.–1993. Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoljeća. *Slovo* 41–43, 61–146. Objavljeno i u knjizi M. A. Pantelić, *Hrvatskoglagoljsko srednjovjekovlje*, 2013., 435–504.
- Pantelić, Marija; Anica, Nazor. 1977. *II. novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Župni arhiv Novi Vinodolski*. Fototipsko izdanje. Uvod-Bibliografija. Zagreb: Staroslavenski institut »Svetozar Ritig«, Turistkomerc.

- Reinhart, Johannes. 1990. "Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes im Kroatien des 12. Jahrhunderts". *Wiener slavistisches Jahrbuch* 36: 193–241.
- Reinhart, Johannes. 1990.a. "Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju". *Slovo* 39–40: 45–52.
- Šimić, Marinka. 2013. "Glagoljski rukopisi Pašmana i Ugljana." *Zadarski filološki dani IV*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku i slavistiku: 247–256.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil. Biblioteka Spomenici, knjiga 1. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Šimić, Marinka. 2014.a. "O utjecaju govornoga jezika u hrvatskoglagoljskim rukopisima. (Na primjeru Akademijina brevijara, HAZU III c 12)." *Kirilometodievistika* 8: 7–25.
- Šimić, Marinka. 2018. „O jeziku Pariškoga zbornika *Code Slave* 73 (Na tekstu psaltira i kantika)." *Fluminensia* 30, 153–185.
- Šimić, Marinka. 2021. Leksik Drugog beramskog brevijara. *Studije o Drugome beramskom brevijaru*. Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo. M. Mihaljević, A. Radošević (ur.) Staroslavenski institut, Zagreb, 351–364.
- Štefanić, Vjekoslav. 1957. "Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije". *Slovo* 6–8: 54–133.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I. dio. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tandarić, Josip, Leonard. 1993. *Hrvatsko glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Tomić, Marijana. 2014. *Hrvatskoglagoljski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*. Zagreb: Ljevak.
- Valjavec, Matija. 1889.–1890. "O prijevodu psalama u nekijem rukopisima hrvatsko-srpsko i bugarsko-slovenskijem". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XCVIII, XCIX, C. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vranić, Silvana. 2021. Vernakularni elementi u *Drugome beramskom brevijaru*. *Studije o Drugome beramskom brevijaru*. Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo. M. Mihaljević, A. Radošević (ur.) Staroslavenski institut, Zagreb, 365–376.
- Vulić, Sanja. 2010. "Jezik *Modruškoga urbara*". *Čakavska rič* XXXVIII/1–2: 135–154.

- Vulić, Sanja. S. 2014. "Današnji modruški govor". *Čakavska rič* XLII/1–2: 9–41.
- Zajceva, Svetlana. 1967. "Specifična slovenska leksika u savremenim čakavskim govorima." *Prilozi proučavanju jezika* 3: 69–110.
- Zaradija Kiš, Antonija. 1997. *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, Hrvatsko filološko društvo.

RJEČNICI I PRIRUČNICI

- Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Skok, P. 1971.–1973 Zagreb: JAZU.
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. IV. dopunjeno izdanje, ur. A. Badurina. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2000.
- Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (RCJHR). I. svezak, A–vrêďь, gl. urednici B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš. Zagreb: Staroslavenski institut, 2000.; *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* II. svezak, vrêďьнь –zapovêdnica, gl. Urednice Z. Hauptová, Z. Ribarova. Zagreb: Staroslavenski institut 2015. *Građa za Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*.

Marinka Šimić, PhD, research adviser
Old Church Slavonic Institute, Zagreb

CHAKAVIAN INFLUENCES IN *PAŠMAN BREVIARY HAZU III b 10* Summary

Pašman Breviary (HAZU III b 10), which was for the most part written in the 14th century, albeit some parts date to the 15th century, is one of the rare complete glagolitic manuscripts. Although it was written near Zadar, it got its name after the place of origin. The Codex was written in Croatian redaction of Church Slavonic language, which confirms the fact that it belongs to The Church Slavonic Dictionary of Croatian Redaction. Nevertheless, in some language features one can notice how the vernacular language affected the morphology as well as the lexicon. That is not uncommon for Croatian Glagolitic liturgical manuscripts, and is particularly noticeable in columns, e.g.: *ča manka, ema, emaju, nimaju, funsetru, ženat* etc. In the afore-mentioned manuscripts the characteristics of the vernacular language are most evident on the phonological level, followed by lexical, while they are infrequent on the morphological level. Those features mainly belong to the Chakavian dialect, and seldom to the common Cha-

kavian-Kajkavian dialect. The paper reflects the particular language characteristics which are the mirror of author's personal language on all levels, especially lexical. Furthermore, it attempts to determine whether newer language traits are evenly distributed, in other words, whether they are more common to the more recent part of the manuscript.

Key words: Croatian Glagolitic manuscripts, Pašman Breviary, Church Slavonic, Chakavian, Lexis.

УДК 655.1(497.5)(091)
УДК 811.163.42'367.625
Изворен научен труд

GLAGOLI U ODABRANIM IZDANJIMA SENJSKE TISKARE

Tanja Kuštović, izv. prof. dr. sc.,
Katedra za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo
Odsjek za kroatistiku, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Nacrtak: U radu se analiziraju glagoli u tri knjige otisnute u Senjskoj tiskari: *Mirakuli slavne dêve Marie* (1507), *Naručnik plebanušev* (1507) i *Korizmenjak* (1508). Sva tri teksta po naravi su neliturgijska. Nastoji se ustanoviti postoje li razlike u nastavcima između proučavanih tekstova te ako razlike postoje utvrditi koje su moguće pretpostavke za postojanje takvih razlika.

Ključne riječi: Blaž Baromić, glagolski oblici, glagoljica, neliturgijski tekstovi, Senjska tiskara

1. Uvod.

Senjska glagoljaška tiskara otisnula je u razdoblju svojega djelovanja u Senju (1494-1508) dvije inkunabule: *Senjski misal* (1494) i *Spovid općenu* (1496) te još nekoliko knjiga koje po godini tiska ne uvrštavamo u inkunabule. To su *Mirakuli slavne dêve Marie* (1507), *Naručnik plebanušev* (1507), *Meštrija od dobra umrtija* (1507/ 1508), *Transit svetog Jerolima* (1508) i *Korizmenjak* (1508). U radu ću analizirati jednostavne i složene glagolske oblike u tri odabrana djela (*Mirakuli slavne dêve Marie*, *Naručnik plebanušev*, *Korizmenjak*) otisnuta nakon razdoblja inkunabula s namjerom da utvrdim kolike su jezične, ponajprije morfološke razlike između njih. Zanimljivo je to stoga što bismo mogli očekivati da razlika nema, s obzirom na činjenicu da su sva djela otisnuta unutar godine dana. Međutim, različita sadržajnost tekstova mogla bi biti važan faktor kod izbora pojedinih morfoloških oblika, pri čemu mislim na različite izbore hrvatskih ili hrvatsko-crkvenoslavenskih nastavaka.

2. Izvori.¹

Mirakuli slavne dēve Marie (MSDM)

Ovu zbirku čudesa Ivančica Petrović predstavlja kao „jedan od lijepih primjera evropskoga duhovnog i književnog zajedništva“ (PETROVIĆ 1975 : 23). Pod zajedništvom podrazumijeva se činjenica da je ovaj tekst zajednički velikom broju europskih književnosti srednjega vijeka. Nadalje, I. Petrović utvrđuje će Marijina legenda doživjeti procvat od 12. do 15. stoljeća, te da će se već na početku stvoriti veće latinske zbirke Marijinih mirakula. Te će se priče brzo pretočiti u zbirke na glavnim pučkim jezicima Zapadne Evrope. (PETROVIĆ: 23). Dogodit će se to uskoro i u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti. Poznat nam je hrvatski rukopisni *Ivančičev zbornik* s kraja 14. ili početka 15. stoljeća čiji su sastavni dio Marijina čudesa. I *Petrisov zbornik* iz 1468. godine sadrži nekoliko tekstova s Marijinim čudima. Kad je o tisku riječ, *Marijini mirakuli* otisnuti su u Senjskoj tiskari Blaža Baromića. Knjiga je otisnuta 15. 6. 1507. godine i riječ je o našoj prvoj otisnutoj zbirci s tom tematikom. Knjiga se sačuvala u pet primjerka od kojih je samo jedan potpun. Tri se primjerka nalaze u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, jedan je sačuvan u ostavštini Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Sankt-Peterburgu, a jedini potpuni primjerak nalazi se u British Library u Londonu. Preslika tog primjerka nalazi se u Staroslavenskom institutu u Zagrebu i taj je primjerak poslužio kao osnova za analizu. Činjenica da je knjiga otisnuta omogućila je knjizi veću popularnost nego što ju je imala do tada. Senjsko izdanje je tekst preveden iz talijanske zbirke *Il Libro del Cavaliere* (PETROVIĆ 1975: 27). Zbirka sadrži 61 legendu, među ostalima tu je Legenda o Teofilu, o Faustu, Djevojka bez ruku, Klerik iz Chartresa itd. I. Petrović zaključuje da je po obilju lijepih tema senjska glagoljska zbirka Marijinih čudesa najznačajniji predstavnik ove književne vrste u hrvatskoj književnosti, ali i da je ona i njezin posljednji autentični predstavnik (PETROVIĆ 1975: 28)

Uz gore naveden naziv, ova se zbirka u literaturi često naziva i *Mirakuli blažene dēve Marie*.

Naručnik plebanušev (NP)

Naručnik plebanušev popularan priručnik kojeg je u 14. stoljeću napisao Španjolac Quido de Monte Rocherii pod nazivom *Manipulus curatorum*. To

---

¹ Sva tri spomenuta izvora proučavaju se pri institucionalnom projektu *Istraživanja jezika i pisma glagoljskih neliturgijskih tekstova* koji se provodi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pod vodstvom doc. dr. sc. Ivane Eterović. U sklopu projekta transliterirani su tekstovi *Mirakuli slavne dēve Marie* i *Naručnik plebanušev* i te su transliteracije poslužile kao izvor za proučavanje ova dva spomenika, dok je za proučavanje *Korizmenjaka* iskorišteno objavljeno transkribirano izdanje (Zagreb, 2019).

je predtridentski katekizam koji je u crkvenoj katoličkoj praksi imao značajno mjesto. U njemu autor donosi upute za buduće dušobrižnike. Na hrvatski je ovo djelo prevelo više redovnika koji nisu imenovani da bi izbjegli taštinu slave, kako je zapisano u kolofonu ovog izdanja. (KUŠTOVIĆ 2020: 75) Tiskanje knjige započelo je 30. svibnja i trajalo je nešto manje od tri mjeseca. Knjiga je otisnuta 1507. godine. Sačuvano je šest primjeraka ove tiskane knjige: dvije su u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, dvije se nalaze u knjižnici Samostana franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu, jedan je primjerak u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Sankt- Peterburgu i jedan u Beču u Nacionalnoj knjižnici Austrije.

Korizmenjak (KOR)

Senjski korizmenjak je posljednje djelo senjske tiskare, otisnut je 17. listopada 1508. godine. To su prevedene korizmene propovijedi talijanskoga propovjednika Roberta Caracciola. On je svoje propovijedi držao na dvoru napuljskoga kralja Ferdinanda I. Aragonskoga. Iz talijanskih kronika čitamo da su Caracciola pratili deseci tisuća hipnotiziranih slušatelja po žezi i ledu, u procesiji od mjesta do mjesta, a propovijedi su znale trajati tri do četiri sata. Propovijedao je osam godina, a na kraljevu želju Caracciola ih je i zapisao, odnosno, napravio za njih skice kako bi ih kralj mogao poslije pročitati, kad ih zbog prevelikih obveza nije mogao slušati. Propovijedi traju od Čiste srijede do Velikog petka, a nastavljaju se u dane Uskrsa. Zadnja propovijed je na Bijelu nedjelju. Sadržajno, u knjizi se nalaze biblijska čitanja (perikope), pozivanja na svete oce, filozofe, umetnute su u njih priče do kojih se u to doba mnogo držalo. Knjiga sadrži 49 korizmenih propovijedi. Na hrvatski su ih preveli Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić, a otisnuo ih je Grgur Senjanin. Prijevod ima 208 stranica, a služio je kao priručnik za propovjednika, ali i kao pobožno štivo za vjernike. Knjiga je sačuvana u deset primjeraka. Četiri primjerka čuva Knjižnica Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, dva se nalaze u knjižnici Samostana franjevac trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu, jedan u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, dva su primjerka u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Sankt- Peterburgu dok je jedan primjerak u Narodnoj i univerzitetskoj knjižnici u Ljubljani. Potpun je samo jedan primjerak koji se čuva u HAZU, ostali primjerci su nepotpuni. Faksimil Senjskog korizmenjaka objavilo je Senjsko muzejsko društvo 1981., godine, a latinička transkripcija teksta s rječnikom koju je priredila Anica Nazor dostupna nam je od 2019. godine. (NAZOR 2019: VII-X)

3. Metodologija.

Komparativnom analizom napraviti će se usporedba glagolskih oblika triju navedenih hrvatskoglagoljskih tiskanih jezičnih spomenika, pri čemu su *Mirakuli slavne dēve Marie* i *Naručnik plebanušev* transliterirani, dok je *Korizmenjak* objavljen u transkripciji. Premda transkripcija podrazumijeva izgovor, ona je napravljena tako da se iz nje može iščitati originalni glagoljski zapis pa u tom smislu ova transkripcija nije prepreka za analizu glagolskih oblika. Treba napomenuti da u tekstu nisu uvršteni svi primjeri koji se u tekstu mogu pronaći, cilj je pokazati postoji li razlika između proučavanih tekstova u smislu nastavaka, posebno kad je riječ o odnosu crkvenoslavensko- hrvatsko.

4. Analiza.

Od glagolskih vremena prezent je u svim tekstovima dobro zastupljen. U tekstu legende prezent je korišten za izražavanje sadašnjosti, te aorist i imperfekt kao jednostavna vremena za izražavanje prošlosti. Za izražavanje prošlosti od složenih vremena koriste se perfekt i pluskvamperfekt, dok za izražavanje budućnosti nalazimo futur I. i futur II. Imperativ kao zapovjedni način nalazi se u velikom broju primjera, kao i kondicional za izražavanje pogodbe.

4.1. Present.

Morfološke razlike nalazimo u sva tri teksta u 1. licu jednine s nastavcima *-û/ u: -mь* MSDM: *molû* (4), *oću* (11), *mogu* (54), *obituû* (2), *se ukazuû* (5), *zatauû* (11); NP: *veruû* (39v); KOR *suju* (16), *daruû* (18), *odlučuû* (22), *oću* (23r) : MSDM *esamь* (4b), *imamь* (5), *zaklinamь* (5), *nisamь* (5), *navičamь* (13), *poznamь* (20), *trpimь* (27), *vračamь* (28), *molimь* (34), *zapovidamь* (72); NP: *mnimь* (10v), *znamь* (9v), *uprašamь* (9v), *odgovaramь* (10v), *ostavljamь* (11r); KOR: *pitam* (2v), *odgovaram* (3r), *kaštigam* (4r), *postavljam* (4r), *imam* (5v), *nemam* (5v), *dam* (64r), *nahajam* (69v). U literaturi se navodi da upravo ova opozicija služi za „procjenu odstupanja gramatike nekog teksta od starije crkvenoslavenske norme, odnosno za procjenu njegova prilagođivanja okolnome „živom“ jeziku. (CEKOVIĆ, SANKOVIĆ, ŽAGAR 2015: 107). Ako pogledamo odnos između jednog i drugog nastavka, možemo utvrditi da je nastavak *-mь* ipak nešto češće u upotrebi, premda nastavak *-u/-û* nije rijedak. Možda je vrijedno napomenuti da sva tri spisa imaju i naglašene i nenaglašene oblike glagola *biti*: *sam* i *jesam*.

U situaciji u kojoj za 1. lice jednine supostoje dva nastavka, ne bi bilo neobično za očekivati da istu dvojnju situaciju nalazimo i kod 2. lica jednine. Međutim, ovdje je situacija ipak nešto drugačija. Ovdje crkvenoslavenskog nastavka nema u Mirakulima, u svim primjerima nalazimo hrvatski nastavak *-šb* u ko-

jem je poluglas na kraju samo stvar tradicionalnog načina bilježenja, tj. poluglas ovdje nema nikakvu fonološku vrijednost - MSDM: *naidešb* (2), *poidešb* (3), *budešb* (3), *govorišb* (5), *očešb* (11), *zataišb* (11), *rečešb* (13), *činišb* (17), *pišešb* (18), *vidišb* (27), *morešb* (53), *potratišb* (72); NP: *znašb* (14v), *pozdravlaš* (38v), *imaš* (39v), *rečeš'* (39v); KOR: *očeš* (5r), *čteš* (23r), *nečeš* (89v), *moreš* (90r). Međutim, Korizmenjak, a s obzirom na to da je riječ o tekstu koji se referira na tekstove koji se čitaju u Korizmi, osim hrvatskih oblika za izražavanje ovog lica koristi i nastavak *-ši*: KOR: *sliši* (68r), *ukrotiši* (85v), *vladaješi* (85v), *prideši* (97r). Istu situaciju nalazimo i u NP. U njemu se u biblijskim dijelovima teksta koristi crkvenoslavenski nastavak *-ši*: *svetiši* (40r), *živiši* (40r), *blagosloviši* (40r), *napoiši* (40v), a u onima koji nisu izravno vezani uz biblijski tekst nastavak *-š*: *znaš* (14v), *pozdravlaš* (38v), *imaš* (39v).

U 3. licu jednine nastavak je nulti u većini primjera: MSDM: *more* (7), NP: *ima* (9r), *se stavi* (9v), *okropi* (9v), *znamenuje* (7r), *pokaže se* (10v), NP: *ima* (6v), *se skazuje* (6v), *vodi se* (6v), *krsti* (6v), *iziskuje se* (11r), *se govori* (41r); KOR: *daje* (23r), *čini* (68r), *okusi* (97r), *je* (biti) (68v)/ *jest* (90r), *more* (90r). Uz hrvatski nulti nastavak nalazimo i rijetke primjere s nastavkom *-t*: u sva tri spomenika: MSDM *budet* (80r); NP: *rečtet* (7v), *veruet* (13r), *podobaet'* (14r); KOR: *budet* (40v, 41r), *izrenet* (42r), *zapustejet* (44v), *ostanet* (45v), *shranit* (69r).

U 1. l. mn. nastavak je hrvatski *-mo*, neovisno o tome je li glagol tematski ili atematski: MSDM: *vratimo se* (27), *imamo* (52), *vzdaemo* (55), *oćemo* (55), *postavimo* (68), *veruemo* (71). NP: *imamo* (7r), *vidimo* (8v), *krstimo* (9r). Glagol *biti* ima nenaglašeni oblik prezenta u MSDM *smo* (21), a naglašeni u NP *esmo* (12r); KOR: *vidimo* (4r), *moremo* (6r), *znamo* (6v), *oćemo* (7r), *svršimo* (58r), *budemo* (58v), *smo* (73r), *činimo* (89r), *ostavimo* (89r). Crkvenoslavenskog nastavka *-mь* za ovo lice nema u našim tekstovima.

U 2. l. mn. u svim je tekstovima očekivan nastavak *-te*: MSDM *nećete* (26); NP *budete* (9v); KOR *oćete* (89v).

U 3. l. mn. nastavak je *-û/ -e* u MSDM: *počinû* (1), *nimaû* (20), *imaû* (24), *viû* (27), *zgibaû* (35), *čuduû* (53), NP: *nimaû* (8v), *sagrišjuû* (9r), *imaû* (10v), *odgovaraû* (10v), *govore* (11r), *slide* (11r), *esu* (39v), *zn(a)menuû* (40r), *putuû* (40r); KOR *svršuju* (15v), *jesu* (16v), *preminuju* (18), *čuju* (18), *umiraju* (23r), *zlamenuju* (24v), *odlučuju* (25v), *pričešćuju* (85v), *jesu* (69r). NP ima oblike sa starim nastavkom *-ût*: *upiût* (40v), *počiût'* (41r), kao i KOR: *vnidut* (23r), *snidut* (23r), *vačnut* (23r), *požrut* (25r), *prejđut* (25r), *prostrut se* (25r), *rekut* (26v), *vrđut* (45r), *pomrut* (45r), *sut* (45r). Kad je riječ o Korizmenjaku možemo zaključiti da se u njemu nalazi podjednak broj oblika s hrvatskim i crkvenoslavenskim nastavkom. Mirakuli nemaju crkvenoslavenski nastavak za ovo lice.

4.2. Imperativ.

Zapovjedni način tvorio se od prezentske osnove i nastavaka. U MSDM nalazimo primjere za drugo i treće lice jednine, te za prvo i drugo lice množine. U jednini se na prezentsku osnovu dodao nastavak *-i*, dok u množini svi primjeri imaju proširenje prezentske osnove samoglasnikom *-i*, i prezentske nastavke.

U 2. licu jednine: MSDM: *vрати сѣ* (2), *прѣди* (42), *спаси* (55), *знаи* (57), *прнеси* (57), *поиди* (73); KOR: *кричи* (5r), *взови* (5r), *вздиши* (5r), *проси* (5r), *имиј* (23r), *разумиј* (59v), *карај* (59v), *отиј* (68r), *слиши* (99r), *шрани* (69r), *срамуй* (69r), *спаси се* (97r); NP: *прими* (38r), *чини* (38r), *буди* (40r); KOR: *дрһѣи* (17v), *гледаж* (62v), *продај* (67v), *утиши се* (89v), *питај* (93v), *вазми* (96v).

U 3. licu jednine nalazim primjere u Korizmenjaku tvorene pomoću čestice *da*: KOR *da bude pića* (13v), *da bude zvana* (13v)

U 1. l. mn. *-mo* MSDM: *вратимо се* (23), *поставимо* (47), *вздаемо* (55), *поставимо* (68), NP: *рецимо* (9v), *имамо* (38v), *просимо* (38v); KOR: *врнимо* (8v), *стлмачимо* (63v), *вијмо* (102v);

U 2. l. mn. nastavak je *-te*: MSDM: *понасите* (38), *реците* (38), *знамите* (40), *поставите* (40), *прѣдите* (55), *даите* (57), *отарите* (75); NP: *поидите* (6v), *учите* (6v), *мучите* (7v), *молите* (7v), *рецитѣ* (38r); KOR: *будите* (9r), *чините* (9v), *дрһѣите* (17v), *трепѣчите* (17v), *слишите* (101r), *покријите* (101v), *подавите* (101v), *носите* (103r), *имијте* (103r), *славите* (104r).

Primjera za 3. lice jednine i množine gotovo da nema, osim nekoliko u KOR za jedninu. Razlog tome može biti taj da su rijetki konteksti u kojem bi se takvi oblici pojavljivali, a rijetki su jer naredba, molba često pretpostavlja izravno obraćanje, a u trećem licu izravnog obraćanja zapravo nema, ono je uvijek na neki način posredovano.

Iz primjera je vidljivo da nema niti jednog slučaja u kojem bi se u osnovi našao *-ê-*, u svim jer primjerima na mjestu „jata“ samoglasnik *-i-*.

4.3. Jednostavna glagolska vremena za izražavanje prošlosti.

I aorist i imperfekt su u ovim tekstovima jednostavna glagolska vremena kojima se izražava prošlost i u tekstovima nalazimo oba oblika. U našim tekstovima nisu posvjedočeni svi oblici pa predstavljamo one za koje nalazimo primjere.

4.3.1. Aorist.

U crkvenoslavenskom jeziku postojala su tri aorista: asigmatski, sigmatski I. i sigmatski II. U našim proučavanim tekstovima nalazimo drugi sigmatski aorist.

U 1. licu jednine nastavak je *-h* u svim analiziranim tekstovima: MSDM *podahь* (3), *izněhь* (47), *padohь* (79); NP *pomazahь* (14), *dahь* (14); KOR: *sni-doh* (41r), *pridoh* (51r), *umih* (61r), *slišah* (69r), *rekoh* (72v).

U 3. licu jednine aorist nalazimo s nultim nastavkom što odgovara stanju i u hrvatskom i u crkvenoslavenskom jeziku. U svim spomenicima nalazimo oblike koji su zajednički i hrvatskom i crkvenoslavenskom jeziku: *hodi* (4), *bi* (4), *ide* (4), *reče* (4), *učini* (4), *se otvrže* (4), *povrati sê* (4b), *počê sê* (4), *se pokaza* (4), *pokara ga* (4), *učini* (5), *odvržê se* (5), *vze* (5), *se poda* (5), *ičeznu* (5); NP: *vodi se* (6v), *razumi* (7v), *izgovara* (14v); KOR: *nahaja* (34v), *ishodi* (24r), *prokle* (35v), *govori* (46r).

U 1. licu množine primjere samo mali broj primjera u: MSDM: *bismo* (115), NP: *pisasmo* (10r). Korizmenjak nema potvrde za ovaj oblik.

U drugom licu množine primjere koje nalazimo su: MSDM: *biste* (71), KOR: *učiniste* (68v), *pohodiste* (73v), a NP nema potvrde.

U tekstu imamo i primjere za 3. lice množine aorista. MSDM obiluju primjerima, navodimo neke od njih: *počeše* (20), *obraše* (27), *naidoše* (55), *ubiše* (56), *ponesoše* (71); NP: *vратиše se* (6v), *smiše* (8v), *umoriše* (9r), *davaše* (12r), *mogaše* (12r), *staviše* (38v); KOR: *prizvaše* (56v), *učiniše* (75r), *razumiše* (99r). U MSDM nalazimo i jedan primjer za 2. lice dvojine: *utopiše se* (48).

4.3.2. Imperfekt.

Imperfekt je u MSDM često glagolsko vrijeme za izražavanje prošlosti, ali ne za 1. i 2. lice jednine. Samo na prvih nekoliko stranica nalazimo velik broj primjera u 3. l. jd.: *biše* (4), *staše* (4), *skrblaše se* (4), *nahaêše* (4), *otiêše* (4), *uticaše se* (4) a u množini za isto to lice primjeri su *obraše* (4) i s varijantom *obrašê* (4); NP *prevrćaše* (7r), *davaše* (12r), *mogaše* (12r), *govoraše* (38v), *znaše* (38v); KOR: *zoviše* (26r), *vrnuše se* (46r), *hvaljaše* (58r), *drhtaše* (74r), *govoraše* (83v).

U množini pronađen je oblik za 3. lice MSDM *derihu* (4), *stahu* (8), *plakahu* (36), *mišlahu* (66), *zovihu* (71); KOR *moljahu* (17r), *gonahu* (21v), *stahu* (26r), *propovidahu* (59v), *minovahu* (86v), *slišahu* (86v), *činjahu* (95r). Primjera u NP za ovo lice nema.

4.4. Složeni glagolski oblici.

Od složenih glagolskih oblika posvjedočeni su: perfekt i pluskvamperfekt za izražavanje prošlosti, te futur I. i futur II. za izražavanje budućnosti.

4.4.1. Perfekt.

Perfekt nalazimo u sva tri spisa, tvoren naglašenim ili nenaglašenim oblikom glagola *biti* i l-participom: MSDM: *esamь imelь* (4), *e(stь) učinilь* (5), *sмо*

učinili (21) *si imilь* (72), *esi učinilь* (148); NP: *su preminuli* (11r), *su bili* (11r), *e prielь* (14v); *e redilь* (39v), *sam preporučil* (39v); KOR: *jesi ostavil* (6r), *si učinil* (18v), *zabili su* (46r), *su prijeli* (46v), *si našla* (79v), *jest minula* (86v), *si dal* (93r), *si uskresil* (95r). Posebno treba istaknuti da osim glagola u jednini i množini u MSDM postoji i primjer za dvojину: *ste se rodila* (25).

4.4.2. Pluskvamperfekt.

Pluskvamperfektom se prošlost izražava u MSDM: *biše učinil* (4), *biše vzelь* (4), *biše prišal* (4), *biše ulišilь* (4), *biše prostilь* (5), *biše učinil* (5), *biše učinila* (9), *se biše zgodilo* (12), *biše zgubilь* (17), *biše porodila* (25); KOR *je bil kaštigal i umilil* (46r)

4.4.3. Futur I.

Za izražavanje budućeg vremena koristi se futur I. pri čemu se upotrebljavaju pomoćni glagoli *biti*, *htjeti* i *imati* uz infinitiv. U MSDM: *očêš učiniti* (1), *budeš izaiti* (3) *oću učiniti* (4), *očešь otvriči* (4), *budeš viditi* (43), *neću viditi* (59), *imiti ćeš* (69), *bude vérovati* (70), *očešь umriti* (72), *nimašь prominuti* (72), *očešь biti* (74); NP: *se ima krstiti* (6v, 8r), *budu se čuti* (38v), KOR: *oće biti* (18v), *oće isplniti* (30r), *oću razsipat* (30r), *bojati se očemo* (30r), *oće dati* (43v), *očemo postaviti* (65v), *ima znati* (66v), *ću se obrnuti* (78r), *stati bude* (78r), *bude zvati* (80r), *oće prestati* (85v), *očete viditi* (89v), *očemo viditi* (99v)

4.4.4. Futur II.

Futur II. tvoren od prezenta glagola *biti* i *l-* participa javlja se rijetko u sva tri spomenika.

MSDM: *budu prosilь* (15), *budeš otel* (15); NP: *budete videli* (9v); KOR: *kričali budu* (17v), *bude tepal* (25r), *bude otel* (30r), *budete bojali* (31r).

4.4.5. Kondicional.

Kondicionalni su oblici u tekstovima česti. Tvore se od posebnih ili aoristnih oblika glagola *biti* i drugoga aktivnog participa preterita.

MSDM: *bi prišli* (2), *bi pripêlаль* (3), *bi pozdravlevalь* (6), *bi naučilь* (7), *bihь znalь* (47), *bi izašle* (80) NP: *bi mislilь* (7r), *bi re'kal* (7r), *bi popilь* (42r); KOR: *bi se pooholil* (36v), *bi našal* (45r), *bi mogal* (72v); *bi počekali* (26r).

4.5. Participi.

Crkvenoslavenski jezik ima pet participi. U senjskim proučavanim izdanjima ne nalazimo samo pasivni particip prezenta. Ostali participi zastupljeni su u velikom broju.

4.5.1. Aktivni particip prezenta.

Kao i u crkvenoslavenskom jeziku nalazimo deklinirane oblike.

Tvorbeni obrasci se dobro čuvaju, ovaj particip nalazimo u sklonjivom obliku u sva tri teksta.

MSDM: *moguć* (1), *trateći i čineći* (4), *tiūci* (4), *imēūci* (4), *hoteći* (5), *budući* (5), *pučaući* (5), *videći* (9), *govoreći* (16), *proseći* (37), *goruča* (43), *neishodeću* (45), *smrdečega* (47), *goručihъ* (62), *stoećimi* (40); NP: *stoećimъ* (7v), *prihod(e)ća* (9a), *noseća* (10v), *slišeći* (38r), *govoreći* (38r), *vapiūća* (38v), *mlčeći* (39r), *prodaūčago* (40r), *pričēcaūće se* (42r); KOR: *otijući* (16r), *nosećim* (16v), *rodećim* (16v), *govoreći* (17r), *umirajućih* (17v), *predikujući* (18r), *sideći* (18v), *prihodeći* (74r), *psujući* (47v), *smišljajući* (74v), *budući* (75r), *trpeća* (87v).

Primjeri pokazuju da su pojedini nastavci hrvatski (*smrdečega*), a pojedini crkvenoslavenski (*prodaūčago*, *stoećimi*).

4.5.2. Aktivni particip preterita I.

Ovaj particip nalazimo u svim tekstovima, u većini je primjera riječ o nominativnom obliku, bilo da je riječ o nultom nastavku, nastavku *-i*, ili nastavku *-e*. Uz to, nalazimo i primjer u genitivu.

MSDM: *prišadši* (1), *vlizši* (2), *pokleknuvši* (3), *minuvši* (4), *raz'mislivši* (4), *predloživše* (4), *smislivši* (4), *imivši* (5), *očitovavši* (5), *vidivši* (24), *preporučiv* (24), *vrativ sē* (74); NP: *vzliēvši* (10r), *razgledavši* (12r), *poēvivši se* (12r), *zgodivši se* (13v), *svršivši se* (38r), *vrativši se* (38r), *dvignuvši se* (38r), *rekši* (38r), *priēmši* (38r), *odgovorivši* (40v), *umrvše* (41v), *popivši* (42r); KOR: *pojīdši* (8v), *umrvšega* (22v), *vidivši* (22v), *okusivši* (24r), *vrativši se* (28r), *razsrdivši se* (30r),

4.5.3. Aktivni particip preterita II.

Ovaj je particip poslužio za tvorbu složenih vremena pa nije neobično da se javlja u velikom broju primjera. Tvorio se od infinitivne osnove, sufiksa *-l-* i nastavka za rod. Navodimo neke od njih.

MSDM: *vzēlъ* (4), *ulišilъ* (4), *imelъ* (4), *prostilъ* (5), *učinil* (5), *se zgodilo* (12), *učinili* (21), *imilъ* (72); NP: *preminuli* (11r), *bili* (11r), *prielъ* (14v), *prepo-*

ručil (39v); KOR: *ostavil* (6r), *učinil* (18v), *zabili* (46r), *kaštigal i umilil* (46r), *prijeli* (46v), *našla* (79v), *minula* (86v), *dal* (93r), *vskresil* (95r).

4.5.4. Pasivni particip preterita.

Pasivni particip preterit tvori se trima formantima: *-n-*, *-t-*, *-en-*. Sva su tri formanta prisutna u našim primjerima, premda pretežu primjeri s formantima: *-n-* i *-en-*.

MSDM: *učinenъ* (4), *osloboenъ* (4), *ustrășeni* (5), *rêčeni* (5), *povidano* (12), *ostavlenu* (28), *nadahnutъ* (34), *osuenihъ* (36), *okrunenu* (37), *umoren* (39), *susretênъ* (40), *važganimъ* (52), *obvit* (60), *ustrășena* (61), *prnesenъ* (66), *priêť* (74), *učineno* (74); NP: *nareeno* (38v), *posv(e)čeni* (39v), *rečenê* (40v), KOR: *učinjen* (1v), *narejeno* (3r), *rassrjen* (4v), *naučena* (5r), *potopljen* (36r), *ostavljene* (41r), *preporođeni* (41r).

5. Zaključak

Analiza glagolskih oblika u tri proučavana izvora potvrdila je da u prezentu supostoje stari i novi nastavci u većini lica. U prezentu u 1. licu jednine to su nastavci *-u/ -mъ*, u 2. licu jednine *-ši/ -šb*, u 3. licu jednine *-tb/ -0*. U množini u 1. licu nalazimo samo hrvatski nastavak *-mo*, u 2. licu nastavak *-te*, dok u 3. licu supostoje nastavci *-û*, *-e/ -utb*. Pritom treba napomenuti da su crkvenoslavenski nastavci (točnije: hrvatsko- crkvenoslavenski) vezani uz biblijski kontekst, pa odatle i dvojni oblici u jednom te istom tekstu. Budući da biblijski kontekst nalazimo više u *Naručniku plebanuševu* i *Korizmenjaku*, jasno je da upravo u njima ima i više crkvenoslavenskih elemenata. Imperativ se tvorio na isti način kao i u crkvenoslavenskom jeziku u jednini i to nalazimo u svim spomenicima. U množini ne nalazimo primjera u kojima bi osnova bila proširena „jatom“, odnosno u svim je tim primjerima „jat“ zamijenjen s *i*. Od vremenskih oblika za izražavanje prošlosti koriste se jednostavni (aorist i imperfekt) i složeni glagolski oblici (perfekt i pluskvamperfekt). Imperfekt je češći način iskazivanja prošlosti od aorista koji se sačuvao samo u jednom obliku (drugom sigmatskom aoristu). Od složenih vremena istaknimo primjer za dvojину u perfektu i pluskvamperfektu u *Mirakulima*. U ostalim tekstovima na dvojину nisam naišla. Za izražavanje budućnosti upotrebljavaju se futur I. i futur II., pri čemu je futur II. rjeđe glagolsko vrijeme. Kondicional koji služi za izražavanje pogodbe u svim je tekstovima čest. Participi su potvrđeni u svim tekstovima, osim pasivnog participia prezenta što je posve očekivano, s obzirom na to da se taj particip u 16. stoljeću više ne koristi, a rijedak je i u tekstovima iz starijih stoljeća.

Zaključno, možemo reći da supostojanje starih i novih glagolskih oblika u tri proučavana teksta nije rijetkost, te da količina starih oblika u velikoj mjeri

ovisi o kontekstu u kojem se oni pojavljuju. Pritom nije uvijek nužno da biblijski kontekst uvjetuje korištenje starih oblika.

Izvori:

Korizmenjak, Senj, 1508. Latinična transkripcija glagoljskoga teksta (s uvodom i rječnikom), Anica Nazor (prir.), Zagreb, 2019. Grad Senj, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu.

Mirakuli slavne dêve Marie: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=43321>;

Naručnik plebanušev: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=273143>

Literatura:

Gadžijeva, Sofija; Kovačević, Ana; Mihaljević, Milan; Požar, Sandra; Reinhart, Johannes; Šimić, Marinka; Vince, Jasna 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. 2014. M. Mihaljević (prir.). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.

Kuštović, Tanja. 2020. Ksaver- čuvar glagoljaškog blaga iz davnih vremena. *Vjesnik franjevac trećoredaca* 57/2020, br. 1-2, str. 68-77.

Kuzmić, Boris i Martina Kuzmić. 2015. *Povijesna morfologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Lukežić, Iva. 2015. *Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.

Nazor, Anica. 2019. *Korizmenjak*. Latinična transkripcija glagoljskoga teksta (s uvodom i rječnikom), Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Grad Senj.

Petrović, Ivančica. 1975. *Literatura u kojoj je svatko primao i davao (uz zbirku Mirakuli slavne dève Marie, Senj 1507/1508. god.)* Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol. 6 No. 1. str. 23-30.

Tanja Kuštović
Associate Prof. Tanja Kuštović, Ph.D.
Department of Old Slavonic Language and Croatian Glagolitic
Faculty of Humanities and Social Sciences

VERBS IN SELECTED EDITIONS OF PRINTING OFFICE IN SENJ

Summary

The paper analyzes verbs in three books printed in the Senj printing house: *Mirakuli slavne dêve Marie* (1507), *Naručnik plebanušev* (1507) and *Korizmenjak* (1508). All three texts are non-liturgical in nature. An effort is made to establish whether there are differences in the continuations between the studied texts and, if there are differences, to determine what are the possible preconditions for the existence of such differences.

Keywords: Blaž Baromić, verb forms, Glagolitic alphabet, non-liturgical texts, Printing office in Senj

УДК 811.163.1'373.611:[091:003.349.8

Изворен научен труд

СЛОЖЕНКИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИОТ ЛЕКСИЧКИ ФОНД

Лилјана Макаријоска, научен советник/редовен професор
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје

Айстйрактй: Анализата на сложенките во црковнословенската лексикографија покрај нивната документираност, ги потврдува нивните структурни особености, зборообразувачките тенденции, соодносот со грчките паралели, синонимните односи, застапеноста во текстовите со различна хронолошка, територијална и жанровска припадност, како и совпаѓањата и разликите пројавени во различни редакции на црковнословенскиот јазик. Од аспект на зборообразувачката варијантност се изделуваат сложенките образувани со различни префикси и суфикси. Од аспект на преведувачката постапка, се изделуваат сложенки што се формално зависни од грчките модели (калки), образувања по аналогичност на грчките зборообразувачки модели со помош на соодветни домашни компоненти како еден од основните начини за именување апстрактни поими. Ретките или сложенките со единечна или ограничена употреба, претставуваат значаен дел од црковнословенскиот лексички фонд, веројатно имале и поширока употреба во старо/црковнословенскиот период, иако лексикографски се документирано само во еден речник или се карактеристични за одделна редакција на црковнословенскиот јазик.

Клучни зборови: црковнословенски јазик, историска лексикографија, лексика, зборообразување, сложенки, калки, ретки сложенки, синоними

Вовед. Црковнословенскиот лексички фонд, лексикографски е претставен во речниците на старо/црковнословенскиот јазик, кои овозможуваат да се збогатат сознанијата за односот кон јазикот на предлошките, како и за низа специфичности во репертоарот, зборообразувачката структура на употребените лексеми и нивната семантика. Лексичкиот фонд на сите редакциски речници содржи општопозната лексика, а разликите се должат на лексички и зборообразувачки варијанти односно подновувања и избор на лексички единици поврзани со јазичната средина во која се пишувани ракописите.

Споредбената анализа е прилог кон согледувањето на специфичностите на лексиката на секој одделен речник и неговиот влог во расветлувањето на развојот на црковнословенскиот лексички фонд.

Предмет на нашиот интерес се сложенките документираны во „Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редација“ (натаму РЦЈМР)¹, од структурно-формален, односно зборообразувачки аспект, споредено со одделни речници на старо/црковнословенскиот јазик.

При досегашните истражувања на лексиката на црковнословенскиот јазик, несомнено е значењето на речникот „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum“ на Ф. Миклошич (натаму Mikl). Тој е конципиран како речник на старословенскиот јазик², а според изворите е единствен речник којшто ја обработува лексиката од различни редакции на црковнословенскиот јазик, на пр. црковнословенски текстови од македонска редакција, но и повеќе хрватскоглаголски извори за „Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije“ (натаму RCJHR) (в. Nazor 1992: 13–19) итн. Четиритомниот „Slovník jazyka staroslověnského“, т.н. Прашки речник (натаму SJS), покрај 18 канонски текстови вклучува уште 77 извори од XII до XVI век, меѓу кои и одделни извори за РЦЈМР: Ohr, Slep, Mak, Grig, Lobk, Pog, Von (в. РЦЈМР I: 45–48). Овој речник на своевиден начин ги оформува специфичните методолошки постапки за црковнословенската лексикографија кои се прифатени при работата на РЦЈМР при што се наведува и исцрпеноста на илустратив-

¹ Корпусот на РЦЈМР ја опфаќа лексиката на 29 текстови пишувани на македонските простори во периодот од XII до XVI век и тоа библиски: евангелија, апостоли, псалтири, паримејници (во кои се вклучени и деловите со литургиска или едукативна функција што ги содржат: календарите, тропарите, молитвите, коментарот кон псалтирот), како и небиблиски текстови: триоди, минеј, пролог, паренезис, дамаскин. Картотеките се организирани во предметна картотека според изворите, азбучна картотека по азбучен ред, грчка во врска со грчките извори, односно грчките паралели и помошна картотека (РЦЈМР I: 14–16).

² Од аспект на овој речник под старословенски се подразбира најстариот литературен јазик на Словените во сите временски и територијални варијанти, од почетоците па до крајот на неговата употреба во одделни средини, односно од X до XVIII век.

ниот материјал, синонимите и застапеноста на зборот во Mikl, SJS и „Старославјанскиот словарь (по рукописям X–XI веков)“ (натаму СС).

Одделните редакциски речници на црковнословенскиот јазик, па во тие рамки и РЦЈМР и РСЈНР се сообразуваат со лексикографската концепција на Комисијата за црковнословенски речници при Меѓународниот славистички комитет, но со почитување на специфичностите на одделните лексички системи (сп. Рибарова 2007: 189–194, 2007а: 161–168). Во рамките на активностите на Комисијата значајно место зазема и *Споредбениоѝ индекс кон речнициѝе обработувани во рамките на Комисијата за црковнословенски речници* (натаму СИРКЦСР), што го опфаќа речничкиот фонд во СС, SJS, РСЈНР, РЦЈМР, како и во *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* (натаму СДРЯ) и овозможува да се согледаат специфичностите на лексиката на секој речник и неговиот влог во црковнословенскиот лексички фонд.

Сложенкиѝе во црковнословенскиоѝ јазик. Значаен дел од сложенките во старословенскиот јазик имаат мошне старо потекло, односно се наследени од прасловенскиот (Цейтлин 1977: 186). При основната класификација, главно од структурен или зборообразувачки аспект, се izdelуваат двокомпонентни сложенки со словенска или несловенска (грчка) основа и трокомпонентни сложенки, на пр. во КРЦЈМР: *всьеблагородѝнѝ, всьеблагословенѝ, всьеблагочѝствѝно, крѝстовогородѝнѝ, мѝногозѝлѝчѝствѝкѝ, мѝногодѝнѝосрдѝдѝ, мѝногочѝловѝбѝколюбѝивѝ, присноживодательнѝ, присноживоподатель, присноживотворѝитѝ, пѝснословословѝитѝ, четворедѝсѝатѝсвѝтѝлѝ; сложенки без сврзувачки вокал меѓу компонентите: грѝхѝпаданѝе, грѝхѝотѝпаданѝе, пѝтѝшѝствѝе и многу почесто со составен, сврзувачки вокал -о-: мѝротворѝѝцѝ, любодѝнѝство, блѝждѝлюбѝе или -ѝ- (зад -ј и палатални согласки): нищѝлюбѝѝцѝ, лѝжѝсѝсвѝдѝтель, доушѝлюбѝѝцѝ, вѝнѝценѝосѝцѝ, додека примерите на двојните форми, покрај со ѝ и со о како: боуѝсловѝе, мѝжѝжена, вѝнѝцѝносѝцѝ, срдѝцѝовѝдѝѝцѝ го потврдуваат стремежот за обопштување на -о- како сврзувачки вокал. Има и сложенки со падежна форма како прва компонента: домоуѝвладѝка, животоуѝначѝлѝнѝкѝ, законѝписѝатель, законѝпрѝстѝплѝнѝе, законѝпрѝложѝнѝе, клѝтѝвѝпрѝстѝпѝнѝкѝ, лѝжноуѝнѝтель, мѝроуѝбогатѝнѝ, мѝроуѝспѝасѝнѝ, родоуѝначѝлѝнѝкѝ, свѝтоуѝначѝлѝнѝ.*

Од формално-структурен аспект се izdelуваат бессуфиксни сложенки: боуѝсловѝ, вѝтѝхѝсловѝ, козѝрогѝ, лицѝмѝрѝ, ношѝдѝнѝ, полоуѝношѝ, приснодѝвѝа, но најголем број се суфиксни образувања, а речниците на црковнословенскиот јазик од одделна редакција укажуваат и на определени зборообразувачки тенденции во суфиксацијата и префиксацијата на сложенките. Поретки се сложенките со префиксирана прва компонента: *вѝзмѝлѝосрдѝнѝ, невѝзѝблагѝдѝтѝнѝ, обѝлаговѝнѝитѝ, обѝлагоуѝховѝитѝ, ожѝнѝвѝотѝворѝитѝ, а почесто со втора:*

благонзволитѣль, благосѣтворити, богонасажденънъ, злопронзволитѣль, плодоприношение, приснопрѣбывати, присновъсподинати, присноодратенънъ.

Од аспект на жанровската припадност на текстовите, појавата на сложенките се поврзува со барањата на стилот, поаѓајќи од простиот збор како стилистички неутрален, наспроти сложените како високо книжен. Поради тоа евидентно е дека сложенките се помалку својствени на пр. за проповедувачкиот јазик на евангелието, што било повеќе наклонето кон стилистички неутралната лексика (Цейтлин 1973: 431–432), или за паримејните текстови (Миовски 1997 :129), а на небиблските текстови им е многу посвојствено сложувањето како стилистичко средство.

Во поглед на припадноста на сложенките кон определена зборовна група, според КРЦЈМР најбројни се придавките (1077), па именките (958), потоа глаголите (243) и прилозите (171), на пр. од 240 сложенки со благо-придавки се 34%, именки 31%, глаголи 22,5% и прилози 12,5%, од 58 сложенки со добро-придавки се 29 или 50%, именки 26%, глаголи 17%, додека прилози 7%. Во СС од 99 лексички единици со благо- и благо- 36% се именки, 34% придавки, 25% глаголи и 5% прилози. Очигледно во библиските текстови преовладале именските групи пред глаголите и претставуваат 70%. (Клименко 2001: 23).

Од аспект на преведувачката постапка помеѓу старословенскиот и грчкиот јазик, постоела изразена разлика во образувањето зборови со сложување, што претставувало мошне продуктивен начин на зборообразување во грчкиот, но многу ограничен во старословенскиот (Večerka 1997: 367).

Проучувањата потврдуваат дека калкирањето, т. е. образувањето нови зборови по аналогија на грчките зборообразувачки модели со соодветни домашни компоненти, претставува еден од основните начини за именување апстрактни поими неопходни за книжевниот јазик, па затоа оваа појава семантички се поврзува со сферата на духовниот, односно црковно-религиозниот живот.

Сепак, покрај калките од грчкиот јазик, некои од сложенките употребени уште во Климентовите дела не се под директно влијание на грчкиот јазик. За разлика од преводните текстови, во оригиналните текстови на Климент и Наум Охридски (а и на подоцнежните македонски книжевни творци), се регистрирани на пр. 153 сложенки од кои 90 не се потврдени во библиските ракописи (Поп-Атанасова 2002: 127). Климент Охридски како познавач на византиската литература и грчкиот јазик, во својот јазичен израз вклучува сложенки како називи со религиозен карактер: богоблаженъ, богонзбранъ, всесвѣтъль, всесѣстнъ, прѣводжтеникъ, теклондентнъ, теклондентнъ; голем број лексеми за изразување на божествената природа на Св. Тро-

ица: единороднѣ, единьнорождѣннѣ, единносжщнѣ, единьносжщнѣ, живодавѣць, живоноснѣ, миродрѣжитѣль, равьнопрѣстольнѣ, трисѣставнѣ, тричнслнѣ, триѣпостаснѣ, трѣбзначальнѣ (Поп-Атанасова 2004: 81–90, Макаријоска 2009: 200).

Преведувачите ги искористувале богатите изразни можности на старословенскиот јазик во согласност со неговиот зборообразувачки систем (Вялкина 1966: 170, 177; Molnár 1985: 49–50, Ефимова 2007: 117–128 и др.), покрај непосредно применувале и семантичко калкирање³, а сложенките ги употребувале и со стилистички цели. На пр. при употреба на низа сложенки со иста прва компонента и сл. во дамаскиноѣ: тогѣ ради сѣтворн аѣаѣ самовластнаа самосѣбѣтнаа самопронзволнаа самохотнаа самосѣдмьшленнаа нѣмати хотѣнне свое нѣмѣти властѣ свою повелѣвати хотѣнню своемоу и что хошѣть сѣтворити нѣи добро вѣзлюбитѣ нѣи зло вѣсхошѣть 5г.

Вјалкина (Вялкина 1964: 108–113) посветува внимание на грчките паралели во староруските ракописи од XI – XIV век или на односот на словенските сложенки кон грчките оригинали, па разликува буквален превод на двете компоненти и создавање нов, сложен збор според обрасци познати во јазикот или соодветна енокоренска морфема. Посочува три начини на предавање на грчките сложенки со прва компонента фило- и тоа: со „вистински“ калки, со калки со промена на местата на компонентите и со синтагма, на пр. *φιλότημος* – ѣстѣлюбнѣ, ѣубѣѣстнѣ, ѣубѣзна ѣстѣ (Вялкина 1966: 163). На пр. и во КРЦЈМР бележиме: *φιλοξενία* – страньнѣлюбнѣ, *φιλοπόνως* – ѣубѣотрѣднѣ, трѣдѣлюбнѣ, *φιλοτιμείσθαι* – пространа ѣубѣ, ѣстѣнѣ бѣвати, дарити.

При основната класификација и анализа на сложенките (сп. Мострова 2004: 401) главно се изделуваат: 1. структурни калки, и тоа а) структурни калки, што ги преведуваат точно двете компоненти на грчките сложенки³, б) структурни калки, што ги преведуваат компонентите меѓутоа со промена на местата⁴, в) делумни структурни калки, кај кои едниот член е точно пре-

³ Во врска со калкирањето како продуктивен начин за нови образувања и збогатувањето на црковнословенскиот лексички фонд, Чернишева (2018: 28) ја истакнува потребата од проследување и разликување на застапеноста на сложенките во преводните и оригиналните текстови, посочувајќи дека во СлРЯ XI–XVII век на пр. најголем дел, 40 од 48 сложенки со свѣтло- (*λαμπρο-* и *φωσ-*), се во непреводни, оригинални текстови, а истото се однесува и на образувањата со свое-, како и на 29 лексеми со сквернен- и скверно- (*αἰσχρο-*), додека поголем дел од 46 сложенки со свято- (*ἱερο-* и *ἁγιο-*) и од 80 со священно- (*ἱερο-*) се во преводни текстови.

⁴ Пр. богоразѣумнѣ – *θεογνωσία*, велѣгласнѣ – *μεγαλοφώνως*, доухѣноснѣ – *πνευματοφόρος*, длѣголѣтнѣ – *μακροχρόνιος*, длѣгоживѣтнѣ, длѣгожнзнѣнѣ – *μακρόβιος*, доброгласнѣ – *εὐήχος*, длѣводнѣвати – *δισήμερεύειν*, еднѣнопрѣстольнѣ – *ὀμόθρονος*, живодавѣць, жнзѣодавѣць – *ζωοδότης*, златѣоѣстѣ – *Χρυσόστομος*, зѣлѣсловити – *κακολογεῖν*, каменѣсрдѣтнѣ – *λιθοκάριδος*, цѣноголавнѣнѣ – *πολυκέφαλος*, цѣногочѣстнѣ – *πολυμερῶς*, плоѣноснѣ – *καρποφόρος*, прѣворѣднѣ – *πρωτότοκος*, слѣхѣтворѣннѣ – *γελωτοποιία*, сѣмрѣтноснѣнѣ – *θανατηφόρος*, тогѣдѣтворѣць – *θαυματουργός*.

веден, а другиот е модифициран со, според смислата, послободен превод⁵ и г) хибридни образувања⁶, 2. образувања што се формално независни од грчките модели а) новообразувања, кои не се образувани под влијание на соодветните грчки сложенки, ама следат установен модел, б) сложенки, кои преведуваат еднокоренски грчки форми, в) сложенки, што претставуваат превод на грчки изрази или синтагми.

Некои сложенки се резултат на непосредно преземање од грчки, на пр.: алфавитъ – *ἀλφάβητον*, газофилакниа – *γαζοφυλακεῖον*, додеканмеръ – *δωδεκαήμερος*, идололатрница – *εἰδωλολατρία*, иподоимъ, иподоимне – *ἰππόδρομος*, каравокъръ – *καραβοκύρι*, архидиакакъ – *ἀρχιδιάκονος*, архиепископъ – *ἀρχιεπίσκοπος*, митрополитъ – *μητροπολιτής*, омофоръ – *ὀμοφόριον*, омоусни – *ὀμοούσιος*, орфанотрофъ – *ὄρφανοτρόφος*, протоасинькритъ – *πρωτοασηκρήτης*, протоспатръ – *πρωτοσπαθάριος*, теологъ – *θεολόγος*, теотокнионъ – *θεοτόκιον*, теофилъ – *Θεόφιλος*, декаполне, декаполь (и десатиградъ) – *Δεκάπολις*.

Сопоставувањето на сложенките со грчките паралели потврдува дека најчесто станува збор за структурни калки⁷ – црковнословенските сложенки буквално ги предаваат грчките, односно се образувани според грчки модели со соодветни словенски компоненти (се поврзува семантиката на две компоненти и по потреба се модифицира), додека на слободниот однос кон грчкиот текст укажуваат повеќе различни преводни сложенките што е потврда за изразните и зборообразувачки можности на црковнословенскиот јазик.

Според Шуман (Schumann 1958) во старословенските ракописи се среќаваат 1096 лексеми во чијашто зборообразувачка и семантичка структура се набљудува калкирање на грчки обрасци.

Според Цејтлин (Цейтлин 1977) од 54 типа сложенки во 39 првата компонента одговара на соодветен член од грчката сложенка: благо-/εὖ-, бого-/θεο-, брато - /ἀδελφ-, велѣ-, велъ-/μεγαλο-, вино - /οἶνο-, вѣсе- /παντο-, длъго - /

⁵ Пр. братолюбие – *φιλαδελφία*, странъноприемѣць – *φιλόξενος*, сърьбъролювьць – *φιλάργυρος*, чловѣколюбне – *φιλανθρωπία*.

⁶ Пр. странъноприемѣць – *φιλόξενος*.

⁷ Молнар (Molnar 1985: 65) го претпочита терминот „полукалки“ за хибридните сложенки во кои едната компонента е од словенско, а другата (почесто првата компонента) од несловенско, грчко потекло, на пр. алектороглашение – *ἀλεκτοροφωνία*, идождрътвьнь – *εἰδωλόθυτος*, идождръенъ – *εἰδωλόθυτος*, идождръженне – *εἰδωλολατρεία*, идождръбьникъ – *εἰδωλολάτρης*, идождръбьнь – *εἰδωλόθυτος*, канъдиловъжнгатель – *κανδηλάπτης*, манноприемьнь – *μανναδόχος*, мѣроносица – *μυροφόρος*, мѣроположьница – *μυροθήκη*, мѣротъжьльница – *μυρολογία* стра, плинътотворенне – *πλινθουργία*, додека втората компонента од грчко потекло во: лъжеапостоль – *ψευδαπόστολος*, равъноангелъ – *ἰσάγγελος*, равъноапостоль – *ἰσαπόστολος*, самюгпостасьнь – *αὐθυπόστατος*.

макро-, добро- /εὖ-, доуше- /ψυχο-, живо- /ζωο-, законо- /νομο-, зъло- / како-, едно-, ино- / ἄλλο-, моно-, крѣво-/αἶμο-, коупно-/όμο- итн. Тенденцијата кон точно калкирање на зборообразувачките модели е карактеристична за сите ракописи од XIV век, но се пројавува во различен степен и дава различни резултати во зависност од книжевните центри во кои се создадени (Мострова 2004: 409).

Првите компоненти имаат различна продуктивност и различни можности за врзување со други основи, а според КРЦЈМР најчесто како прва компонента се јавуваат: благо- (246) и бого- (214)⁸, следат вьсе- (135), мъного- (110), зъло- (76), едно- (65), добро- (54), прѣво- (46), присно- (40), люко- (39), само- (36), свѣто- (30), ино- (25), равьно- (25), прѣжде (23), дъвоє- (22), чловѣко- (20), ново- (20), живо- (19), велико- (14) итн. Анализата на сложенките во руските ракописи од XI до XVII век укажува на најзастапените први компоненти во сложенките (сп. Низаметдинова 2013: 211–215, 222), на пр: благо- (540), бого- (211), вьсе- (207), велико- (77), зъло- (73), водо- (72,) добро- (67), мъного- (59), едно- (54), веле- (53), звѣздо- (21), три-/тре- (21), злато- (20), дво-/двоє- (20), ино- (16), люко- (14), равьно- (14), само- (14), перво- (13), христо- (13), душе- (12), законо- (10), право- (9), бело- (9), вьно- (9), брато- (8), мало- (8), ново- (8) итн., а во врска со вторите компоненти најчести коренски морфеме се: -люб- (36), -нос- (24), -лик-, -лиц-, -лич- (17), -твор- (14), -вѣр- (12), -образ- (11), -мысл- (10), -глас- (9), -имен- (9), -род- (9), -вид- (8), -ден- (8), -слав- (8) итн.

На пр. сп. КРЦЈМР еквивалент на грчкото εὖ- е словенското благо-⁹. Сп. *εὐαγγέλιον* – благовѣствованиѝе, благовѣщениѝе, *εὐαγγελίστρια* – благовѣстѝница, *εὐάρεστος* – благогодѝнѝ, благооугодѝникѝ, благооугодѝнѝ, *εὐδοκεῖν* – благоволити, благоизволити, благохвалити, *εὐθυμεῖν* – благодоушити (сѝ), благодоушьствовати, *εὐλογεῖν* – благовѣствовати сѝ, благовѣстити сѝ, благовѣщати (сѝ), благославѣти, благословествити (сѝ), благословествовати, благословестити, благословити (сѝ), благословѣти, благослововати (сѝ), благословѣствие, вѣзблагословити (сѝ), *εὐσέβεια* – благовѣрие, благовѣрѣствие, благовѣрѣство, благочѣстие, благочѣсть итн., како и добро-: *εὐοσμος* – добровонѝнѝ, *εὐηχος* – доброгласѝнѝ, *εὐχαριστεῖν* – добродарѣствити, *εὐσχήμων* – доброобразѝнѝ, *εὐπαθεῖν*, *εὐπορεῖν* – добропринимати, *εὐποιεῖν*, *εὐεργετεῖν* – добросѣтворити, што е соодветно и на *καλο-*: *καλοποιεῖν* – до-

⁸ За вистински сложенки (композици) се сметаат само оние што се образувани од два семантички самостојни збора, а такви можат да бидат само зборовите со номинативна функција – именките, глаголите, придавките. Во тој случај двете компоненти на сложенките до определен степен го чуваат првобитното значење и истовремено означуваат нешто ново и неделиво. Во суфиксните и префиксните образувања, недостасува тој семантички дуализам зашто службените зборови немаат свое самостојно значење, туку само го видоизменуваат значењето на основниот збор.

⁹ Во RCJHR се документирани 92 сложенки со благо- и 18 сложенки бого-.

бросътворити, добротворити, *καλοδιδάσκαλος* – доброоѓителница. И на грчкото *αγαθο-*соодветствуваат благо-, добро-¹⁰: *ἀγαθοδότης* – добродѣтелъ, *ἀγαθοποιεῖν* – благословити, благодтворити, добродѣлати, добросѣтворити, добротворити, *ἀγαθοποιός* – добродѣл, *ἀγαθουργεῖν* – благодтворити, добротворити, *ἀγαθύνειν* – благосѣтворити. Од проследувањето на сложенките во старословенските ракописи се доаѓа до заклучок дека сложенките на добро- потполно се совпаѓаат во своето значење со зборовите на благо- доколку имаат иста втора компонента (Цейтлин 1986: 234). Притоа обично во грчкиот текст како прва компонента се јавува *εὖ-*. Сложенките со добро- се јавуваат како понов лексички слој во споредба со сложенките со благо-. Во РЦЈМР се документирани повеќе синоними со благо- и добро-: благодоушествовати – добродоушествовати, благообразнь – доброобразнь, благоразоумнь – доброразоумнь; со благо-, мило- и благомило-: благосрдане – милосрдане; благосрдѣ – милосрдѣ – благомилосрдѣ; благосрдѣ(ть)нь – милосрдѣнь, во РСЈНР благогласнь – доброгласнь, благодѣние – добродѣние итн. Сп. и Срезневский во МСДРЯ: благобогазникъ - добробогазникъ; благоволение – доброболение; благовоество – добробоество; благовоение – добробоение; благовоеньъ – добробоеньъ; благовоество – добробоество; благовѣрьнь, добровѣрьнь; благовѣрство – добровѣрство; благогодень – доброгодень; благодавьць – добродавьць; благодарствне – добродарствне; благодоушне – добродоушне; благодоушествовати – добродоушествовати; благодѣтель – добродѣтель; благодѣтельнь, добродѣтельнь; благодѣганне – добродѣганне; благоизволение – добронизволение; благокраснь, доброкраснь; благонаравне, добронаравне; благонаравнь – добронаравнь; благообразнь – доброобразнь; благоплодие – доброплодие; благополоуцьнь – доброполоуцьнь; благородне – доброродне; благороднь – добророднь и др. (в. Макаријоска 2017: 167–174).

Во прилог на смисловиот превод говорат бројните примери кога една грчка сложенка има повеќе словенски паралели, а примерите со делумно послободен израз во однос на грчката сложенка укажуваат на послободниот однос на преведувачот при преведувањето: *εὐχαριστεῖν*: благодарити, благодати, благохвалити, добродарствити, *εὐλαβής*: благовѣрьнь, боготѣствивъ, *εὐδοκία*: благоволение, благословение, волѣ, изволение, пројавениот стремеж да се излезе од грчката конструкција и да се даде адекватен превод во духот на словенскиот јазик. Сп. *εὐσχήμων* – благообразнь, доброобразнь, говѣинь; *σκληροπρόσωπος* – жестокъ, жестоликъ, *οἰνοφλυγία* – пнианство; *ἀλληλοφάγος* – дроугъ дроуга сьнѣдати.

¹⁰ Анализата укажува дека дури 93 сложенки од КРЦЈМР не се потврдени во СС, во Микl и во SJS, а и во РСЈНР има непотврдени во Микl, SJS, РЦЈМР на пр.: благоходожникъ, благооѓредне, благообинане, благодѣтствне.

При структурните калки соодветно на грчкото *θεο-* е бого-: *θεοτόκος* – богоневѣствна, богородица¹¹, *θεογεννήτωρ* – богоневѣствнаѣ, богородица, *θεοτύμφευτος* – богоневѣствна, *θεολογείν* – богословити, *θεομακάριστος* – богоблаженъ, *θεοπρεπής* – боголѣпнъ, *θεόσδοτος* – богоданнъ, *θεοστράτευτος* – боговоннѣскъ, *θεοτύπωτος* – благообразнъ, *Θεόφιλος* – боголюбивъ итн. Според анализата 95 сложенки со бого- од РЦЈМР не се потврдени во СС, во Mikl и во SJS. И RCJHR бележи сложенки со бого- непотврдени во Mikl, SJS и РЦЈМР: боголюбно, богомръзѣць, богообѣтнъ итн.

На *πολυ-* му соодветствува *мно̀го-*: *πολυθρήνητος* – мно̀гоплачѣнъ, *πολυτίμητος* – мно̀гоцѣннъ, *πολυστένακτος* – мно̀говъздыханнъ, *πολυτόκος* – мно̀гоплоднъ, *πολυτρόπως* – мно̀горазанѣно, *πολύφωτος* – мно̀госвѣтлъ, *πολυχρόνιος* – мно̀гогодишнъ, *πολύδινος* – мно̀гоболѣзннъ, *πολύωνυμος* – мно̀гонименитъ, *πολυτάραχος* – мно̀гомжтнъ, *πολύτεκνος* – мно̀гоплоднъ, мно̀гогладнъ, *πολυτελής* – мно̀гоцѣннъ, *πολύτιμος* – мно̀гоцѣннъ, *οὐ πολυχρόνιος* – немно̀голѣтнъ; *πολυμερῶς* – мно̀гогѣстнъ, *πολύνοσος* – мно̀гоболѣзннъ, *πολυπαθής* – мно̀гострастнъ, *πολυποίκιλος* – мно̀горазанѣнъ, *πολυκέφαλος* – мно̀гоглавнъ, *πολυλογία* – мно̀гоглаголанне, на *οἶνο-* *вино-*: *οἶνοπότης* – винопинца, *οἶνοποσία* – винопитне, на *ψυχο-* до̀ше-: *ψυχοτρόφος* – до̀шепитла, *ψυχοφθόρος* – до̀шетѣлѣ(нъ)нъ, *ψυχοφελής* – до̀шепольснъ, на *κακο-* зѣло-: *κακόδοξος* – зѣловѣрнъ, *κακοήθεια* – зѣлонравне, *κακολογείν* – зѣлословестити, зѣлословестити, зѣлословити, озѣлословити, *κακοπαθεῖν* – зѣлострадати, *κακοπιστία* – зѣловѣрне, *κακόπιστος* – зѣловѣрнъ, *κακόφρων* – зѣлоумнъ на *αὐτο-* само-: *αὐτοφυής* – самонитнъ, *αὐτοκρατορία* – самодрѣжне, *αὐτοκράτωρ* – самодрѣжѣць, *αὐτόπτης* – самовидѣць, *νομο-* *законо-*¹²: *νομογράφος* – законодавѣць, *νομοδιδάσκαλος* – законоо̀гителъ, *νομοθέτης* – законодавѣць, *законоположѣнникъ*, *ψευδο-* лѣже-: *ψευδοδιδάσκαλος* – лѣжо̀гителъ, *ψευδολόγος* – лѣжесловесѣнникъ, *ψευδομαρτυρεῖν* – лѣжепословѣствовати, лѣжесѣвѣдѣтельствовати, *ψευδομαρτυρία* – лѣжесѣвѣдѣне, лѣжесѣвѣдѣтельство, *ψευδομάρτυς* – лѣжесѣвѣдѣтелъ, *ψευδοπροφήτης* – лѣжепророкъ итн.

¹¹ Грч. компонента *εὖ-* се предава со благо-, добро-, скоро-, и со краснѣно во краснѣнопырѣсѣць, грч. *καλο-*, *ἀγαθο-*, со добро- и во еден пр. со благо-, грч. *εἶδωλο-* идоло-, кѣцнро-, капиште-, *αὐτο-* со само-, сѣвѣ- (Низаметдинова 2013: 126).

¹² На пр. и *θεοτόκος* *божница*, *θεογεννήτωρ* *божница мати*, *ἀειπάρθενος* *богородица*, дѣва, приснодѣва, но и: *κυριοτόκος* – *богородица*. Богородица во РЦЈМР е именувана и како: *царниѣ*, *богородитѣлница*, *богоневѣста*, *владѣчица*, дѣва, дѣвица, приснодѣва, *родитѣлница*, *богородица*. Епитетите се чести уште во Климентовите творби, на пр.: *безмжѣнаѣ*, *безневѣствнаѣ*, *благодатнаѣ*, *богоневѣствнаѣ*, *браконенскоуѣснаѣ*, *непорочнаѣ*, *прѣнепорочнаѣ*, *обрадѣваннаѣ*, *прѣрадѣваннаѣ*, *прѣчистаѣ*, *чистаѣ* итн. (сп. Макаријоска 2009: 202). За именувањето на Богородица во руските ракописи в. подетално Чернышева (2017: 283–302).

Според КРЦЈМ првата компонента едно- се среќава со своето осовно бројно значење при предавање на моно-: *μονογενής* – единороден, единороден, единороден, *μονοειδής* – единороден, *μονόκερος* – единорог, *μονότροπος* – единороден, единороден, па единороден, а во повеќе примери означува ‘ист, еднаков’ како еквивалент на ὄμο-: *ὁμόθρονος* – единороден, *ὁμοθυμαδόν* – единороден, единороден, *ὁμόνοια* – единороден, *ὁμοούσιος* – единороден, *ὁμόφρων* – единороден.

При калкирањето на сложенките, обично, не доаѓа до промена на местата на нивните компоненти. Исклучок претставуваат образувањата со φίλο- во првиот дел¹³: братољубие, братољубие – *φιλαδελφία*, сластољубие – *φιληδονία*, сластољубец – *φιλήδωνος*, страннољубие – *φιλοξενία*, странно-примец, страннољубец – *φιλόξενος*, среброљубие – *φιλαργυρία*, среброљубец – *φιλάργυρος*, човекољубие – *φιλανθρωπία* и човекољубец – *φιλόανθρωπος*, маслопекне – *εὐχέλαιον*, началосътник – *ἐκατόνταρχος* (покрај сътоначалник каде што се задржува редоследот), свештеноначалник – *ἀρχιερέυς*. Втората компонента од сложенката може и самостојно да се употребува, на пр.: благотворение, благожъвание, богоборец, богоотец, велехваление, великожъвание, кинопитие, десатоначалник, зълострадание, многогъвание, човекогоденник, чюдотворец итн., но, често, претставува несамостоен лексички елемент: благопие, благоитие, богољубие, бѣсонмец, келѣтие, кодолѣи, дъвоедошние, лихонмство, ноговање. Таа покажува поголема разновидност, и во грчките и во нивните словенски еквиваленти, за *εὐτυχία* – благопие, благоитие, *τὸ εὐώδες* – благование, благожъвание, за *νομοθέτης*, *νομοδότης* – законодавец, законоположник.

Како особено показателни за постоењето на веќе утврден модел на сложен збор во црковнословенскиот јазик (Вялкина 1966: 182), се издвојуваат сложенките на местото на прост, енокоренски грчки збор. На пр.: благодѣт – *χάρις*, благожъвание – *μύρον*, блждословен – *ἀπνης*, бѣсонмец – *δαμονισμένος*, великовременен – *μεγίστος*, велмжъвек – *δυνατός*, вртоград – *κῆπος*, добродѣт и добродѣтел – *ἀρετή*, жестосрдие – *πύρωσις*, маломощ – *κυλλός*, многогъвост – *παχύς*, многомогъи – *δύνασθαι*, прѣлюбодинство – *μοιχεΐα*, скотоложство, стождоложствие – *ἀσέλγεια*. Исто така префиксиран збор, на пр. со привативно ἀ- се преведува со сложенка: *ἀνομος* – законопрѣстѣжник, *ἀσεβής* – законопрѣстѣжен, *ἀτίμητος* – многобесцѣнен, *ἀσχήμων* – зълообразен, неблагообразен; *ἀσχημονεῖν* – зълообразити сѧ, зълообразовати сѧ, *ἀγνώμων* – зъловольен, *ἀσεβής* – законопрѣстѣжен, *ἀχάριστος* – безблагодѣтен.

¹³ Сп. и сложенките со прва компонента законо- што ги предаваат грчките со втора компонента -*νομος*, -*νομία*: законопрѣстѣжник – *παράνομος*; законопрѣложение – *παρνομία*.

Преведувачот ги преведувал точно именките и придавките создавајќи зборови-калки, но сложените глаголи обично се преведувале описно (Вялкина 1974: 164), пр. во КРЦЈМР: *μονομαχεῖν* – изити на сѣчь, *ναυαγεῖν* – корабль испроврѣши сѧ, ладна испроврѣши сѧ, *ἀντιπολεμεῖν* – брати сѧ и противити сѧ, брати сѧ противѧ, *φιλονεικεῖν* – вѧпрѣкы глаголати, стрѣмь глаголати, *ἐμφιλοχωρεῖν* – любѣзно вѧмѣстити сѧ, *ἐμφιλοχωρεῖν* – любѣзно вѧмѣстити сѧ, *στεφανηφορεῖν* – вѣньць носити, *νομοθετεῖν* – законѣ дати, законѣ положити, вѣ законѣ положити, законѣ поставити, *γεωσπορεῖν* – землѧ сѣяти, *ἀλληλοφαγεῖν* – самѣ себе гисти, *μνησικακεῖν* – враждѧ помѣнѣти, зѧлобѧ вѧспоманѧти, зѧлобѧ поманѧти, *ὀπλοποιεῖν* – орѧжнемь осѧдити, *ψευδολατρεῖν* – слоужити лѧжи.

Статистичката анализа на сложенките во руските ракописи од XI – XVII век го потврдува соодносот на словенските сложенки и нивните грчки еквиваленти – покрај 349 калки, кај 31 сложенка има промена на местата на компонентите, на 36 им соодветствуваат еднокоренски грчки лексеми, а на 9 грчки изрази (Низаметдинова 2013: 74).

Лексички и зборообразувачки синоними. Употребата на синонимите во црковнословенскиот јазик не е резултат на непостоењето на единствена лексичка норма, туку на тенденцијата за разнообразност на текстот преку искористувањето на богатите зборообразувачки изразни можности на јазикот¹⁴. Потврда за стремежот на преведувачите да го пронајдат најдобриот начин за изразување на смислата на контекстот се примерите во кои компонентите од грчките сложенки се предадени еднаш со еден, а другпат со друг словенски корен. Во дамаскилот: благоѣпне и благотишне – *εὐτυχία*, благовонне и благожѧнне – *τὸ εὐὼδες*, законодавць и законоположњникѣ за *νομοθέτης*.

Десподова (1974: 279–285) izdelува лексички, односно зборообразувачки варијанти што се должат на различни грчки предлошки, варијанти што се објаснуваат со историјата на старословенскиот јазик, варијанти што се употребуваат по традиција во определена група текстови, за разлика од друга група, односно варијанти како индивидуални особености на еден ракопис и лексички дублети што имаат чисто стилистичка вредност (пр. за избегнување на честото повторување на еден ист збор).

Лексичките и зборообразувачките синоними кај сложенките во македонските евангелски ракописи ги разгледува Бицевска (1980: 175–195) и притоа разликува: синоними што преведуваат еден грчки збор: богословѣ, богословѣць – *θεολόγος*; лнѧонманне, лнѧонмѣствне, лнѧонмѣство – *πλεονεξία*,

¹⁴ Ваквиот превод Вјалкина (Вялкина 1966: 170) го објаснува со една особеност својствена на словенските јазици, а имено постпозиција на компонентата што изразува дејство (-люб-, -прим-) во однос на компонентата што претставува објект на тоа дејство (братѣ, странњнѣ, сѣребро, чловѣкѣ).

лъжепослухъ, лъжесъвѣдѣтель – *ψευδομάρτυς*, синонимни двојки во кои секој синоним има свој грчки еквивалент: благодѣтелъ – *εὐεργέτης* и добродѣтелъ – *ἀρετή*, любовѣнство – *μοιχαλῖς* и любовѣианне, прѣлюбовѣианне – *πορνεία*, *πορνή* и синонимни двојки што преведуваат паралелно два или повеќе грчки зборови: благодѣианне, добродѣианне – *ἀγαθοποιία*, *εὐεργεσία*, *εὐποιία*, любовѣецъ, любовѣи – *πόρνος*, *μοιχός*.

Се изделуваат најчести лексички синоними врз основа на првата компонента, веќе споменатите со благо- и добро-: благодоушьствовати (покрај благодоуштити, благодоушьновати) – добродоушьствовати; благообразънъ – доброобразънъ; благоразоумънъ – доброразоумънъ; со благо- и мило- благомло-: благосрдѣне – милосрдѣне; благосрдѣ – милосрдѣ – благомилосрдѣ; благосрдѣ(ч)нъ – милосрдѣнъ; благо- и бого-: благочѣстивъ – богочѣстивъ, благородителъница – богородителъница, длъго- и мѣного-: длъготрѣпѣливъ – мѣноготрѣпѣливъ, добро- и мѣного-: доброплодовитъ – мѣногоплодовитъ, едно- и ино-: единорогъ – инорогъ, единорожънъ – инорожъ, инорожънъ, единородънъ – инородънъ, единочадъ, единочадънъ – иночадъ, прѣво- и прѣжде: прѣвовъзлежение – прѣждевъзлежение, прѣвовъзлѣгание – прѣждевъзлѣгание, прѣвосѣданне – прѣждесѣданне. Бележиме синоними со прва компонента тръ- и префиксирани форми со прѣ-: *τρισμακάριστος*: трѣблаженъ – прѣблаженъ, или трѣсвѣтелъ – прѣсвѣтелъ и др.

Од синонимите врз основа на втората компонента ќе ги споменеме: благовонне – благожъхание, благовидънъ – благообразънъ, великомоушьнъ – великосилънъ, длъгоживотънъ – длъголѣтънъ, мѣжеложъникъ – мѣжелъстѣцъ, високомысанти – високомѣдровати, дѣвомысльнъ – двоумънъ, единородънъ – единочадъ, законоположителъ, законоположъникъ – законписателъ, лъжепослушьствовати – лъжесъвѣдѣтелъствовати, самодръжъцъ – самовластѣцъ итн.

При предавањето на грчките сложенки преведувачот настојувал пред сè точно да ја преведе коренската морфема, а афиксите ги употребувал послободно, па оттаму разнообразноста во нивната употреба и во рамки на еден ракопис. Оваа појава се објаснува и со тенденцијата за разновидност и одбегнување на повторувањето на сложенките. Во однос на зборообразувачката варијантност, односно синонимија забележавме дека се чести зборообразувачките синоними врз основа на првата компонента: двоє- / дѣво-: дѣвовѣрне – дѣвоєвѣрне, дѣвонменитъ – дѣвоенменитъ, законо- / законъно-: законоположъникъ – законъноположъникъ, земљно- / земљно-: земљнородънъ – земљнородънъ, лъже- / лъжи-: лъжебратниа – лъжибратниа, лъжепророкъ – лъжипророкъ, срѣдо-/срѣдѣце-: срѣдовѣдѣцъ – срѣдѣцовѣдѣцъ итн., врз основа на втората: братолюбне – братолюбление, житомѣрне – житомѣрнение, всѣдръжителъ – всѣдръжъцъ лъжесъвѣдѣние – лъжесъвѣдѣтелъство, богопокоривъ – богопокорънъ, лъженменитъ – лъженменънъ – лъженменованъ. Сп. и: богоприемъникъ, богоприемъцъ – *θεοδόχος*, боуѣхътростъ, боуѣхътрѣство

– *μαροτεχνία*, злыограданне, злыоградне – *κακοπάθεια*, млыногобгыаданне, млыногобгденне, млыногбгденне – *πολυφαγία*, чловѣкконенавидѣць, чловѣкконенавистыньникъ – *ἀνθρωποκτόνος*, чловѣкооугодне, чловѣкооугодженне – *ἀνθρωπαρέσκεια*.

При образувањето на сложенките учествуваат помал број суфикси во споредба со суфиксите што учествуваат во суфиксацијата на енокоренските лексеми, меѓутоа тие се одликуваат со поизразена полифункционалност, а освен тоа и продуктивноста на суфиксите не е еднаква (Макаријоска 2002: 8). Најчесто се среќаваат суфиксите -не, -не за именување дејства, а -ыць и -ыникъ за лица, главно вршителите на дејства (Мострова 2004: 399–402). Врз основа на анализата на сложенките во категоријата *nomina agentis* од трите најпродуктивни зборообразувачки типа со -тель, -ыникъ, -ыць, Мострова (1994: 302–310) заклучува дека во XIV век сложенките со суфиксот -ыникъ (со изразен полисемантички карактер) значително се намалуваат (29 %) во однос на сложенките на -тель, а највисока продуктивност има зборообразувачкиот тип на -ыць, што се должи на проширувањето на тематскиот круг на преводните текстови и барањата за постигнување на максимална формална и смислова идентичност на преводите, преку соодветни еквивалентни изразни средства.

Од разгледуваните суфикси за образување називи на лица во СДРЯ од вкупно 1387 сложенки, суфиксот -ыць е најчесто потврден суфикс и учествува во 272 сложенки, суфиксот -никъ во 141, -тель во 56, а 34 сложенки се бессуфиксни, а од другите девербативни превладуваат -не со 265 потврди, -ыство со 95 и -ыстве со 26. Од вкупно 87 деривати со суфикс -ыць со значење ‘лице’ во старословенските ракописи, 51 се сложенки (Цейтлин 1977: 115).

Во прилог на ова сознание говори и анализата на КРЦЈМР (сп. Макаријоска 2002: 216, 246), пред сè состојбата со суфиксот -ыць, каде што од вкупно 156 образувања, сложенки се 119 (енокоренски се 28, а образувања од префиксирани глаголи 9), што претставува повеќе од 75% од потврдените именки. Сп. на пр. *благодавыць*, *благолюбыць*, *боговидыць*, *богоносыць*, *богословыць*, *богочытыць*, *даролюбыць*, *законодавыць*, *свѣздозырьць*, *знаменосыць*, *крьвогадыць*, *млыногословыць*, *нищелюбыць*, *пѣснописыць*, *повѣдоносыць*, *пышеницодавыць*, *самовидыць*, *смѣхотворыць*, *странынопринимыць*, *сребролюбыць*, *тоудотворыць*, *адрописыць*, *часословыць*, *тръпѣсныць*, *чытворопѣсныць*. Карактеристично е што втората компонента може да се јави само кај една сложенка (пр. -гнѣвыць, -гоубыць, -мыслыць, -жырьць, -родыць, -ложыць, -жытыць). Најбројни се сложенките со -любыць (24): *боголюбыць*, *богатолюбыць*, *блждолюбыць*, *грѣхолюбыць*, *даролюбыць*, *доушелюбыць*; -давыць (14): *богатадавыць*, *жизнодавыць*, *занимодавыць*, *законодавыць*, *пышеницодавыць*; -носыць (11): *богоносыць*, *вѣныцоносыць*, *свѣтоносыць*; -творыць (8): *добротворыць*, *дѣтотворыць*, *животворыць*, *смѣхотворыць*; *писыць* (7): *словописыць*, *скорописыць*, *пѣснописыць*; -видыць (6): *богови-*

дъць, благовидъць, доловидъць; -боръць (7): богоборъць, доухоборъць, ратоворъць, самоборъць; -дръжьць (4): долодръжьць, самодръжьць, ратодръжьць итн. Обично вторите компоненти не се среќаваат во самостојна употреба, на пр.: гнѣвьць, гоувьць, властьць, дръжьць, живвьць/житъць, мьслъць, родъць, ложъць, тръпъць итн.

За разлика од суфиксот -ъць, кај најпродуктивниот меѓу агентивните суфикси -ъникъ сложенките учествуваат со само 10-ина %: добротроудъникъ, богооугодъникъ, благооугодъникъ, свѣтонаставъникъ, дѣлоприставъникъ, законопрѣстѣпъникъ итн.

И во РЦЈМР и во РСЈНР најчести се: -ъць, -ица, -никъ, -теъ, а во РЦЈМР и -теъница. На пр. во РЦЈМР од вкупно 156 сложенки *nomina agentis*, 119 се со -ъць. Во врска со сложенките со благо- во РЦЈМР со -не се образувани 27, со -не 19, со -ство, -ствне 12, со -ъць и со -ица по 4, со -никъ 3, со -теъ 2 итн. Честа е употребата на истокоренските деривати со суфиксите -теъ, -никъ, -ъць. Пр. во РЦЈМР: богоповѣдатеъ – богоповѣдъникъ, танновѣстителеъ – танновѣстъникъ, едноумьслъць – едноумьслъникъ, мьногострадаъльць – мьногострадаъльникъ, мѣжеложьць – мѣжеложьникъ, свѣтоносьць – свѣтоносьникъ, всѣдръжьць – всѣдръжителеъ, благодаъць – благодатеъ итн.

На продуктивноста на апстрактните именки на -ство¹⁵ се должи продуктивноста на глаголите на -ствовати, во РЦЈМР: лицемѣрствовати. Типична е и конкуренцијата на суфиксот -не наспрема -ствне, -ство, на пр. во РЦЈМР: благовѣрие – благовѣрствне, благовѣрство, благодарне – благодарствне, благодарство, благословне – благословствне, благословство, братолюбне – братолюбство, едноначалне – едноначалство, прѣкословне – прѣкословствне, съмѣреномѣдрне – съмѣреномѣдрство, формите со -ствне, -ство: лихонмьствне – лихонмьство, лицемѣрствне – лицемѣрство, стоудольжьствне – стоудольжьство.

Основни суфикси при образување сложени придавки во КРЦЈМР се: -авъ, -атъ, -ивъ/-ливъ, -итъ (-овитъ, -евитъ), -итънъ, -ънъ, -теънъ, -ствънъ: шестокрилатъ, нищелюбивъ, странънолюбивъ, благопослоушликъ, всесмѣшьливъ, длъготрѣпѣливъ, мьноготрѣпѣливъ, едноименитъ, зълонименитъ, мьногонименитъ, тьзонименитъ, христонименитъ, доброплодовитъ, мьногоплодовитъ, рѣчевитъ, всенименитънъ, зълоскврънънъ, присноживотънъ, мьногоклеветънъ, неправовѣрнънъ, четвородесатънъ, всѣгоубителеънъ, глѣбородителеънъ, доброжителеънъ, зълонзволителеънъ, малостоителеънъ, мьногостоителеънъ, муросьпасителеънъ, присноживодателеънъ, благодньствънъ, всѣспраздньствънъ, еднодѣиствънъ, златобожьствънъ, мьногобожьствънъ, едноестьствънъ, едносѣщьствънъ, златобожьствънъ, неблагодарьствънъ.

¹⁵ Се изделуваат и антонимските парови: благовольнъ – зълвольнъ, благовѣрие – зълвѣрие, благословне – зълсловне, чловѣколюбъць – чловѣконенавидъць и др.

Кај глаголите впечатлива е застапеноста на образувањата со -овати, -ствовати: благодушновати, единвластвовати, единомждровати, лицемѣровати, невъзблагодѣтновати, облагождовати, благоговѣннствовати, благодушствовати, благодѣдствовати, богословствовати, богојавствовати, вѣсеплодствовати, длъголѣтствовати, единомждрствовати, златодѣнствовати, лицемѣрствовати, малодушствовати, мѣножителствовати, одобровонствовати, странѣнолюбствовати и др.

Кај прилозите образувани од некои придавки има паралелни форми со -о и -ѣ, но не може да се установи разлика меѓу нив, на пр. во РЦЈМР: благодарно – благодарѣнѣ, благолѣпно – благолѣпнѣ, благообразно – благообразнѣ, благоугодно – благоугоднѣ, благочѣстно – благочѣстнѣ и др. (в. и Макаријоска 2009: 95–96).

Ретки сложенки. Особено значење имаат зборовите со ретка (ограничена, единечна) употреба, кои не се застапени во другите речници на црковнословенскиот јазик. Осврнувајќи се на ретките зборови во 19 библиски извори од XII до XV век за РЦЈМР, Десподова (1989: 53) истакнува дека од 8 755 заглавни зборови во Индексот кон Речникот на библиските текстови¹⁶ (ИРМБР) 2 092 или скоро 24% се употребени само во еден ракопис и тоа најчесто со една потврда, а интересно е да се одбележи дека поголем број ретки зборови од старословенските ракописи документирани во SJS и посочени од Цејтлин (Цејтлин 1977: 31–37) се среќаваат во повеќе македонски библиски ракописи.

Ретките зборови, на пр. во евангелијата и псалтирите, обично не се наоѓаат во основниот евангелски и псалтирен текст, туку во календарот на апракосите и во заглавијата на четвороевангелијата, во коментарот кон псалмите, во кантиката и во молитвите. Поголемиот дел од ретките зборови се стилски неутрални, а мал дел се стилски маркирани (Десподова 1989: 56–57).

Зборовите со ограничена употреба несомнено имале поширока употреба во старословенскиот период, а поголемиот дел од нив се составен дел на старословенската јазична норма и имаат големо значење за проучување на историјата на црковнословенскиот јазик и неговиот лексички фонд. При споредбата со SJS може да се забележат низа ретки примери¹⁷, а материјалот за РЦЈМР, RCJHR донесуваат нови потврди на лексеми кои во рамките на SJS имаат единечна или ограничена употреба, што потврдува

¹⁶ Од анализата на дериватите на -ѣтвѣе, -ѣство во КРЦЈМР произлегува дека 46 од нив се сложенки

¹⁷ Во Индексот се евидентирани 10 199 заглавни зборови (без 1 465 упатни речнички статии).

дека зборот ретко застапен во една, може да се покаже како почест, па дури и како карактеристичен за одделна редакција на црквенословенскиот јазик (Рибарова 2007: 161–168), но несомнено имале и поширока употреба, иако лексикографски не се документирани или се карактеристични за одделна редакција (Рибарова 1998: 62).

Ретките зборови во RCJHR главно се зборообразувачки варијанти, па без ономастичките во првиот том од RCJHR се izdelуваат 306 ретки зборови непотврдени во Mikl и SJS, од кои 75 хапакси, додека во вториот 262 од кои 131 хапакс (Reinhart 2017: 158).

Во КРЦЈМР има ретки сложенки и компоненти што се потврдени само во една сложенка. Според КРЦЈМР 64 први компоненти влегуваат само во едно образување, на пр.: алекторо-, алмо-, ангело-, астро-, багрѣно-, басно-, бѣстро-, бѣдно-, бѣсо-, ветѣхо-, влѣко-, вражденьно-, врѣхо-, глѣбо-, гнѣво-, горѣко-, грѣдо-, даньно-, доухо-, дньно-, дѣвство-, жестоко-, занмо-, зачало-, звѣро-, иконо-, камено-, канѣдио-, караво-, клуче-, клатѣ-, кози-, козѣло-, колико-, коль-, копие-, крадо-, красьно-, крилато-, кромѣ-, крѣно-, коупно-, кѣзно-, лико-, листо-, лоуче-, льство-, лѣто-, манно-, масло-, младо-, мрѣтво-, мѣшело-, мѣтенико-, напрасно-, ного-, обѣщено-, обѣла-, пастыро-, пинѣто-, пророко-, поусто-, пшеницо-, чисто-. На пр. во руските ракописи од XI – XVII век само во едно образување се застапени, богато-, бѣстро-, гнѣво-, горе-, гробо-, дебело-, дерзо-, драго-, духо-, жито-, жрево-, книго-, колесо-, колено-, копие-, люто-, мудро-, народо-, образо-, отце-, побѣдо-, празно-, роко-, стадо-, сто-, хлѣво-, царе-, часо-, чино-, шесто- и др. (Низаметдинова 2013: 211).

Во КРЦЈМР има нови зборообразувачки префиксни и суфиксни варијанти, подновувања¹⁸, како и бројни примери за нови можности на документирање на семантичката структура на лексичките единици.

Присутноста на големиот број лексикографски непотврдени зборови се должи пред сè на жанровскиот опфат на изворите за РЦЈМР и на вклучувањето на текстови кои не се или се само делумно лексикографски обработени, коментарот кон псалтирот, прологот – на пр.: благодарѣнѣ, благолѣпнѣ, помалку познатите грцизми: архипапѣ, орфанотрофѣ, паренезисот – на пр.: безмилосрѣдѣ, благокѣзнѣ, благооумѣнство, соурокопадѣцѣ, подвигодавѣцѣ, нетѣшеславѣно, новослажденьнѣ, началоостадѣникѣ и македонскиот превод на дамаскиот – на пр.: брѣзопжтотроудѣникѣ, бѣсонмѣцѣ, велкосилнѣ, врѣжденьнооумѣнѣ, всегдатѣнѣ, всенетѣстѣ, всеноснѣ, красьногласнѣ, малостоятелнѣ, маслопѣтне, мѣжжожена, самосмѣшленѣ, сладѣкоцѣлованне, чрѣночрѣнѣ.

¹⁸ На пр. во споредба со другите редакциски речници, само во SJS се застапени: анѣлозрѣчнѣ, боголѣкавѣ, братооубѣнствѣнѣ, братосѣмѣне, велеглавѣ, во RCJHR: архѣнскоупнѣ, архѣдѣкоство, архѣдѣлателѣ, архѣрѣнствѣне, архѣрѣвѣцѣ, боголюбѣти, богомола итн.

Текстовите од материјалната база за редакциските речници се разликуваат и според карактерот, односно жанровската припадност (литургиски/библиски наспроти небиблиски) што се одразува и на стилските особености односно на употребата на сложенките. На пр. во РСЈНР нема сложенки со прва компонента *ѓдро-*, *коупно-*, *скоро-*, *танно-*, а некои што се добро потврдени во РЦЈМР, во РСЈНР се мошне ретки, на пр. има една сложенка со *велико-*: *великооумьнь*, две со *доуше-*: *доушеловница*, *доушегоубивь* (Sudec 2016: 324–329).

Во химнографските текстови сложенките претставуваат средство на книжниот висок стил, па на јазикот му ја даваат потребната свеченост и возвишеност: *доблемждрьнь*, *подвигоположьникъ*, *присноблагословень*, *присночьстьнь*, *свѣщенъноглагольникъ*, *скоропомощьникъ*, *танноразоумьникъ*, *тажькосрьдъ*, *четвордесѣтоскѣтъль*, *трьвѣтерьнь*¹⁹. Во триодите од КРЦЈМР има сложенки непотврдени во останатите редакциски речници во СИРКЦСР, на пр. со *всье-*: *всьевѣсиньсьнь*, *всьеблагословень*, *всьевладичьнь*, *всьегдаблагословень*, *всьедивьнь*, *всьедостонно*, *всьедръжително*, *всьедѣиствьнь*, *всьедѣианне*, *всьеживотьнь*, *всьезавѣтънь* и др., во *минејот* има сложенки недокументирани во SJS и Mikl: *копненоснь*, *кореносѣкатель*, *льстикомждрьнь*, *любострадаць*, *огнекѣшаньнь*, *огнедоуховьнь*, *приснодѣвѣствьнь*, *пшеницодавць*, *росодателнь*, *свѣтоподателница*, *свѣщенънотанникъ*, *страстотръпцьскы*, *тихолѣпно*, *тажькомлатежьнь*, *христониментъ*, *цѣстокраситель*, *чюдотълѣньнь*, *азыковрѣдѣ*, *азыкохвалнь*, или во другите редакциски речници во СИРКЦСР, на пр.: *благопростителнь*, *благопрѣданьнь*, *благооутишьнь*, *богостижьнь*, *богооукрасити*, *высокопрѣстоальнь*, *вѣньцеславьнь*, *горькотюдьнь*, *грѣхолюбно*, *гоубителънородьнь*, *дѣтѣльнословесьнь*, *златовожьствьнь*, *зълговѣсовьскъ* (Макаријоска 2017: 107–109).

Химнографските текстови од КРЦЈМР изобилуваат со сложенки со прва компонента *свѣт-*, на пр. *минејот*: *свѣтоданне*, *свѣтовидьнь*, *свѣтодателнь*, *свѣтолитие*, *свѣтолоучьнь*, *свѣтоносица*, *свѣтоподателница*, *свѣторожденьнь*, *свѣтосианьнь*, *свѣтоавление*, *свѣтоавленьнь*, триодите: *свѣтовидѣние*; *свѣтовѣплътити са*, *свѣтозарьнь*, *свѣтонсточьникъ*, *свѣтонаставьникъ*, *свѣтоносьникъ*, *свѣтоносити*, *свѣтоносць*, *свѣтообразно*, *свѣтоприемльнь*, *свѣтопръвоистъ*, *свѣтосьнитие*. Со сложенките со *патѣ-*, *трь-* се потсилува значењето: *патѣсѣствьнь*, *трьблаженъ*, *трьбогатънь*, *трьвеликъ*, *трьклатъ*, *трьсвѣтъль*, *трьсианьнь*, *трьславьнь*, *трьсватъ*, *трьбезначальнь*.

И во Климентовите творби се среќаваат: *трьбезначальнь*, *трьблаженъ*, *трьвѣрствьнь*, *трьплетьнь*, *трьсвѣтъль*, *трьсватъ*, *трьслъньнь*. На пр.: *трьблаженъ* ‘три пати блажен, преблажен’ се употребува покрај *блаженъ* и *прѣблаженъ*, а со истото значење за обраќање кон светецот се употребува и *богоблаженъ*; *трьсианьнь* ‘сјаен, за Св. Тројство претставено како тројно светло’ се употре-

¹⁹ На пр. во поголем број се застапени и прилозите образувани од пошироко познатите придавки: *благовоньѣ*, *благогласно*, *благоговѣнно*, *благодарьно*, *благодарьѣ*, *благолѣпньѣ*.

бува во согласност со догматското учење за троичниот состав како Бог-отец, Дух-Свети и Бог-син (Поп-Атанасова 2004: 82–86).

И споредбената анализа со речници што не се опфатени во СИРКЦ-СР, го расветлува богатството на црковнословенскиот лексички фонд. На пр. Христова (2018: 55–70) во словенско-грчкиот речник-индекс на ретките сложенки во шест хомилии (преписи од XV в.), преведени од грчки, посочува 60-ина ретки сложенки споредбено со повеќе речници меѓу кои и СС, Mikl, SJS, „Речник на црковнославјанскиот јазик“ (РЦЕ) од Бончев и др. и заклучува дека најчесто се документирани во Mikl и РЦЕ: радостотворенъ, саододѣлственъ, саододѣлатель, некои само во Mikl: благодаръзновенъ, благопокоръ-нъ, благооувѣтанъ, великодаровитъ, многочвѣтанъ, огнедъхновенъ, само во РЦЕ: въздохшоственъ, любопразднственъ, миропродателъ, облакосъставъ, седмодатъ, седмосвѣтильнъ, седмосвѣтанъ, скипътроносъць, гарьмоносънъ, а голем број во ниту еден од речниците: благоинственъ, въздохшопадателъ, всепозлащенъ, живопьсателъ, златобагрънъ, истинословъ, коупноложънъ, любослышателъ, любослышателъ, нержкодѣланъ, пророкоотъць, пръвконсходънъ, свѣтонименитъ, скоропрѣтворънъ, сѣмезачатиѣ, сѣнопьсанънъ, оудѣтотворити.

Споредбената анализа на сложенките според првата компонента, на пр. со благо- и со добро-, потврдува дека во *Indexy k staroslovjanskému slovníku* (ISS) се документирани 78 сложенки со благо- и 30 со добро-, во Mikl (1963: 22–29, 164–167) 432 сложенки со благо- и 177 со добро-, во SJS има 438 со благо- и 165 со добро-²⁰, во РЦЈМР има 240 сложенки со благо-, 58 со добро-, додека во РСЈНР има 92 сложенки со благо-. Во врска со влогот на одделни редакциски речници ќе укажеме дека во СДРЈА се документирани 194 сложенки со благо- непотврдени во останатите редакциски речници. На пр. во РЦЈМР се потврдени сложенки со добро- непотврдени во останатите речници: добробогазнъ, добрадавъ, добродѣланъ, добродѣниѣ, добродѣтльнъ, доброжителъ, добролиствънъ, добролюбѣ, добролюбъзъ, доброплодовитъ, добропрѣнати, добросианънъ, доброславънъ, добротѣщи, добротроудъникъ, односно 93 сложенки од РЦЈМР не се документирани во СС, во Mikl и во SJS. Само неколку од РСЈНР не се непотврдени ниту во Mikl, ниту во SJS ниту во РЦЈМР: благоходожникъ, благооурѣдиѣ, благоурѣдънъ, благопрѣбъиваниѣ, благообниѣ, благодѣтствѣниѣ.

Од сложенките со прва компонента даро- 9 се потврдени единствено во СДРЈА: дарокъздатель, даролюбъ, даропрѣиманиѣ, даропрѣимъникъ, даропрѣимъць, даропрѣиношенѣ, даропрѣиателъ, даротъзонименънъ, даропадъць, 2 во СРР:

²⁰ Од вкупно 135 сложенки во кои како прва компонента се јавува все- дури 92 сложенки се карактеристични за химнографските текстови, од 30 сложенки со свѣто- дури 25, од 110 сложенки со дъного- 31, од 54 сложенки со добро- 15 се јавуваат само во химнографските текстови итн. (Макаријоска 2017: 105).

дародарствѣне, даролюбѣнь, 5 во РЦЈМР: даролюбѣць, дароносити, дароносица, дароносѣ, дароносѣнь, од сложенките со дльго- 2 само во SJS: дльгодѣньствовати, дльготрѣпѣљно, 3 во РСЈНР: дльговѣтѣнь, дльгодѣнь, дльгожелѣтельнь, 9 во СДРЯ: дльговрѣменѣнь, дльгодоуѣше, дльгодоуѣшьнь, дльгодѣнѣне, дльгоживѣць, дльголѣтѣне, дльгороуцкѣ, дльгословѣне, дльготрѣпѣљнь, 1 во СРР: дльгодѣньствоуѣи, 5 во РЦЈМР: дльгоживотѣнь, дльголѣтѣствовати, дльгословити, дльготрѣпѣ, дльготрѣпѣнь.

Во РСЈНР има само една сложенка со прва компонента живо- (СИРКЦСР I: 688–690): животворити, додека РЦЈМР со живо- бележи 11 сложенки непотврдени во останатите редакциски речници: живодавѣнь, живодаровѣнь, живодарѣнь, живодатѣљнь, живонсточѣнь, живонаписати, живописанѣнь, животеѣши, животворѣнь, животворѣць, животеѣши, а 7 има во СДРЯ: живодатѣљнь, живоздѣтѣљнь, живоподобѣнь, живоразжѣженѣ, живораѣстѣљнь, животворѣнѣне, животворѣне, само во СРЈ: живоначѣлѣне. Со живото- (СИРКЦСР I: 691) само во СДРЯ има 4: животодавѣць, животолюбѣне, животолубѣзovati, животородѣнь. Во СС, SJS, РСЈНР, има само една сложенка со прва компонента жизнo-: жизнoдавѣць, а покрај жизнoдавѣць единствено РЦЈМР ги бележи: жизнoдавѣнь, жизнoдѣтѣљ, жизнoдѣтѣљнь (СИРКЦСР I: 693).

Од ретките сложенки со идоло- (СИРКЦСР II: 4–7) само во SJS се потврдени 2: идолодѣлѣтѣљ, идоложѣрѣнина, 4 во РСЈНР: идоложѣртѣвеница, идолоклѣнѣтѣљ, идолочѣтѣница, идолочѣтѣць, 2 само во РЦЈМР: идололаскрѣдѣне, идолослоужѣбѣнь, а 10 во СДРЯ: идолобѣсѣне, идолобѣсѣковѣнѣне, идолобѣсѣковѣнь, идолобѣсѣковѣствѣне, идоложѣртѣвѣне, идоломолѣць, идолонѣнѣствовѣство, идолослоужѣтѣљнь, идолослоужѣбѣнѣникѣ, идолослоужѣнѣникѣ. Од сложенките со иконо- (СИРКЦСР II: 64–65) покрај познатата иконоборѣць, единствено во СДРЯ се потврдени: иконожѣгѣчѣиѣ, иконописѣць, иконоразѣнѣици, иконоразѣнѣтѣљ. Од сложенките со ино- (СИРКЦСР II: 71–74) само во SJS се застапени 6: иногласѣне, инодоуѣшьнѣникѣ, иноплѣмѣнѣство, иносрѣсѣнь, иностѣнѣно, иносѣгласѣне, 1 во РСЈН: инообразѣнь, 15 во СДРЯ: инокожѣне, инокожѣствѣне, инокаплѣнѣ, иновѣдѣ, иновѣрѣне, иноличѣнь, инонрѣвѣнь, иноразнѣчѣнь, инорожѣць, иносѣљнѣникѣ, инослѣвѣщѣ, инострѣнѣнь, иноходѣ, иноходѣнь, иноиѣдѣць, 5 во РЦЈМР: иногласѣно, иноколѣнѣникѣ, иноплѣмѣнѣчѣ, инородѣць, иноазѣгѣскѣ.

Во врска со сложенките со крѣво- (СИРКЦСР II: 218–220) само во СДРЯ се потврдени 8: крѣвоидѣсѣць, крѣвоидѣшенѣне, крѣвопитѣне, крѣвопѣнѣць, крѣвопѣнѣць, крѣвопролитѣць, крѣвоиѣдѣ, крѣвоиѣдѣнь, 3 во СРР: крѣвообразѣнь, крѣвопролитѣљ, крѣвотѣчѣнѣне, 4 во РЦЈМР: крѣвоидѣтѣљнь, крѣвоидѣчѣнѣне, крѣвотѣчѣнь, крѣвоиѣдѣць.

Во врска со сложенките со лѣже-/лѣжи- (СИРКЦСР II: 292–296) единствено SJS бележи 4: лѣжевѣрѣнь, лѣжеоклѣветѣнѣне, лѣжѣсѣвѣствовати, лѣжѣсѣвѣдѣтѣљствo, РСЈНР 2: лѣжекогѣтѣствѣне, лѣжѣсѣвѣдоковати, додека со 25 ретки сложенки се одликува СДРЯ: лѣжекожѣнь, лѣжевлѣшьѣвѣнѣне, лѣжеглатѣланѣне,

лъжедѣйствовати, лъженменць, лъженадѣписанъ, лъженаписанъ, лъженарицаемъ, лъжепослоушьство, лъжеприписанъ, лъжепророчѣство, лъжесвѣтителъ, лъжеславити, лъжеславѣникъ, лъжелавѣнь, лъжесловесне, лъжесловесѣнь, лъжесловити, лъжесловѣнь, лъжесловѣць, лъжесъказателъ, лъжесъмѣрене, лъжехристѣанъ, лъжноблагителъ, лъжноклеветати.

СДРЯ се izdelува и со 29 ретки сложенки со мало- (СИРКЦСР II: 330–334): маловещенъ, маловѣрне, малоглаголанне, малогрѣшѣнь, маловѣлѣние, малодоушевѣнь, малодоушити, малодоушне, малодоушѣнь, малодѣние, малолншенне, малолѣпне, малолѣтне, малопишѣнь, малоразоумѣющини, малорѣчне, малоскѣпѣникъ, малоскѣпѣнь, малословесѣникъ, малословесѣнь, малословесѣнь, малословити, малословѣно, малострадалѣнь, малосъмыслѣнь, малосътажанне, малотрѣбованне, малоумѣнь, малопаденне, само во RCJHR се застапени 5: маловрѣдѣнь, малодоушьство, маложивѣ, малооудръ, малооудѣнь, 3 во СРР: маловѣтънь, маложивотѣнь, малокористѣнь, а 4 во РЦЈМР: малодоушьствовати, малосналь, малостопателѣнь, малопавленъ.

Во врска со сложенките со много- (СИРКЦСР II: 391–415) 4 се среќаваат единствено во SJS: многобратне, многоживотѣнь, многоимачѣнь, многохоумѣнь, 3 во RCJHR: многокрѣпкъ, многооузѣль, многочѣстѣнь, дури 65 во СДРЯ: многобезбожѣнь, многоблагоприѣтѣнь, многобожѣствне, многоболаѣние, многобращѣнь, многовещѣнь, многовещѣствѣнь, многовидѣнь, многогнѣвѣнь, многогрѣзновне, многогрѣховѣнь, многодобрѣдетелѣнь, многодостонѣнь, многодоуховѣнь, многодѣйствѣнь, многодѣлателѣнь, многожеланне, многоженение, многоженитѣвь, многоженѣць, многоженащини, многожитне, многогонде, многогонзѣбранъ, многогонзѣствѣнь, многогонданне, многогонменѣнь, многогонмѣць, многогонскоуѣсьнь, многогонспачѣнь, многогонспытанне, многооклѣнѣуѣшь, многоокрасѣнь, многоократѣ, многоокрилатѣ, многоокъзѣникъ, многоокъзѣньство, многоолюбѣнь, многоомиаъ, многооминоуѣвшини, многоомѣвлѣнение, многоомѣлѣць, многоомножѣствѣнь, многоомакъкъ, многоопытавьць, многоопытанне, многоопытѣливъ, многопоуѣтънь, многоотрапѣзѣникъ, многоотѣщальѣнь, многоооуказѣнь, многоооумѣтелъ, многоооустронѣнь, многоооутѣшивъ, многоооучителѣнь, многоооухѣдѣникъ, многоохытрѣць, многооцѣвѣтънь, многооцѣньно, многоочловѣтънь, многоочѣстѣнь, многоочадѣство, многоочадѣствовати, многоочастѣнь, многоошькенъ, 23 во СРЈ/СРР: многоовеликъ, многоодивѣнь, многоодѣневѣно, многоожеланъ, многоожеланѣмъ, многоозлатѣнь, многоозрителѣнь, многоолѣникъ, многоолѣтне, многоолюбѣнь, многоолюбѣмъ, многоолюбѣвьно, многоолюбѣзьно, многоолюбѣзьнь, многооомольвьно, многооомѣсьнь, многооомѣтежьно, многоопрѣщѣдръ, многоорадѣтънь, многоотварѣно, многоооусрѣдѣнь, многоооусрѣдѣнь, многоотудѣнь, 28 во РЦЈМР: многообесцѣпѣнь, многообесѣдованне, многообозѣнь, многооодѣшѣнь, многоодрѣжѣмъ, многоодѣньствовати, многоожитѣльствовати, многоозѣлочѣстѣнь, многооименъ, многооклеветѣнь, многооклѣчѣствне, многоокъзѣне, многоокъзѣньно, многоолѣпно, многоолѣпѣнь, многоолѣтѣствовати, многоолюбѣити,

многопѣстрѣ, многосѣменнѣ, многотѣстѣ, многотѣчнѣ, многоухожѣжнѣ, многоцѣнѣ, многочловѣколюбивѣ, многочюднѣ, многощедрѣ, многоошавленнѣ, многошастнѣ.

Разлики во бројноста на документираните сложенки само во еден речник има и кај сложенките со ново- (СИРКЦСР II: 724), на пр. 2 само во SJS: новозѣданѣ, новосвѣщенѣ, 1 само РСЈНР: новорождѣство, а 27 во СДРЯ: новокѣчиненѣ, новодѣлннѣ сѣ, новодѣленнѣ, новоженѣ, новокоушленѣ, новокоушновѣ, новомѣсѣчнѣ, новописанѣ, новоплоднѣ, новопоставилѣ, новопостриженѣ, новоприводнѣ, новопрнннѣ, новопросвѣщенѣ, новораждатнѣ, новораскланнѣ, новородннѣ сѣ, новороднѣ, новорѣзаннѣ, новорѣзанѣ, новостриженѣ, новосѣзданѣ, новосѣщннѣ, новотворннѣ, новооумѣрѣ, новооушавленнѣ, новооушавленѣ, 5 во СРР: новоблагочѣствнѣ, новодарованнѣ, новоодѣланѣ, новоосвѣщенѣ, новоотѣраслѣ, 11 во РЦЈМР: новоконнѣствоватнѣ, новокѣкоушѣ, новозѣбаннѣ, новонѣзѣбраннѣ, новолѣпнѣ, новолѣтнѣ, новонасажденнѣ, новонатнннннѣ, новоподобнѣ, новосажденнѣ, новооутѣрѣжденнѣ.

СИРКЦСР овозможува да се проследат зборообразувачките тенденции, па може да се изделат сложенки со прва компонента која се бележи само во еден или два речника, на пр.: во РЦЈМР се бележи сложенка со канѣднло-: канѣднловѣжнгателѣ, како и во СРР: канѣднложѣжѣцѣ, во РЦЈМР се бележи сложенка со компонента ного-: ногоболнѣ, во СДРЯ: ногоошавалннннѣ. Кај сложенките со камен- (СИРКЦСР II: 139–140) во СДРЯ се бележи: каменодоушнѣ, во РЦЈМР: каменосрѣдѣчнѣ, додека во СРЈ/СРР: каменооумнѣ, каменооумнѣ, каменожтробнѣ, каменочувѣствнѣ. Во врска со сложенките со крнво- (СИРКЦСР II: 209–210) единствено во СДРЯ се документиранн: крнвоѣрѣннѣ, крнвоѣрѣство, крнвоглаголатнѣ, крнвосѣказатнѣ, крнвосѣказнннннѣ, во SJS: крнвотворнннѣ, во РСЈНР: крнворотѣцѣ, со клѣчѣ- во SJS: клѣчѣдрѣжѣцѣ, во СДРЯ и РЦЈМР: клѣчѣхраннтелѣ.

Единствено во СДРЯ се документиранн сложенки со првн компонентн нгро- (сп. СИРКЦСР II: 2): нгродѣланнѣ, нгролюбнѣ, нгролюбѣцѣ, нгротворѣцѣ, како и со истнно-/истнннѣно-: истннолюбнѣ, истннолюбѣцѣ, истнннѣнолюбнѣ, истнннѣнолюбнѣ, истнннѣноподвнжнннѣ, со клѣтко-: клѣтколюбѣцѣ, клѣткопрѣстоушленнѣ/клатвоушленнѣ, со крас-: красогласованнѣ, красолубнѣ, со красото-: красотопнѣсѣцѣ; единствено во РЦЈМР се бележн сложенка со крнлато-: крнлатообразнѣ, а во СРР сложенки со компонента безмѣро-, безмѣрно-: безмѣродарнѣ, безмѣроножнѣ, безмѣрноблагѣ, безмѣрнодаровнтелѣ, безмѣрнонменнѣ, безмѣрнончнѣ, безмѣрноназоушнѣ, безмѣрнослнѣ, безмѣрнослнѣ (СИРКЦСР II: 218–220) итн.

Несомнено, споредбената анализа на сложенките во редакцискнѣ речнннѣ на црковнословенскнѣт ѣзнк, овозможува увид во ннвната потврденост во богатнѣт црковнословенскнѣ лекснчкн фонд, односот на компонентнѣ, ннвната честота, продуктнвноста на зборообразувачкнѣт средства,

но и за грчките паралели на сложените зборови или за односот на словенските сложенки кон грчките оригинали, додека преку анализа на сложенките во секој речник одделно, покомплексно може да се проследи жанровската и хронолошката распространетост, како и еволуцијата на нивното значење, што обично се изведува од севкупноста на значењето на компонентите.

Литература

- Бицевска К. 1980: Лексички и зборообразувачки синоними кај сложенките во старословенскиот јазик (на материјалот на евангелските текстови), *Македонски јазик XXXI*, Скопје, 175–195.
- Вялкина Л. В. 1966: Греческие параллели сложных слов в древнерусском языке XI–XIV вв., *Лексикология и словообразование древнерусского языка*, Москва, 154–188.
- Вялкина, Л. В. 1974: Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI–XIV вв., *Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка*, Москва, 156–195.
- Десподова В. 1989: Зборови со ретка употреба во македонските библнски ракописи, *Климентиј Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развојот на словенската просвета*, МАНУ, Скопје, 53–61.
- Ефимова В. С. 2007: О старославянском калькировании как специфическом способе словообразования, *Byzantinoslavica*. Т. LXV, 2, Praha, 117–128.
- Клименко Л. П. 2001: Лексика с корнем благ- и композиты с компонентом благо- в старославянском языке X–XI вв., *Вестн. Нижегород. университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. Филология*. Вып. 1 (3). Изд-во ННГУ, Н. Новгород, 22–30.
- Макаријоска Л. 2002: *Девербајтивније именки во македонскије црковнословенски ракописи од XII–XVI век*, Посебни изданија, кн. 32, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Макаријоска Л. 2009: *Синдуриски зборообразување*, Посебни изданија, кн. 67, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Макаријоска Л. 2017: Сложенките со компонента благо- и добро- во црковнословенската лексикографија, *И.И. Срезневский и русское исто-*

- рическое языкознание: опыт и перспективы. К 205-летию со дня рождения И.И. Срезневского*, сборник статей Международной научно-практической конференции, 21–23 сентября 2017 г., отв. ред. Е.П. Осипова, Рязан. гос. универ-т им. С.А. Есенина, Рязань, 167–174.
- Макаријоска Л. 2017: Влогот на химнографската лексика во Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, *Filologija*, 68, Zagreb, 97–115.
- Миовски М. 1997: Лексиката на македонските паримејници наспрема старословенскиот лексички фонд, *Реферати на македонскиѝе славистиѝи на XII Меѓународен славистиѝички конгрес во Краков* (ур. Б. Видоески и др.), Прилози ОЛЈН, XXII/1–2, МАНУ, Скопје, 123–132.
- Мострова Т. 1994: Сложни съществителни име със суфикс -тель в паметници от XIV век, *Български език*, XLIII/XLIV (1993/1994), кн. 4, София, 302–310.
- Мострова Т. 2004: Сложни думи в преводи от XIV век, *Преводите през XIV столетие на Балканите*, София, 397–412.
- Низаметдинова Н. Х. 1996: К проблеме происхождения словообразовательных моделей сложных слов в древнерусском языке, *Русский язык: История и современность*, Москва, 39–50.
- Низаметдинова Н. Н. 2013: Сложные слова в русском языке XIV–XVII вв.: *Словообразовательная структура, семантика, морфемика*, Министерство образования Московской области, ИИУ Московский государственный университет, Москва.
- Поп-Атанасова С. 2002: *Лексиката на македонската црковна поезија*, Менаора, Скопје.
- Поп-Атанасова С. 2004: Од лексиката во поетските дела на Климент Охридски, *Македонски јазик*, LIV, Скопје, 81–90.
- Рибарова З. 1998: За Речникот на македонските црковнословенски текстови, *Предавања на XXX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, 57–64.
- Рибарова З. 2007: Принципи на палеословенистичка лексикографија и Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција, *XXXIII научна конференција на XXXIX меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, 189–194.
- Рибарова З. 2007: Осврт врз Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција (По повод завршувањето на првиот том), *Класика – Балканистиѝика – Палеославистиѝика*. Научен собир по повод 85-го-

- дишнинатата од раѓањето и 60 години научна работа на акад. Петар Хр. Илиевски, МАНУ, Скопје, 161–168.
- Христова К. 2018: Редки сложни думи в шест слова за блага вест в Рилски-те сборници на Владислав Граматик и Мардарий Рилски. Речник-индекс, *Филологически форум*, Издание на Факултета по славянски филологии, Год. IV (2018), бр. 2 (8), 55–70
- Цейтлин Р. М. 1977: *Лексика старословянского языка*, Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв, Москва.
- Цейтлин Р. М. 1986: *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв*, Издательство Болгарской академии наук, София.
- Чернышева И. М. 2008: Семантика словообразовательных моделей с начальными благо- и бого- (новые данные), *Славянское языкознание*. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10–16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации. Москва, 540–553.
- Чернышева И. М. 2017: Именования Богородицы в древней славяно-русской письменности, *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика*. Институт славяноведения РАН, Москва, 283–304.
- Чернышева И. М. 2018: Традиционные и новые аспекты изучения роли греческого языка на раннем этапе становления лексики письменного русского языка, *Славянская историческая лексикология и лексикография*. Вып. 1. Институт лингвистических исследований РАН, СПб., 13–33.
- Molnár N. 1985: *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts*, Budapest.
- Nazor A. 1992: Hrvatskoglajoljski izvori u Miklošičevu Lexiconu palaeoslovenico-graeco-latinum, *Miklošičev zbornik*, Mednarodni simpozij v Ljubljani, ur. Jože Toporišič i dr., SAZU, Univerza v Ljubljani, Obdobja, 13, Ljubljana, 13–19.
- Reinhart J. 2017: Rijetke riječi u Riječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, *Filologija* 68, Zagreb, 157–169.
- Ribarova Z. 2008: Srovnávací index k slovníkům zpracovávaným v rámci Komise pro církevněslovanské slovníky, *Církevněslovanská lexikografie* 2006. SÚ AV ČR, Praha, 85–105.
- Sudec S. 2016: Imenske složenice u hrvatskom i makedonskom crkvenoslavenskom jeziku, *Осми научен собир на млади македонисти*, Конференција во чест на проф. Л. Минова-Ѓуркова, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, 323–337.

- Schumann K. 1958: *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Berlin.
- Večerka R. 1997: *The Influence of Greek on Old Church Slavonic, Byzantinoslavica* LVIII (1997) 2, Prague, 363–386.

Список скратеници на извори и картотеки:

- ИРМБР – Индекс кон Речникот на македонските библиски ракописи, *Македонистика* 4/1985, ред. В. Деспосова, З. Рибарова, Скопје 1985.
- КРЦЈМР – Картотека на „Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“ (Одделение за историја на македонскиот јазик, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје)
- СИРКЦСР – *Споредбен индекс кон речнициѝе обработувани во рамкиѝе на Комисијаѝа за црковнословенски речници ѝри МКС*, I, а–з (2015) II и–о (2018) ред. Зденка Рибарова, МАНУ, Скопје 2015, 2018.
<http://ical.manu.edu.mk/books/Sporedben%20indeksMANU.pdf>
http://ical.manu.edu.mk/images/pub/Sporedben_indeksMANU-II.pdf
- СРЈ – Српскословенски речник јеванђеља
- СРР – Оглед српског редакциског речника
- ISS – Ribarova Z. *Indexy k staroslovinskému slovníku*, (red. Bláhová E.), Praha 2003.

Речници

- МСДРЈ – Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, I–III, Издание отдѝеления Русскаго языка и словесности Императорской академии наукъ. Санктпетербургъ 1893, 1902, 1912.
- РГЦСЛП – *Речник на ѓрчкоцрковнословенскиѝе лексички ѝаралели*, ред. М. Аргировски, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје 2003.
- РЦЕ – Бончев А. *Речник на црковнославјанскиа език*, т. I (2002), т. II (2012), НБ “Св. св. Кирил и Методий“, София 2002 – 2012.
- РЦЈМР – *Речник на црковнословенскиоѝ јазик од македонска редакција*, т. I, Вовед, а–б, гл. ур. З. Рибарова, ред. Л. Макаријоска, З. Рибарова, Р. Угринова-Скаловска, т. II св. 8–13 II, т. III св. 14–15, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје 2006 – 2023.
- СДРЈА – *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, гл. ред. Аванесов Р. И., РАН. Институт русского языка, Москва 1988 – 2019.

- СС – *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Цейтлин Р. М., Вечерка Р., Благова Э., Москва 1994.
- Mikl – Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, 1862–1865, repr. Wiena 1963.
- RCJHRI – *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. I. svezak. (gl. ur. Biserka Grabar, Zoe Hauptová i František Vaclav Mareš). Staroslavenski institut, Zagreb 2000.
- RCJHR II – *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. II. svezak. (gl. ur. Zoe Hauptová i Zdenka Ribarova), Staroslavenski institut, Zagreb 2015.
- SJS – *Slovník jazyka staroslověnského* (hl. red. J. Kurz, Hauptová Z.) t. I–IV. Nakladatelství Československé Akademie Věd – Akademie Věd České Republiky, Praha 1958–1997.

Liljana Makarijoska

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Institut of macedonian language „Krstе Misirkov“

COMPOSITES IN THE CHURCH SLAVONIC LEXICAL FUND

Summary

The analysis of the composites in the Church Slavonic lexicography, in addition to their representation, confirms their structural features, word-derivation tendencies, relations to the Greek parallels, synonymy, their frequency in the texts with various chronological, territorial and genre affiliation, as well as the equivalents and variations in various redactions of Church Slavonic. Regarding the word-derivation variety, there are composites derived with various prefixes and suffixes. With respect to the translation practice, there are composites which are formally directly related to the Greek models, i.e. calques, derivations by analogy to the Greek word-derivation models, using adequate local components as one of the basic methods for naming abstract notions. Rare or unique compounds represent considerable part of the Church Slavonic lexical fund, and they probably were widely used in the Old/Church Slavonic period, although being lexicographically documented in only one dictionary or specific to only one redaction of Church Slavonic.

Key words: Church Slavonic language, historical lexicography, lexis, word-derivation, calques, rare composites, synonyms.

УДК 811.163.1‘373.421:[2-282.5‘14/16“

Изворен научен труд

**ЛЕКСИЧКАТА СИНОНИМИЈА
ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ ТЕКСТОВИ
(ВРЗ ПРИМЕРИ ОД МОЛИТВЕНИЦИ ОД XV ДО XVII ВЕК)**

Лилјана Макаријоска, научен советник/редовен професор
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“,
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје

Бисера Павлеска-Георгиевска,
НБРСМ, Отсек за издавачки работи

Айстиракѝ: Предмет на нашата анализа е лексичката синонимија, односно лексичките варијанти застапени во средновековните молитвеници од XV до XVIII век. Лексичката варијантност се проследува во црковнословенските текстови со различна жанровска и територијална припадност, а може да се должи на поврзаноста со различни ракописни традиции, на индивидуални подновувања карактеристични за еден текст поттикнати од состојбите во јазикот на препишувачот, односно на дијалектната ситуација. Исто така синонимијата може да се пројави како резултат на потребата од збогатување на изразните можности на јазикот и стилска диференцијација при еволуцијата на текстот. Имајќи ја предвид специфичната и разновидна структура на молитвениците и тие се одликуваат со голем број лексички и зборообразувачки варијанти. Лексичките синоними ги документираме во повеќе лексичко-семантички групи, на пр. во групата роднински називи, што се одликуваат со богата синонимија: дѣта – чадо – отроуа – сзѝнз, дѣщи – отроковица, зѣтѣ – женичѣз, родителѣ – сзродителѣ, отроуа – отроуищѣ, вѣдова – вѣдовица, дѣва – дѣвица и др., географски називи: бездѣна – пропастѣ, каменѣ – стѣна, кѣпѣлѣ – банѣ, прахѣз – прѣстѣз, источѣникѣз – клѣдѣсѣз итн.

Клучни зборови: црковнословенски текстови, молитвеници, лексика, синоними, лексички варијанти

Вовед. При анализата на лексичко-семантичките особености на средновековните молитвеници, предмет на нашиот интерес е лексичката синонимија, што се потврдува преку голем број синонимни парови и низи. Уште при проучувањето на Синајскиот евхологиј, македонски глаголски ракопис од XI век, што воедно се смета и за најстар претставник на словенската евхологиска литература и прототип на останатите словенски преписи, се воочува појавата на богата синонимија. Застапеноста на синонимите обично се поврзува со различни хронолошки слоеви или преведувачки школи и, од една страна, се објаснува со синонимија во јазикот на првите преведувачи, а од друга, со компилативниот карактер на овој евхологиј, што вклучува преводи од византиски, латински и старогермански извори (Пенкова 2008: 83).

Пенкова (2008: 20) бележи дека изобилието од лексички синоними и хапакси во Синајскиот евхологиј се должи на различните извори и говори наслоени во него. Една група „внатрешни“ синоними во текстот се однесува на туѓите заемки поврзани со новата христијанска религија и нивните словенски преводи од типот: попъ – иерѣи – сващеникъ, диѣкъ – слоуга, адъ – тръторъ, диѣволь – сотона – неприѣзнъ, кнзигъи – писание, оупостасъ – лице – образъ – съставъ, масло – олѣи, погани – ѱазъици и др. Другата група синоними во Синајскиот евхологиј има екстралингвистички карактер и е условена од светогледот на луѓето во IX век. На пример убедувањето дека болестите како казни за гревовите се и срамни докази за грешноста на човекот: одръ грѣхобънъ – одръ скврънънъ – ложе болѣзни, болѣзнъ – врѣдъ – страсть, затворение грѣхоу – течение кръви затворити.

Подоцнежните преписи не само што се надоврзуваат на Синајскиот евхологиј во однос на оваа појава, туку покажуваат и појава на нови синонимни парови и низи, особено под влијание на народниот говор на препишувачите при нивното создавање.

Појавата на лексичките синоними ја проследуваме низ материјалот ексцерпиран главно од неколку средновековни молитвеници (требници) што потекнуваат од XV до XVIII век¹: Требникот од втората половина на XV век, што се чува на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ (M15), Требникот од средината на XV век, што се чува во НУБ „Св. Климент Охридски“ во Скопје (M10); Требникот од XVII век, што се чува во Софиската народна библиотека (НБКМ621), Требникот од XVII век, што се чува во Софиската

¹ Дополнително во истражувањето се вклучени материјали и од: Молитвеник од XVI век, поточно 1523 г., 283 л., печатен (СПЦ304) и Требник што се чува во НУБ, од XIX век (РК I 337). За споредба, го користиме и најстариот Синајски евхологиј, како и некои од останатите проучени, односно објавени требници настанати до XV век, Трескавечкиот, Премчанскиот и Зајковскиот требник.

народна библиотека (НБКМ622) и Требникот од последната четвртина на XVIII век, што се чува на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ (МПБ). Лексичката синонимија за потребите на оваа анализа е сфатена најшироко, односно овде ги вклучуваме оние две или повеќе лексеми со исто или блиско значење кои заедно се заменуваат, опфаќајќи ги и разнокоренските и истокоренските лексички варијанти².

Лексичката варијантност се проследува во црковнословенските текстови со различна жанровска и територијална припадност, а може да се должи на поврзаноста со различни ракописни традиции, на индивидуални подновувања карактеристични за еден текст поттикнати од состојбите во јазикот на препишувачот, односно на дијалектната ситуација. Исто така синонимијата може да се пројави како резултат на потребата од збогатување на изразните можности на јазикот и стилска диференцијација при еволуцијата на текстот. Во ракописите често се јавуваат различни решенија за преводот на грчкиот текст со избор на една од лексичките варијанти (Црвенковска 2006). Ваквите грцизми во нашите ракописи понекогаш се преведени, па честопати се користат низа од грчки и словенски синоними, но има и доста грцизми што се непреведени. Заменувањето на грчката со словенската лексика одело постапно, што значи дека во ракописите егзистираат истовремено и позајмената и преведената форма (Црвенковска, Макаријоска 2010: 51). Имајќи ја предвид специфичната и разновидна структура на молитвениците и тие се одликуваат со голем број лексички и зборообразувачки варијанти.

Лексичките синоними ги документираме во повеќе лексичко-семантички групи, на пр. во рамките на апстрактната лексика (теологија, филозофија, морал, етика); црковните објекти, инвентар, книги, облека и други религиски предмети; називите на лица; деловите од човечкото тело; називите за здравје и болести; земјоделството, сточарството; географската терминологија; небесните тела, природните и атмосферските појави; времето и просторот, страните на светот; називите за храна и пијалаци; живеалиштата, поукнината, садовите и предметите за секојдневна употреба.

1. *Ајсѝпраќѝна лексика (ѝеологија, филозофија, морал, еѝика)*. Теолошката, поточно богословската терминологија, заедно со филозофската

---

² Разнокоренските лексички синоними се нарекуваат лексички дублети, а еднокоренските лексички синоними ги нарекуваат лексички варијанти, а според Цејглин (1977: 52), членовите на парот дублети или варијанти припаѓаат генетски кон разни системи (јазици, говори), а нивното мешување во еден систем постепено доведува до загуба на ненужниот член од парот или до појава кај едниот од нив на нови семантички или стилски особености. Може да се заклучи дека употребата на лексичките варијанти во рамките на еден текст го покажува преминот од варијантност кон синонимија, т.е. рамнозначна употреба на лексемите во рамките на еден ист систем (Црвенковска 2006: 68).

и апстрактната лексика, претставуваат дел од основниот црковнословенски лексички фонд. Во молитвите покрај почетните и завршните формули со кои се повикува името божјо, се возвеличува Бог или му се благодари нему, има и делови од Стариот и Новиот завет со дидактичка, односно поучна или проповедна цел. Токму во овие делови се содржат лексемите со кои се означуваат конкретни религиско-филозофски и апстрактни поими произлезени од христијанското учење и тука се среќаваме и со голем број лексички синоними, а и самиот Господ Бог се јавува со повеќе називи што се користат синонимно.

Ќе наведеме дел од примерите, кои им припаѓаат на хронолошки и територијално различни лексички слоеви: **ПОГАНЪ** – **АЗЪКЪ**, **ВЛАСВИМНИА** – **ХОУЛА**: **УЛОВѢЖЪ** ВЪСАКЪ ДЛЪЖЕНЪ ЕСѢТЬ ОУКАРѢТИ СВОЮ НЕМОШЬ И ВЛАСФИМИЮ ИСПОВѢДАТИ СЕ ГОУСПОДОУ 15г М10; **ДА ШТОУПИТЬ Ш** ТЕБЕ ВЪСАКО ШЛОУШАНИЕ ГРѢДИНА СВПРОТИВОСЛОВІЕ РЕТЬ РЕВНОСТЬ ЗАВИСТЬ ЯРОСТЬ ВЫПЛЪ ХОУЛЪ 68г М10, **ВЪСЕНЕПОРОУЪНЪ** – **ВЕЗГРѢШЪНЪ**: **ТЕБѢ** СТЕЖАХЪМЪ ВЪ НАПАСТѢХЪ СПАСЕНИЕ ЕДИНЪ ВСЕНЕПОРОУНОУ 56v МП5, **НѢСѢТЬ** ВО НИКТОЖЕ ВЕЗГРѢШНЪ АЩЕ ЕДИНЪ ДЪНЪ ЖИТИЕ ЕГО ЕСѢТЬ ДА ВЪДЕТЬ КРОМѢ ПОРОКА 54г НБКМ621, **МИЛОСРЪДЪ** – **МИЛОСТИВЪ**: ДА МИЛОСРЪДЪ БОУДЕТЬ И ВѢРНЪ ПОРОКА 54г НБКМ621, ДА МИЛОСТИВЪ БОУДЕТЬ И ВѢРНЪ АРХИЕРЕИ ИЖЕ КЪ ГОСПОДУ ВЪ ЕЖЕ ОУѢСТИТИ ГРѢХЫ ЛЮДСКІЕ 5г НБКМ621; **ДИАВОЛЪ** – **ВРАГЪ**: ПАЧЕ ЖЕ ВѢРНЫМЪ НЕ ПРѢЗРѢВЪ УЛОВѢЖКА ДІАВОЛЕЮ ХЫТРОСТИЮ ВЪ ГЛѢБИНОУ ПОГЫБѢЛИ 27v М10, **ПРИНДѢТЕ** ВѢРНИИ ДРѢВЪ ПОКЛОНИМ СЕ ИМЖЕ СПОДОВИХОМ СЕ НЕВИДИМЫХЪ ВРАГЪ СЪКРѢШИТИ ГЛАВЪ 9v НБКМ621, **ИСТИНА** – **ПРАВДА**: ТЫ ВО ЕДИНЪ ЕСИ КРОМѢ ВЪ ВСАКОГО ГРѢХА И ПРАВДА ТВОА ПРАВДА И СЛОВО ТВОЕ ИСТИНА И ТЕБЕ СЛАВОУ ВЪЗЪСИЛААМО ШѢЦОУ И СЪВНОУ 69г МП5, ВО ЕДИНЪ ЕСИ КРОМѢ ВЪ ВСАКОГО ГРѢХА И ПРАВДА ТВОА ПРАВДА И СЛОВО ТВОЕ ИСТИНА 69г МП5, **НАДЕЖДА** – **ОУПЪВАНІЕ**: БЛАГОИЗВОЛИ ОУСРѢТИТЕ ВЪ НЕРАЗОРИМОУ СТѢНОУ ТЕБѢ И ДРЪЖАВНОУ НАДЕЖДОУ 114v М10, **ВЛАДЪЯКО** ХРИСТѢ ТЕБѢ ЕДИНОМЪ БОГОУ ВѢРОВАХ И ОУПОВАНІЕ ЖИЗНЫ НА ТЕ ВЪСЕГДА ВЪЗЛОЖИХОМ СЕ 116г М10, **ВЕЛИЧІЕ** – **ВЕЛИЧЕСТВО**: ПОКАЗА СЕ ВЪСѢХЪ ВОЖЕ ГОСПОДУ ИС ТЕБѢ РОДИ СЕ МКАТИ ДѢВО ВЕЛИЧІЕ СТРАШНО БОГОРОДИЦЕ РОЖДЪСТВА ТВОЕГО НАУЕЛО И КОНУИНА 2v НБКМ621, **ПРѢВѢЧУНОЕ** ЕСѢТЬСТВО ПРѢБОГАТОЕ И НЕКОНУАЕМОЕ ВЕЛИЧЕСТВО БГ НБКМ621, **ДАРЪ** – **ДАРОВАНІЕ**: СЪВЪКОУПИ ДАРОВАННЫ ЕМЪ ДАРЪ СЪВНОТВОРЕНІА И ЦАРСТВІА ТВОЕГО СВЕТОМЪ КРЪЩЕНІЕМЪ ИНОУСКОЕ 70v М10, ЯКО ХОТЕШИ ВЪ НЕИ ПѢСНИ СЛАВОСЛОВИТИ ВЕЛИЧІЕ ТВОЕ СПОДОБИТЕ ПРИЕМАТИ ДАРОВАНИА ТВОА 138v НБКМ622, **БЛАГОВѢСТЬ** – **БЛАГОВѢСТИЕ**: ВЪ ОУТРОВѢ ШЕДРОТЬ И БЛАГОВѢСТЬ И КРОТОСѢТЬ И ТРЪПѢНІЕ 65г МП5, И СЛЫШАТИ БЛАГОВѢСТІА ГОСПОДА БОГА И ЗРѢТИ ШБРАЗЪ СВЕТАГО ВЪЗНОШЕНІА 101v М10, **ПОКЛОНЪ** – **ПОКЛОНЕНИЕ** – **ПОКЛАНИЕ**: СТАНЕТЬ МКАТИ ОУРОУЕТЕ ПРѢД СВЕТОЮ ИКОНОУ БОГОРОДИЧНОУ ТВОРИТЬ ПОКЛОНЫ МАЛЫ ·М· 20г НБКМ621, **ВЪВОДИТ** ЕКЛЕСІАРХЪ ХОТЕШАГО ПОСТРИЦИ СЕ И ТВОРИТ

поклоненiа ·Г· прѣд свѣтѣми двѣрми и къ ликома и потом игоуменову 46v М10, покаанiе поста и покланiанiе 9г М10, славословие – славословление: тако стонѣ и егда скончует се великое славословiе и научит се трiсвѣтое 41v М10, даждь емѣ благоугоджати тебѣ въ пѣных и славословленiи 72г М10, сзмѣренѣ – сзмѣреннѣ: възмѣте иго мое на себѣ и научите се ѿ мене яко кротокъ есмь и смѣренъ срдцемъ 127v М10, владѣ·ко господи ко·у·христѣ во·же· ка·шь иже въ вишнихъ живи и на смеренна призирае и на свѣтихъ 140v НБКМ622, дългоболѣзньно бывающы·хъ иже менѣ смѣреннаго и недостоиннаго грѣшнаго раба твоего 64г МП5, радованiе – радость – веселiе: идѣже неизглаголаннаа слава твоя и соущее велiе радованiе 135г М10, яко да не воудочѣтъ въ радости врагъ 60г МП5, господи даль еси веселiе въ срдци моемъ 57v НБКМ621, грѣшнѣ – грѣховнѣ: къ вогородици прилежно кыниа притыцѣмъ грѣшнiи смѣренiемъ припадѣемъ покаанiемъ выпиюще 56v МП5, възми времѣ тешкое ѿ мене грѣховное яко мило·срдъ даждь ми слззы оумиленiа 217v НБКМ621, злупомѣнiе – злупомѣннiе: или· прокле или· ѿ слова или ѿничижи или· шсѣди или· шклевета или· злослови или позавидѣ или съльга или имѣ злупомѣнiе ли разъари се и шгнѣви кого 20г М10, или· имѣ злупомѣнiе или· раз·(ѣ)рi се или· шгнѣвы кого или· юси· възгрѣдѣль залихо·мство 84г МП5, сзблаженiе – сзблазнѣ: непотрѣбнаа и мръскаа сзблаженiа тѣлш же смрадное мое 40г М10, проповѣдавъ ты кыниа сего выпадшаго въ поганскiе скверни а не въсхотевша нечистим ни яко чюста мнѣ въкшенихъ сзблазнiе сквернiи съвѣсти ихъ оцѣсти 141v НБКМ622, завистѣ – завидѣнiе: i азъ равъ во·жи имѣ изидохъ въ красотѣ и оу завистѣ всегда и кыниа 146г НБКМ622, или ѿврьзенiа очию или ѿ завиденiа или ѿ ситости или напастю приходѣшъ на нь или ѿ dna или ѿ тресанiа 128v НБКМ622, вещѣ – вещество: ѿрецѣте се· мирскихъ вещей родители рождышихъ едѣ 56v М10, или ѿ рова или ѿ езера или ѿ трости или ѿ вещества или ѿ верхъ земли 51v МП6, естество – ество: въсѣхъ прѣвъзыдохъ безоумнiи моимъ юс·твствомъ до·у·шею и еше и тѣломъ тръшкааннiи 36г М10, яко непомнителъ злѣ ч·ловѣ·колюбъцъ прости юства 45v МП5 итн.

2. Називи за црковни објекти, инвентар, книги, облека и оруди религиозни предметѣ. Оваа група се одликува со подновувања што најчесто произлегуваат од народниот говор и се користат паралелно покрај постарата лексика, а синонимите се најчесто од областа на инвентарот и другите религиозни предмети. На пр.: цркви – храмъ: чинь исповѣданiю хотен исповѣдати се въидет въ цр·к·ковъ 4г М10, пристѣпает до амвона сирѣчь посрѣдѣ цр·к·кве 63г М10, благо·с·лови и прослави без пакости врежденiа всакого жити въ храмѣ семъ 139г НБКМ622, олтарь – жртвеникъ: не подобаеть постити въ сѣботѣ и въ недѣлю ни метанiе творити не подобаеть въ цр·к·ковъ возносити къ олтарѣ месо ни млѣко ни медъ 274v НБКМ621, выпрашае се ѿ свѣщенника въпросъ что принде

брате припаде къ свѣтомѹ жрътвеникѹ 47v М10, кадило – кадильница: тебѣ мѡлим се оуслиши на сѣ въ мѡлѣитѣ въ ѹа сѣ сѣи и прѣими приносимо ти кадило ѿ рѣкъ нашихъ ѡ рабѣ твоѣмъ 69г МП5, и възѣмъ старѣанъ поѡпъ кадильницѹ и кады ѡколо масла 52г МП5, свѣтило – свѣтильникъ: въ раи идеже лица свѣтихъ ти гѡсподи и праведныи и яко свѣтила сѣають 145v М10, свѣтильникъ ногама моима законъ твои и свѣсть оумѡа моимъ 12г МП5, паличица – палица: запалитъ єдинъ ѡжижець и възметъ паличицѹ и покваситъ въ масло 112г М10, и възѣмъ ѡпъ палицѹ омакоуєтъ въ масло и помазѣеть болешаго 69v МП5, оужичь – оужигъ: пристѣпитъ прѣвы попъ и възжееть свои ѡжижець 112v М10, и да възсплоуєтъ въ блѡдѣ пшеницѹ и соѡлъ и кандило и въ нѣмъ ѡжигъ ѡпъ паличицоуѹ 52г МП5, икона – образъ: съврѣхоу же єго полагаемъ иконоу гѡспода нашего исоуѡхристѡа или прѣѡчиствѣе вѡладѣѡчице наше вѡгородице и тако ѡносе ( ) въ црѣжовѣ 144г М10, и станеть извъноу жрътвеника и покланяетъ се прѣвѣе прѣемы ѡбразъ и станеть близъ дѣкона дръжешаго єуѡггѡліе 80v М10, порфирѡ – багрѣница: аще єсть ѡжидѡу ѡловѣжкѣ сътворишь или рабѣ или свѡбѡдѡу аще ли ѿ травиль... заклинаю ви все єзи неѡчиствѣе великимъ именѣмъ гѡсподнѣмъ и дръжави ( ) и порфирію иже ѡстѣнаєтъ врѣдѡ єго 104г МП5, багрѣницею одѣбаєтъ се порѡганѡа и заѡушаєтъ се брѣнною рѣкою иже роукама сѣздавыи ѡловѣжкѡа по плѣщма выетъ се 10г НБКМ621, оуброуцѣ – оуброуцѣ: сѣю мѡлѣитѣѹ пиши и да ставитъ жена оуброусомъ подъ левою пазѣхѹ 145г НБКМ622, вѣдомо боуди подѡбаєтъ ѡмити єго и ѡблѣши въ ризи вѡлнени и повити єго и лазаросати и положити свѣто іѡѡггѡліе на прѣсѣхъ єго и оуброуцѣ свѣти на лице єго 152г НБКМ622, сандалиѣ – калигы: потѡмъ сандалиѡамъ ѡбоуѡе глаголе братъ нашъ имѣ ѡбоуѡе се въ сандалиѣ оуготованѣ єуѡггѡліѡа мироу рыцѣмъ за нѣ гѡсподи помѡлѡи ѡпъ 53г М10, възѡдѡхъ же бывшѹ хотѣи ѡстрици се сѣнмлетъ иже на главѣ єго покровѣ и ножнѣе калигы 61v М10, масло – олѣи – миро: пожрътъ масломъ прошенѡа скороаго ѡловѣжкоубѣе ты цѡрѣствоуєши прѡорокы и архѣереи 86v М10, проповѣдахоу да покаютъ се и вѣсы многы изгонѣхоу и мазахоу єлешмъ многы недоужниѣ 99г М10, и мажетъ єго мѡромъ яко и новѡкрѣщеннаго тажѣе по помазани мѡра глаголетъ надъ нимъ молитвоу сѣю 44v М10, просфѡра – поскоура: причѣститъ є свѣтихъ тайнѣ ѿ просфѡре и ємъ попъ старѣеаго братѡа и тои того мѡлѡими 3v М10, сѣе пиши на посѣрѣхъ ѡсѣтъ на ѡпъ ѡсѣти по три дѡни прѣждѣе ѡсѣтѡа 99v МП5.

3. *Називи на лица*. Во оваа група се изделуваат неколку подгрупи, како на пр. називите за црковни звања, титули, епитети, називи за вршитѣли на црковни дејности, називи што го искажуваат односот на лицето кон Бога, кон религијата, верата; називите за носители на особина, својство и сл. па и синонимите се поврзани со нив: миротворьць – миротворѣ, творьць – сѣдѣтель – сѣдѣтельникъ, зидитѣль – зѣдатѣль, хѣитрьць – хѣитродѣтель, датѣль –

ПОДАТЕЉ, ЖИВОДАВЦЬ – ЖИВОТОУДАТЕЉ, ЖИЗНОДАТЕЉ – ЖИЗНОДАВЦЬ, СЗПАСЗ – СПАСИТЕЉ, ЗАСТЪПНИКЪ – ЗАШИТИТЕЉ, ХРАНИТЕЉ – КРЪМИТЕЉ, СВАЩЕННИКЪ – СВАЩЕНИКЪ, ДИЯКЪ – ДИЯКОНЪ, СЛОУЖИТЕЉ – СЛОУЖЬБНИКЪ, МОНАХЪ – ИНОКЪ, ИЕРЕИ – ИЕРАРХЪ, НАСЛѢДНИКЪ – СЪНАСЛѢДНИКЪ, ПОДВИЖНИКЪ – СЪПОДВИЖНИКЪ, ПОСТЪНИКЪ – СЪПОСТЪНИКЪ, СВАТИТЕЉ – СВАТЪ, СЪРЕБРОЛЮБЦЬ – ЗЛАТОЛЮБЦЬ, РЪГАТЕЉ – СМѢХОТВОРЬЦЬ, БЛЖДНИКЪ – ПРѢЛЮВОДѢИ, НАЗИВИТЕ НА ЛИЦА ВРЪЗ ОСНОВА НА СЕМЕЈНИ, РОДНИНСКИ, БРАЧНИ ОДНОСИ: СЪРОДЪНИКЪ – БЛИЖНИИ, МАТИДѢВА – ДѢВАМАТИ, ДѢТА – ДѢТИШЬ, УАДО – УАДЬЦЕ, ОТРОКЪ – ОТРОУА – ОТРОУИШЬ, ВЪНОУКЪ – АНЕСЬ, ВЪНОУКА – АПСЕА, КОУМА – КОУМИЦА.

На пр. **отравница** – **мора** – **вѣщица**: жена отравница до кончини живота своего да кает се вѣщица аще покает се поскты ·Г· лѣт мора ·А· лѣто мавлистра ·А· лѣт 278г НБКМ621, отравникъ, отровникъ – влзхвз – чародѣи: или кз отравником и влзхвом и обавником и пвдѣобнѣимь сѣимь притецаше 282г НБКМ621, или кз чародѣицямъ и влзхваѣмъ и штровникѣмъ творещимъ обаанѣа поѣдобнаа сикъ смѣси се 84г МП5; тать поскты ·А· лѣт гробны тать поскты ·А· лѣт чародѣи поскты ·Б· лѣт 276г НБКМ621; **исцѣлитель** (**ицѣлитель**) – **цѣлитель** – **цѣльбьникъ** – **врачъ**: родомъ бесъмрътнь члѣвѣколюбъцъ вогъ исцелитель доушамъ кашиимъ 133г НБКМ622, воуди цѣлитель рабоу твоемоу и въздвигни его ѿ одра болѣзни и ѿ ложа шзловленѣа 98г М10, и прочиѣхъ свѣтѣиѣхъ мѣхъчѣнѣиѣхъ свѣтѣиѣхъ великиѣхъ цѣльбьникъ бесребрьникъ козми и дамѣана 110г М10, свѣтѣиѣ козмо и дамѣане на чѣлна врачѣа мирови клънѣ те и заклинаю те 98г МП5 и др.

Богата синонимија е особено карактеристична при именувањето на *брачните односи*, односно на називите за ‘сопруг’ и за ‘сопруга’: **мъжь** – **жена**, **сзпрѣжъ** – **сзпрѣга**, **сзпрѣжьникъ** – **сзпрѣжьница**, **сзложьникъ** – **сзложьница**, **сзжителъникъ** – **сзжителъница**, од XVII–XVIII век и **стопанинъ** – **стопаница**, а потврдени се и синонимните форми: **дѣта** – **уадо** – **отроуа** – **сзинъ**: да не дѣлаю незаконное дѣло съ тѣждими женами и съ иноезычними и съ мъжьскими дѣти 40г М10, ѿрицаеши во се родителъ братѣю жены чѣдь сьрѣдства дръговъ любимыхъ и шбычѣи тѣхъ 65v М10, мѣлѣсрдѣ вѣди на старце и на юнѣи и на мѣлѣсрдѣ сьсѣ сьсѣшихъ на штрокѣи и на отроковице на сьбни и на дьщере и на всакъ скотъ полски 151v НБКМ622, дьши – **отроковица**: мѣлѣсрдѣ вѣди на старце и на юнѣи и на мѣлѣсрдѣ сьсѣ сьсѣшихъ на штрокѣи и на отроковице на сьбни и на дьщере и на всакъ скотъ полски 151v НБКМ622, **затъ** – **женѣхъ**: тѣш оу съ зетомъ двѣ братѣа съ едѣною женою съ братоучѣды 7v М10, и прѣемлетъ свѣщеникъ прѣстена злата и железна и полагаеть ихъ въ чѣши и поставитъ на свѣтѣи трапезе и благошлѣобитъ свѣщеникъ женича и невестѣа 36v НБКМ621. Зборообразувачката варијантност е особено богата во оваа лексичко-семан-

тичка група, како резултат на постојаното подновување на архаичниот словенски фонд со нови зборообразувачки средства: *отроуа* – *отроуишь*, *братъ* – *братръ*, *вьдова* – *вьдовица*, *дѣва* – *дѣвица*.

4. *Анаѿомска лексика*. Овие називи покрај во рамки на библиските текстови со апстрактна содржина, се јавуваат и во конкретни молитви посветени на пр. на одредени болести и и кај нив се бележи појавата на синонимни парови и низи: *врѣхъ* – *глава*: *ѡрыни болѣзнь ѡ раба твоего ·име· ѡ главы ѡ влакъ ѡ врѣха ѡ тѣл( ).. ѡ лица ѡ оуѣю ѡ хсть ѡ оуши ѡ езика ѡ грѣтана ѡ прьси ѡ срѣдце* 86v МП5, *тажъ* *призоувѣтъ свѣщенници болешаго и положиутъ еуаггеліе на главѣ его* 108v М10, *нѣдра* – *пръси* – *грѣди*: *оусьпшаго въ недрѣхъ авраамовѣхъ оупокон ты бо еси животь и покои оусьпшаго раба твоего христѣ вожѣ нашъ* 124v М10, *приходит обврѣдити раба вожіа сего или въ главѣ ...или въ глезнехъ или въ прьсѣхъ или въ ноктехъ* 104г МП5, *ѣда главою боль или оуболь или рѣце или грѣди или срѣце или слезена* 129г НБКМ622, *урѣво* – *жтроба* – *ложесно*: *долгю гоксподи и лютѣю болѣзнь швлю нагноиш и въ червіахъ сѣдашаго, и благогдарнѣ молашаго са словомъ исцѣлилъ еси* 28v МП6, *христѣ вожѣ нашъ възложен оуды въз ложесна моя да изведеши животь изъ оутробы моеѣ* 17г НБКМ621, *слѣзена* – *слезена*: *или глава его болить или грѣтанъ или срѣдце или слѣзена или запорѣніе водное или во нїе недѣзы ижъ приходѣтъ на раба твоего* 104г МП5, *ѣда главою боль или оуболь или рѣце или грѣди или срѣце или слезена* 129г НБКМ622, *рѣка* – *мзшьца*: *поткомъ попь въздѣвъ роуцѣ горѣ и глаголетъ* 3v М10, *сыгъенама роукама речѣтъ емоу попь поклони се къ вогору* 4v М10, *посѣти мнѣкостію твоею и простри мишцѣ твою невидимую плнѣ исцеленіа и здравіа* 130г НБКМ622, *плѣтъ* – *тѣло*: *аще не снїете плѣтъ сьна чловѣкааго ни пїете кръвь его живота не имате въ себѣ* 43v МП5, *тако длжны сѣтъ мѣжіе любиты свое жены яко свое тѣлеса любей* 54v НБКМ621 и др.

5. *Називи за здравје и болесїи*. Требниците се одликуваат со богат лексички фонд за именување различни болести, со оглед на тоа што религијата е една од главните инструменти за лекување на болестите во средновековието. Најмногу зборови се среќаваат првенствено во молитвата за исцелување болен од разни болести, што ја сретнавме речиси во сите анализирани требници (ФлФ МП5 и МП6, НБКМ622 и др.), а покрај оваа општа молитва, има и молитви за конкретни болести. За овој лексички слој се особено карактеристични подновувањата, потврдени во бројните примери на лексичка синонимија: *болѣзнь* – *болесть* – *недѣгъ*: *ѣда съ нѣвѣсь сьниде болезнь сїа или ѡ слѣнца или ѡ лѣни или ѡ грома или ѡ трѣса или ѡ градѣ или ѡ облистанїа* 128v НБКМ622, *вьсегда показати и твоего благооутровїа сподобити се доушевныхъ недоугъ и тѣлесныхъ болести* 4v МП5, *недѣгъ*

и всакихъ болѣзней бѣгородиче насъ свободы кз цркъквы твоєи притѣкающе 2v НБКМ621, нѣмощь – слабость – раслабление – нѣможеніе: видѣвъ господи ѹловѣѹю нѣмощь ѹко ѹловѣжколюбець и бѣлагы бѣогъ 17v М10, и ѿими ѿ него всакоє оупниіє слабость и забвеніє оумз єго 33г МП6, потомъ же ѿ раслабленіа и лѣности и нѣмоши своєє не възможно скончати 12v М10, ѿ жени ѿ негѡ всакоє доѹшевноє и тѣлесное єго нѣможеніє 23г МП6, страсть – тагота: ѿимы ѿ нею страсть тѣлеснѹю и сквернѹ доѹшевнѹю 18v НБКМ621, и теготы дѣньевныє и плзтзскаго распаленіа не възмогше понѣсти вз второе пришещеніє брака 53v НБКМ621, сзмерзѣть – коньчина – сзконьчание: ѿ сзмерти избавляющаго исцѣли раба твоего имѣ ѿ одрѣжешихъ єго тѣлесныхъ и доѹшевныхъ недѣгъ 109v М10, ѹко не вѣсте дѣньє и часъ когда прїидеть коньчина не вѣми бо доколѣ животь нашъ 10v М10, ѿ дѣньшнѹаго дѣньє даже до послѣднѹаго єє скончаніа 16г НБКМ621, проказа – стрѹпцѣ: исправившимз стрѹпи проказз ѡчистившимз и мертвыж ѿ грѣшєв воскресившимз 50v МП6, ѡщєдры и ѡсвѣты бѣожьственими мнѣкостинѹами своими стрѹпи тѣлесныє помазѹющимъ тихости знаменіємъ твоего масла 85v М10, напасть – нападение: мѣолиѹтвами твоими спаси стадо свое ѿ всакоє напасти 56v МП5, избави лютыхъ недоѹгъ и вѣсѣхъ нападаніи вражїихъ мѣолиѹтвами си 88v М10, трасавица – трасание: ѿстави ѿ негѡ всакѹ ѹзєв всакѹ болѣзнь всакѹ ранѹ всакѹ огневицѹ и трасавицѹ 58v МП6, или ѿ дна или ѿ тресаніа или ѿ главы или ѿ срьдуніє єзи придѡше ѡввредити раба бѣожїа 129г НБКМ622, ѹдѡродѣство – ѹдѡродіє: да ѹвиши ѹловѣка твѡя кѣсть вола законѡмъ сьпрегыи иже ѡ нѣмъ ѹдѡродѣство твое 75г МП5, да ѹвиши ѹко твѡя кѣсть вола законное сзѹетаніє изъ него ѹдѡродіє 44v НБКМ621 и др.

6. *Земјоделска и сїѡчарска терминологија*. Лексиката од оваа област ја среќаваме претежно во молитви што се посветени на лозјата, на нивите, односно на житните посеви, на овошките, во молитвите за засадување ниви, градини, исто така и во молитвите за во сушно време што може посредно да се поврзат со родот на нивите, лозјата итн. Бележиме повеќе синонимни низи како на пр. лозиє – виноградз: ты во свое апѡстоѡлы лозиє нарѣкль єси 143г НБКМ622, мѣолиѹтва над гроздыємъ бѣожє спасе нашъ бѣаговоливы винограды нареши се єдинородномъ сьнѹ твоємоу и бѣоѹ и господѹ нашемъ 29v М10, бахѹа – врзтоградз – врзтз: молитва свѣтагѡ трѹфна ѡ се ѹататз оу лозѣ, оу нивѣ, оу бахѹа когда ѹини пакость неѡ РК I 337, или оу врзтз крѡви или црви или дрѡа кога престанале неѣатз да родатз РК I 337, заклинаю басз вса пакостныа свѣри прѣташыа ѿ вїноградз во вертоградз, ѿ нивы во дрѡеса твѡраше пакость РК I 337, плодз – породз – берѣкетз: над приносими плодомъ всакогѡ ѡшѡціа бѣагодаримъ те господи бѣожє нашъ 34г М10, тѡвари земљю же оѹкрасивыи слакомз и травѡю и разлїчїємъ сѣменз сѣемыхъ породѹ и всю цѣты

воображивъ въ благовъзрашеніе 60г МШ6, верижетъ по земля и да го чвватъ глосподь ѿ глада ѿ слана ѿ сѣша ѿ лоши ветрови ѿ много и безгодно дождіе РК I 337, **жито** – **пшеница**: голо зръно аще лѹчит се пшеници или иномоу ѿ прочиѹ жить бжгъ же даеть емоу тѣло ѿкоже въсхотѣ и коемъждо сѣменю свое 133v М10, **грана** – **вѣтва**: въ дѣсны шны взицѣ соущѣ апко̀сто̀лоу въ коринтѣ павлоу прошьдоу вышнюю се граноу 1v М10, и пріемъ въ рѣкѹ чѣстны ч животворещи крѣсть нагъ съ вѣтѣѹ босилковою 42г М10, **розга** – **сѣуць**: ѿкоже розга изъсишетъ и събираюцѣ ю и въ шгнь влагаюцѣ и сьгараеть 63v МШ5, иже болещє лютѣ даждь имъ свою благодѣть съвыше маслянны соущєць иногда ѡмаленіе потопа 84v М10, **скотъ** – **животно**: иже съ скотѹмъ иже се не ѿсть **·а·** лѣто аще ли се ѿсть **·б·** лѣтъ поклонъ по **·р·** на дѣсны и шны скотъ да поврзгнет се ѡмъ въ снѣдъ 275г НБКМ621, ѿ тебе во пронзидѣ алфа и шмега и на чело и конєцъ давыи члѹвѣкѹмъ въ послѣшаніе чѣтвѣроножнаа и безсловеснаа животнаа 55v МШ6 итн.

7. *Географска терминологија*. Географската лексика ја среќаваме и во небиблски цитати, во наменски осмислени молитви за разни потреби од секојдневниот живот на христијаните, а лексичката синонимија се бележи во пр.: **бездѣна** – **пропастъ**: гдѣ оукрѹти се или оувѣгноути имамъ земля во и кѣво и слѣнце и мѣсецъ и звѣзды и море и рѣкы и бездѣна 39v М10, нь да пріиметь ю аггѣлы твои свѣтлы и прѣсвѣтлыи и да не разлѹчаекѣ пропастъ страшнаа ѿ избранникѹ твоихѹ 42v МШ5, **камень** – **стѣна**: да пріиметь и обвинеть и застоупит и боудет ти стѣна крѣпкаа ѿ лица вражїа камень трпѣнию ѡтѣшению вина крѣпости податель 50г М10, **кѣпѣль** – **кѣпѣльница** – **банѣ**: или ѿ грома или ѿ покрова баннагѹ или ѿ кѣпѣли водныа 51v МШ6, таже свѣщеникѹ пріемъ вода топлоу и вълееть въ кѣпелницѹ и въжагаеть **·г·** свеще и покадитъ 28г НБКМ622, таже иже банѣю паки бытїе родъ нашемѹ даровавъ на оумивенїе грѣховныхѹ скорзнь 6v НБКМ621, **истоуьникъ** – **кладазь**: помколим се о еже прити свѣтѹмъ доуѹхѹ на вода сїю и показати истоуьникъ води текѹще въ жизнь вечнѹю 28г НБКМ622, или ѿ когѹ посланъ еси или нашелъ еси внезапѹ или въ мори или въ рѣцѣ или ѿ земли или из кладаза 51v МШ6 итн.

8. *Називи за небесни шела, ѹриродни и аѹмосферски ѹјави*. Одредени молитви според содржината се посветени токму на времето со многу дожд, поплави или пак на сушното време, кога се моли за малку дожд, или, пак, се моли за заштита од невреме, бура, град, снег, мраз, земјотрес итн. Среќаваме и примери на синонимија: **доуна** – **мѣсаць**: ина же слава слѣнцѹ ина слава лѹнѣ ина слава звѣздамъ 125г М10, и ина ежже слава слѣнцѹ инаа же слава мѣсецоу и инаа слава звѣздамъ 44v МШ5, **мракъ** – **тъма** – **тъмница**: на образъ егѹ и веригами мрака тартарѹ предавыи въ долгѹю ношь и день 52г МШ6, шблѣк во бѣсовѣ вънезапоу нападе на ме и тъма стоудныхѹ

моих дѣлъ покриваетъ ме 138г М10, исплетеніа тешкихъ темницъ иже въса творени и прѣлагаенъ яко хошеши силою своею 15v М10, **вѣтръ** – **хладъ**: знои и варъ и безгодныа вѣтры вѣдъ на посащыа ѿ жени ѿ негъ 61г МПБ, **яже** вавлонѣ во хладъ преложивыи и свѣтыа твоа тры отроки цѣлы сохранивыи 67г МПБ.

9. *Називи за време и ѿпросѿор, сѿрани на свейѿѿи*. Се смета дека оваа лексичко-семантичка група припаѓа кон најстариот и најстабилниот дел од словенскиот лексички фонд, а освен словенската лексика се застапени и заемки од грчкиот и од латинскиот јазик. Во требниците временските определби ги среќаваме често во чинот на исповедание, во делот каде што се определува казната за одреден грев, а искупувањето на човечкиот грев се мери во денови, седмици, месеци и години. Синонимијата не ја одминува ниту оваа група, па на пр. за означување неопределен временски интервал синонимно се користеле повеќе називи: **врѣма** – **вѣкъ** – **година** – **годъ** – **часъ**.³ Според Вјалкина (1975: 73) лексемата **днь** е синонимна со **врѣма** (въ дни патриарха николи). Ќе споменеме и други синоними кај временските определби со општо значење: **бесконъчънъ** – **безначаелънъ**: покои христѣ доуше рабъ своихъ идеже нѣсть волѣзныи ни печалии ни въздыханіа нь жизнь бесконъчана 160г М10, по безначаелномуу зракоу равень нам ѿ неискоусобрачныи мѣтѣре быль еси 57v М10, **давънъ** – **древънъ**: покажи милостиве на каѣсь древніе ти мнѣлости и да разꙋмѣють въ истинѣ яко ти еси вогъ 149г НБКМ622, сзмрзѣю христѣ врата адова сзкрѣшивъ яко вогъ ѿврзълъ еси намъ древныи раи и възкрѣсь из мрзтвѣхъ 198v НБКМ621, **конъць** – **конъчина**: и на конци слѣужбы помазаше се глаголютъ редомъ молиствѣхъ шѣтѣе свѣты врачоу 112v М10, ащ е кто съблꙋдитъ съ матерію ѿ горе да кает се до кончины живота своего и взсе имѣніе свое да подасть нишѣимъ 275г НБКМ621, **скоро** – **скорѣ** – **взскорѣ**: ѿ еже скорѣ посѣтити его и оугасити въ немъ огнь 19г МПБ, чинъ егда слꙋтит се въ скорѣ велми болномъ дати причестіе 179v НБКМ621, ѿ еже възскорѣ ѿкѡ сотница отрока, хананенинъ дщѣръ и петровъ тещѣ 19г МПБ, **наоутро** – **заоутра**: наоутро каншъ емѣже краегранесе сіе благоусрьдѣнъ конъць 55v М10, въстахъ рано заоутра и помѣлихъ се господоу вогѡу и свѣтѡи дньце 145v НБКМ622 и др.

³ Во многу случаи библискиот контекст ја определува синонимноста на зборовите, што значи дека надвор од тој контекст одредени лексеми воопшто не би функционирале како синоними. На такви примери на лексичка варијација се осврнува Иванова-Саливан (2005: 55) како начин за семантичко означување што се јавува во словенските преводи со цел да се пренесе грчкиот збор, притоа давајќи пример на глагол што е многу општ и покрива многу различни концептуални рамки, и неговиот синоним којшто е многу специфичен. На крајот, контекстот е тој што овозможува рамката на празниот глагол да се протолкува сооднесувајќи се со рамката на специфичниот глагол како синоним. Може да се каже дека ваков тип синонимија образуваат и некои од временските определби во требниците, па и во останатите текстови со библиска содржина.

10. *Назви за храна и ѿјјалаци*. Во анализираните требници називи-те за храна се вообичаено поврзани со нивната обредна функција, но и надвор од неа се споменува храната како особено важен елемент од човечкиот живот на кој треба многу да се внимава и за кој има потреба да се упатуваат посебни молитви до Бога. Називите од областа храна и пијалаци се застапени во повеќе молитви и кај нив има појава на синонимија: пища – сзнѣдз – сзнѣденіе – ѱстїе: ни чєсоже сквернна или нечїста мнѣти сътворенним тобою на пишѣ ѱловѣжкомѣ и съсѣдом избранным павлом апѣстоѣлом 137v НБКМ622, ѱ дивное чюдѣ како животною снѣдѣ ѱставльше ѱдохѣм 24v МП5, подаждь земли мнѣлѣость да възрастетъ поля травѣ скотом и извести хлебъ въ снѣденіе 151v НБКМ622, аще кто въ посѣтъ великы въ ѱстїе или въ питїе месо или сирь оврещеть по ѱ недѣли 277г НБКМ621, постз – алканіе: и паки хотещиѣ посѣтъ оставити не подѣбаеть имь безъ сїю мѣлитвѣ посѣтъ оставити 190г НБКМ621, алканїе и жеданїе на земли леганїе клананїе малоспанїе смѣренїе покоренїе ... бес плача бо не възможно покаати се 9v М10, масло – олѣи: пожрѣт маслом процєнїа скорога ѱловѣжколюбче ты царствоуєши процорокы и архїереи 86v М10, господѣ прѣлѣбаєтъ грѣбъ глаголетъ крѣдет се рабѣ въжїи елешѣм крѣста въ покѣи вѣчїнїе въ имє ѱтыца 30г МП5, овѣдз – овѣденіе: собою и стонтъ прѣд трапезою игоумєна до скончанїа овѣда 54г М10, нѣкы бо вѣдѣ тѣлесны исцѣляет въ пїанствѣ и въ шбѣденїи 9г М10 и др.

11. *Назви за живеалишїа, ѿоукїнина, сагови и ѿредмеїи за секојдневна ѿѿїреба*. И кај оваа група називи синонимијата е регистрирана со повеќе синонимни парови и низи: домз – храмз – храмина: мѣлитвѣ новѣ домѣ господи божє каашь спѣдѣбы ни вѣниты покровѣ закѣшевѣ и спѣсєнїа 100v МП5, и еже из неє рожденное младе спѣдѣбы поклонити се землзномѣ храмѣ егоже оуготоваль еси 16v НБКМ621, мѣлитвѣ вѣнєгда начеты храмнѣ здати 186v НБКМ621, жилище – обитѣлище: господѣ божє наш иже жилище имѣи кєвєса и всѣ шкрѣмлєи иже на земли 128г М10, зачети и създати се и съврѣшит се и обитєлище показати се слави твоєи 138v НБКМ622, привѣжище – сзкровище: припадѣющаго к тебѣ привѣжище и прѣдстатєлницѣ и покров те свѣтель обогащє сє 55v М10, ѿко не сгледѣемое имѣе дарованїа вєлѣлѣпїа ѿко скровище нешкѣдѣно вѣгатїе блѣгѣости 23v МП5, сззданїе – зданїе: въ безднѣ грѣхо: не прѣзри сззданїа своего влѣдѣкѣю нь крѣтною ти блѣгѣѣтїю спѣси мє 57v М10, не раскѣанныи въ дарѣвѣх своих и неизрєчєнныи въ ѱловѣжколюбїи твоємъ призвавїи зданїе свое 79г М10, врата – двѣрь – двѣри: полагаютъ въ папратѣ противѣу великыѣ вратѣх и събравшим се братїамъ дабають имь свѣще 144v М10, дѣвици и юнакѣ станѣтъ прѣд двѣры и възємѣ ѿ нихъ копѣ ѱ прѣстєна 70v МП5, ложє – ложїе: встѣви ю ѿ ложа на немже облѣжена єстѣ ѿко въ грѣсѣх родиѣом се 193v НБКМ621, ѿко

ДА ГОСПОДЪ ВЪОГЪ ДАСТЪ ИМЪ ЧУЕСТНЪ ВРАКЪ И ЛОЖІЕ НЕСКЕРВННО 70v МП5, одра – постѣдѣ: и сію рабѣ твою нже дѣньс родившю имѣ исцѣли и възстави ю ѿ одра на нѣмже лежить 15v НБКМ621, измию на свакош пошз ложе мое слезами моими постѣлю мою шмоуѣ 25г МП6, свѣтильникъ – свѣтило: заклинаю те дѣволе двѣма свѣтильникама юже сътвори господъ слѣнце дѣневи и лоуна пошю да не имаша потопити жить христѣанскихъ 148v НБКМ622; идѣ же лица свѣтѣтъхъ ти господи и праведны яко свѣтила сіаютъ въспшаго раба твоего поскои 15v МП5.

Можеме да заклучиме дека внатрешнотекстовната синонимија е во рамките на состојбата регистрирана во требниците уште во XIII – XIV век и оваа лексика може да се нарече традиционална, а во текстовите од XVII век таа преминува во готов вид и е настрана од другата линија на развојот на требниот текст со иновациските лексички појави, чијшто основен изворник е народно-разговорниот говор⁴. (Цибранска 1994: 17).

Од анализата може да забележиме дека во секоја од лексичко-семантичките групи се јавуваат и истокоренски и разнокоренски синоними, вклучувајќи ги и синонимните парови или низи од сложенки со разнокоренска компонента, како на пр. христородица – богородителница – благородителница и др.

Одделни лексичко-семантички групи бележат различен степен на застапеност на синонимите, на пр. голема е разнообразноста во именувањето на исти поими во групата предмети што се користат во богослужбената практика. Некои лексеми го одразуваат комбинирањето на ортодоксната христијанска со народната обредна култура⁵. Синонимите се особено чести во полето на апстрактната лексика, каде што како главна причина може да се посочи паралелната употреба на изворните грчки термини и нивните соод-

⁴ Нејзините пројави се групираат во две групи: а) лексички единици што ги заменуваат книжевните елементи, најчесто тоа се казационализми со слаба фреквенција, дијалектно маркирани, на пр. *сзсоздз*, *оудз*; б) втората категорија во целост се поврзува со лексичко-семантичката група на конкретната битова лексика. Патиштата за нејзино збогатување се препишувачката практика и процесите на компилирање, како и распространетоста на требниците во средината на нижото свештенство и обичните христијани.

⁵ На тој начин навлегла маргиналијата *лазоросаніе* од грч. *λαζαρώνω* ‘се облемува мртовец во нова облека’ во чинот за свештеничко погребение, како и лексемата *гаитаніе* ‘плетена врвка, пришиена на облека’, стара среднолатинска (галска) заемка со општа употреба во венчалниот обред. Лексеми како *кѣньсь* ‘варени плодови’, од итал. *composta*, *прѣсьоль* ‘кисела зелка’, тоуѣше, извлечени од молитвите за разни потреби го збогатуваат народно-разговорниот лексички слој. Треба да се нагласи дека овие лексеми се позициски и контекстуално условени и се среќаваат претежно во насловите на чиновите и ритуалните укажувања, во кои обврзаноста на препишувачите со сакралноста на словото немала задолжителен карактер (Цибранска 1994: 17).

ветни словенски преводи. Понатаму кај називите за лица, се издвојува синонимијата забележана кај роднинските називи, и тоа покрај разнокоренската, и истокоренската што се должи на постојаното подновување на архаичниот словенски фонд со нови зборообразувачки средства. Кај називите за лица посебно се истакнуваат уште неколку синонимни парови и низи во кои учествува подновена и ретка лексика, на пр. отравьница – мора – вѣщица, отравьникъ, отровьникъ – влзхъз – чародѣи.

Се забележува и стилска употреба на синонимите, како резултат на богатите изразни можности на јазикот, а повпечатлива е употребата на истозначни зборови во рамки на иста реченица, како на пр. при паралелната употреба на грцизмот *ароматъ* и словенскиот соодветник *вонѣ*: оукрашаю въсею силою и пищею тѣкомъ и вонями самоволными въсакыми и многыми смѣшенми ароматѣи 40г М10 итн.

Лексичката синонимија во средновековните молитвеници ја дополнува претставата за синонимијата во црковнословенската писменост, како сведоштво за богатите изразни можности на црковнословенскиот јазик.

Литература

- Вялкина, Л. В. 1969: Обозначение времен года в древнерусском языке, *Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка*, Москва, 200–213.
- Макаријоска Л. 2010: Лексичката синонимија во средновековните текстови, *XXXVI научна конференција на XLII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура*, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, 113–120.
- Макаријоска Л. 2012: Лексичките слоеви во македонската средновековна писменост, *Прилози на МАНУ*, XXXVII, 1–2, Прилози посветени на академик Блаже Ристовски по повод неговата 80-годишнина, Скопје: МАНУ, 57–78.
- Макаријоска Л, Павлеска-Георгиевска Б. 2019: За лексичките слоеви во требниците од XV до XVIII век, *Кирилометодиевистика* 12/2018, Скопје: Менора, 29–54.
- Пенкова П. 2008: *Речник-индекс на Синајския евхологий*, София.
- Цейтлин, Р. М. 1977: *Лексика старословянского языка, Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв*, Москва.
- Цибранска М. 1994: Три требника от XVII в. в светлината на езиковата дияхрония, *Проглас*, III, Велико Търново, 14–19.

Црвенковска Е. 2006: *Јазикот и стилот на ириогот*, Скопје: Менора.
Црвенковска Е., Макаријоска Ј. 2010: *Орбелски ириог*, Стари текстови, кн. X, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

Ivanova-Sullivan Tania Dontcheva. 2005: *Lexical Variation in the Slavonic Thekara Texts: Semantic and Pragmatic Factors in Medieval Translation Praxis*. The Ohio State University.

Liljana Makarijoska, PhD, research advisor
Ss. Cyril and Methodius University of Skopje
Institute of Macedonian Language „Krstе Misirkov“

Bisera Pavleska-Georgievska, PhD
NBRM, Publication Services Unit

LEXICAL SYNONYMY IN THE CHURCH SLAVIC TEXTS
(With special attention to Euchologia dated from 15th to 18th century)
Summary

Subject of our analysis is the lexical synonymy, i.e. lexical variants registered in the medieval euchologia dated XV to XVIII century. The lexical variety is being analyzed within the medieval Church Slavic texts with various genre and territorial affiliation, and it may be due to various manuscript traditions, individual innovations typical for a text initiated by scribe's language features, i.e. specific dialect situation. Also, synonymy can result from the need for enrichment of the expressive linguistic capabilities and style differentiation in the process of text evolution. Considering the specific and different structure of euchologia, they register numerous lexical and word-formation variants. The lexical synonymy is being registered in several lexical and semantic groups, for e.g. in the group of kinship lexis: дѣта – ѹадо – отроѹа – сзѹнз, дѹши – отроковица, зать – женихъ, родитель – сзродитель, отроѹа – отроѹиць, вѹдова – вѹдовица, дѣва – дѣвица etc., geography terms: бездѹна – пропастъ, камень – стѣна, кѹпѣль – банѣ, прахъ – прѹстъ, истоѹьникъ – кладѹь etc.

Key words: Church Slavic texts, Euchologion, lexis, synonymy, lexical variants.

КНИЖЕВНОСТ

УДК 091:003.349:[271.2-523.4(497.711)]

Изворен научен труд

РАКОПИСНАТА ЗБИРКА НА ЦРКВАТА „СВ. ЃОРГИ“ ВО СКОПСКО БАЊАНИ

Ѓорги Поп-Атанасов

Македонска академија на науките и уметностите

Айстиракиѝ: Во статијава се прави археографско претставување на словенските ракописи по потекло од црквата „Св. Ѓорги“ во скопското село Бањани. Со оглед на тоа што станува збор за стара црква од XVI в. во неа, со тек на времето е формирана богата збирка со ракописни и старопечатени црковни книги, кои уште во текот на XIX в. и почетокот на XX в. се однесени надвор од Македонија. Денес ракописни книги по потекло од оваа македонска црква има во народната библиотека на Србија, националните библиотеки на Бугарија и Украина, Библиотеката на Харвардскиот универзитет и ракописната збирка на Честер Бити во Даблин. Од богатата ракописна збирка на црквата „Св. Ѓорги“, во Македонија останал само еден ракопис од XIX в. (НУБ ms 217), додека пет ракописи од нејзината збирка изгореле во пожарот што ја зафатил белградската Народна библиотека во април 1941 г.

Клучни зборови: црква „Св. Ѓорги“ во Бањани, ракописна збирка, словенски ракописи

Според зачуваниот ктиторски натпис над влезот, црквата „Св. Ѓорги“ во Бањани е изградена и живописана во 1548 – 1549 г.¹ Подоцна, во 1856 г., кон западната страна на храмот е досидан широк трем. Во него живописот е од поново време. Дел од него е изработен од зографот Димитар Андонов-Папрадишки, а негово дело се и иконите од храмовиот иконостас.²

---

¹ Гојко Суботић, Свети Ѓорѓе у Бањанима, Зидно сликарство. – На траговима Војислава Ј. Ђурића, САНУ, Београд, 2011, 325.

² А. Николовски, Д. Ќорнаков, К. Балабанов, Споменици на културата во НР Македонија, Скопје 1961, 54–55.

Со оглед на тоа што станува збор за стара црква од XVI в., во неа, со тек на времето е формирана богата збирка со ракописни и старопечатени црковни книги. Некои од нив, притоа се од особена важност за славистиката и македонистиката, бидејќи сведочат за тоа дека словенската писменост се ширела од Македонија на север кон Србија и Црна Гора. Така во Братковиот минеј и во октоихот НББ 213 се зачувани траги од македонски јазични особености, како и преписи од химнографски литературни дела, чиишто автори се средновековните македонски писатели Климент Охридски и Наум Охридски. Во Братковиот минеј се зачувани преписи од Климентовите канони за Успение Богородично и Симеон Богопримец и фрагмент од канонот на Наум Охридски за светиот апостол Андреј, додека во октоихот НББ 213 се зачувани тропари од Климентовиот Покаен канон за шести глас.

За богатата ракописна збирка на бањанската црква „Св. Ѓорѓи“ први покажале интерес археографите од белградската Народна библиотека. Уште во XIX в. тие ги зеле од црквата најбитните пергаментни ракописи од XIII–XIV в., коишто се заведени во инвентарната книга на библиотеката под броевите 210, 211, 212 и 213 (октоих, четвороевангелие со апостол, Братковиот минеј и еден октоих со евангелија и апостоли).

Четири ракописи од црквата „Св. Ѓорѓи“ зел и директорот на Српската гимназија во Скопје прота Стеван Димитриевиќ и во почетокот на XX в. ги испратил во Народната библиотека во Белград (бр. 842, 843, 845 и 846), каде што изгореле во пожарот од 1941 г. Оттука ракописи зеле, исто така, Русинот проф. В. В. Качановски и бугарскиот трговски агент во Скопје Тодор Недков. Качановски зел еден пергаментен апостол (сега во Националната библиотека на Украина во Киев), а Недков октоих од XV в. (сега во бугарската Национална библиотека во Софија). Во Македонија останал само еден понов ракопис – „Сказание за Страшниот суд“, пишуван од еромонахот Тарасиј во 1845 г. (сега во Националната и универзитетска библиотека во Скопје).

Во продолжение даваме археографски опис на идентификуваните ракописи по потекло од бањанската црква „Св. Ѓорѓи“.

1. Братков минеј

1234 – 1243 г.; втора четвртина на XIII в. и прва половина на XIV в., перг. 295 л. + хар. 4 л. (вкупно 299 л.), 245–247 x 165–178 мм. Ракописот претставува конволут од четири ракописи: 1. Службен минеј за септември–октомври, пишуван од презвитер Братко во времето на кралот Владислав (1234 – 1243); 2. Службен минеј за ноември, пишуван приближно во истото

време; 3. Празничен минеј, пишуван од книжевниците Никола и Радослав за госпоѓа Радослава во времето на епископот Срефан Пекпала, во 30-тите години на XIV в. и 4. Празничен минеј од приближно истото време (прва половина на XIV в.).

Писмо – ситен устав, правопис – зетско-хумски (првите два дела) и рашки (вторите два дела). Пишувале повеќе книжевници, меѓу кои познати се имињата на презвитер Братко и дијаците Никола, Радослав и Иванко.

Содржина: Службен минеј за септември–ноември и празничен минеј за декември–август. Покрај преводните химнографски текстови, содржи и оригинални словенски химнографски дела: Методиевиот канон за св. Димитриј Солунски, канонот за Успение Богородично од св. Климент Охридски, канонот за Симон Богопримец, којшто исто така се поврзува со книжевното дело на св. Климент, фрагмент од Наумовиот канон за св. ап. Андреј, канонот за Воведение Богородично и службата за св. Сава Српски.

Судејќи според некои јазични особености (замена њ > ѓ, њ > ѓ, га > љ, употреба на јусови и сл.) и присуството на преписи од литературни дела на св. Климент и св. Наум Охридски, може да се заклучи дека ракописот е пишуван врз основа на македонска предлошка.

Орнаментика: заставици и иницијали.

Повез: штици во кожа.

Записи:

Л. 123^b – запис на книжевникот-пишувач на првиот дел од ракописот: Написаше се сие книги велимъ тепъчишве Вебрадомъ а роукою грѣшьнымъ презвитеромъ Браткомъ въ дѣни кралѣ Вла<а>ди<а>слава, а аще ѓ гдѣ и искливлено (sic) не прокльнѣте нь бл<а>г<о>с<л>овѣ<т>е послоушаюц<и> Павла.

Л. 251^b – запис на книжевникот-пишувач на третиот дел од ракописот (Празничен минеј за декември–февруари): Сиѓ бл<о>жѣ<ст>вѣ<н>ыне праздн<и>кы ѡдѣ Варвары до Срѣтениа г<о>спод<н>а · пис<а> дигакъ Никола и Радославъ великои г<о>спо<ж>д<и> боголюбивои тепчинои Радославѣ а повелѣниѓмъ и речениѓмъ ѓѓ напис<а>ше се · да поють се не здравие ѓи и за ѡтпоуцение грѣховъ · и писа се въ то врѣм<е> ѓгда тепчи великы српскы Мышленъ · призида гробницоу на Глодехъ и пописа и прида село Велико · и конѓ и роухо и злато · и направи м<а>настырь С<в>е<т>ыхъ ап<о>с<т>о<л>ь и ѡбнови въ помень себѣ · и та ѓгова гробница оукрашена бѣ всакои хитростию болша паче всего манастыря · и то се створи въ ѡбласть ѓп<и>с<к>о<п>а Пекпала Стефана.

Л. 11^a – на долната маргина со брзопис од XIV в.: писа Иванко.

Л. 80^a – запис од XVIII в.: помени г<о>спод<и> раба своего Николѣ.

Л. 114^б – со брзопис од XIV в.: с<в>ѣти Димитриѣ спаси нас<ь>.

Л. 121^б – со брзопис од XV в.: Покъсихъ перо и мастило да бихъ видѣль.

Л. 124^а – Г<о>сподѣ помилѣи ме грѣшнаго влчѣта п<о>мози ми окрѣпи ми десницѣ ми.

Л. 140^а – со ситен канцелариски брзопис од XIV в. (1384–1402): Г<о>спод<и>нѣ кнезѣ Стефанѣ ѿд<ь> раба ти Иванка, м<о>лѣ б<о>га за г<о>сп<о>дство ти, да ѣмножи еп... (недостасува целиот текст поради тоа што е исечен листот).

Л. 209^а – (околу 1389–1402 г.): Писа Иванко слова сиа.

Л. 224^б – пак од раката на книжевникот Иванко: Пиши грѣшна рѣчице.

Л. 276^а – Писа Иванко слова сиа въ д<ь>ни ц<а>ра Баазита.

Братковиот минеј се наоѓал во Старата збирка на белградската Народна библиотека. За време на Првата светска војна исчезнал при евакуацијата од Белград, заедно со уште два сандака стари ракописи и царски грамоти. Подоцна е пронајден во Сојузна Република Германија, откупен е и вратен во белградската Народна библиотека, каде што сега е заведен под сигнатура Рс 647.³

2. Четвороевангелие и праксапостол

Почеток на XIV в., перг. 170 л., 282 x 212 мм. Писмо – уставно, правопис – рашки. Во пишувањето на ракописот учествувале тројца книжевници: првиот од нив го пишувал текстот од л. 1 до л. 118^б и од л. 157^а до крајот на ракописот, вториот – од л. 119^а до л. 156^б, додека третиот пишувач ја напишал само десната колона од л. 118^б. Текст во две колони. Од ракописот недостасуваат околу 16 л.: на почетокот нема 1 л. а и на крајот нема еден или два листа. По л. 14 изгледа недостасува целиот кватернион; другите изгубени листови се во другиот дел од ракописот.

Содржина: Четвороевангелие и праксапостол без Теофилаковите предговори. Пред евангелијата се поместени таканаречените „Глави“ (т.е. содржината на евангелијата). Практикапостолот (л. 65^б–166^а) ги содржи Дела-та на св. апостоли и нивните посланија.

Л. 146^а – Синаксар на праксапостолот (распоред на апостолските чети-ва од Велигден до Недела Сиропусна).

³ Љубица Штавланин Ђорђевић, Мирослава Гроздановић-Пајић, Луција Цернић, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, књига прва, Београд 1986, 340–345.

Л. 151^б – *Сказание соубоѣ и недѣль постныхъ* (распоред на апостолските и евангелските четива за посните саботи и недели).

Л. 151^б – месецослов, во којшто од словенските светци се спомнати: св. Сава Српски (14 I), св. Кирил Солунски (14 II) и св. Методиј еп. Моравски.

Л. 157^а – четвороевангелски синаксар (распоред на дневните евангелски четива).

Л. 158^а – распоред на евангелските четива за саботите и неделите, за периодот од Педесетница до Великиот пост.

Л. 162^б – распоред на евангелските четива од Првата недела на постот до Цветници и евангелските четива за Цветници и за ноќта на Христовото распетие.

Л. 163^а – месецослов на четвороевангелието. Во него се регистрирани помените на св. Арсениј, архиепископ Српски (28 X), св. Сава Српски (14 I), св. Симеон Српски (13 II) и св. Кирил Солунски (14 II). Месецословот прекинува од 25 ноември до 2 јануари (недостасува 1 лист).

Л. 163^б – распоред на утринските неделни евангелски четива.

Л. 170^б – распоред на евангелските четива за Светлата недела.

Л. 170^б – распоред на неделните евангелски четива од Неделата на сите светии.

Орнаментика: заставица (л. 1^а) – киноварни иницијали и маргинални украси.

Повез: штици во орнаментирана кожа.

Записи:

Л. 1^а – тешко читлив запис (скоро избришан) од XV в.: *Въ лѣт<о> ... м<ѣ>сеца мартитѣ кѣ днь прѣстави се рабъ Божїи прѣзвитеръ Витомирь. Вѣчна ємоу память.*

Пред тоа: *Сига рѣка Миханла вѣгарина.*

Ракописот ѝ припаѓал на Старата збирка на белградската Народна библиотека, во којашто бил заведен под бр. 211. Исчезнал за време на евакуацијата во Првата светска војна во 1915 г. и одново пронајден и откупен, со уште други десет ракописи во 1969 г., од Сојузна Република Германија. Не е познато кога ракописот е земен од црквата „Св. Ѓорѓи“ во скопското село Бањани и однесен во белградската Народна библиотека.

Во Народната библиотека на Србија денес е заведен под сигнатурен број Рс 643.⁴

⁴ Љубица Штавланин Ѓорђевиќ, Мирослава Гроздановиќ-Пајиќ, Луција Церниќ, Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, књига прва, Београд 1986, 329–331.

3. Октоих со саботни и неделни евангелија и апостоли

Пишувале двајца книжевници – Данил и Равул во 1353 г. во црквата „Св. Петка“ во жупанијата Сириничи, којашто се наоѓала во северниот дел на Шар Планина, источно од Призрен. Ракописот претставувал конволут од две одделни црковни книги – октоих и апракосно службено апостол-евангелие со различна нумерација на кватернионите. Октоихот е пишуван од монахот-книжевник Данил, а апракосното апостол-евангелие од монахот-книжевник Равул. Писмото на ракописот е немарен устав, додека правописот е рашки со повремена употреба на македонски правописни и јазични особености, поради што во некои изданија е означен како ракопис од македонска редакција.⁵ Врз основа на оваа појава Вл. Мошин ја искажува претпоставката дека ракописот е пишуван врз основа на македонска предлошка.⁶

Ракописот имал 347 пергаментни листови, 260 x 170 мм и е пишуван во две колони. Крајниот дел на апостол-евангелието недостасувал.⁷

До 1915 год. ракописот се наоѓал во ракописниот оддел на белградската Народна библиотека, во чијашто инвентарна книга бил заведен под бр. 213. Во таа година, кога била во тек Првата светска војна, при евакуацијата на старите ракописни и старопечатени книги што се чувале во белградската Народна библиотека, овој ракопис исчезнал на железничката станица во Ниш заедно со повеќе други ракописи и грамоти (општо 56 на број).⁸

Во шеесеттите години на минатиот век Вл. Мошин го идентификувал апракосниот дел на ракописот во ракописната збирка на Честер Бити во Даблин, каде што бил заведен под сигнатура W 158,⁹ додека неодамна од страна на палеославистот С. Ю. Темчин беше идентификуван и октоиховиот дел од ракописот НББ 213 во библиотеката на Харвардскиот универзитет под сигнатура Cod. Slav. 2.¹⁰ Книжевникот-пишувач оставил опширен запис на л. 157–158 со следнава содржина: $\text{X}^{\text{б}} \text{I}^{\text{е}} \text{зачело и коѣ: свръшитѣ бгѣ}$

⁵ Andrej Pliguzov, William R. Veder, *The cyrillic manuscript codices of Harvard college Library*. – *Полага кънигописънага*, vol. 27–28, Amsterdam 1995, 33.

⁶ С. Ю. Темчин, *Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки (сербский октоих 1353 года, No 213) в Гарварде. Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике*. *Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne*, том 5, Kraków 2010, 195.

⁷ Љуб. Стојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд 1903, 64.

⁸ С. Ю. Темчин, *Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки*, 195.

⁹ Вл. Мошин, *Рукописи бивше београдске Народне библиотеке у Даблину и у Загребу*. – Во: *Избрани дела, книга трета*, Скопје 2004, 60–61.

¹⁰ С. Ю. Темчин, *Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки*, 196.

сла̂ въ вѣи, амѣ. Написа се книга сиа оу храма сѣтиѣ великославниѣ мѣоу Петькы · въ Сиреникихъ въ лѣто · 5 · ѿ · 861 · : (6861 – 1353) въ дрьж авоу прѣвисокаго и силнаго црѣа сръбьскаго Степана и сѣа ѣго Оуроша роукою недѣино нареци се ра̂ бѣна иеромона̂ грѣшнаго Данила. Да мѣо ви ѿци и братиѣ пѣви и днаци ѣмоу се приключит слоужити Хрѣоу бѣоу въ книгоу сию, исправляйте а не кльнѣте. Мѣ бо аще и на корѣ ѣ, бла̂ ѣ. Тако и словеса сиа гроуба соу нь бѣна соу. Не пишеть бо англи нь грѣшни члци. Рьцѣте бѣ да прости Данила писавшаго книгоу сию а вась бѣ да прости. Боу нѣшемоу сла̂ въ вѣи, амѣ.¹¹

Октоиховиот дел од ракописот содржи служби за сите осум гласови за секој ден од седмицата. За секој ден и за секој глас напишан е по еден канон, којшто се чита на утринската богослужба: во понеделник – канон на ангелите, за вторник – канон на св. Јован Крстител, во среда – канон за св. Богородица, во четврток – канон посветен на апостолите, во петок – канон за крстот, во сабота – канон за пророците и во недела – воскресен канон. Во текстот на овој октоих зачувани се и тропари од покајниот канон на св. Климент Охридски за шести глас.¹²

Апракосниот дел од ракописот според С. Ю. Темчин „является списком столпного апракоса – краткой структурной разновидности служебного Апостол-Евангелија“.¹³

Денес 188 л. од октоиховиот дел на ракописот се наоѓаат во библиотеката на Универзитетот во Харвард (САД), додека 41 лист од апракосниот дел на ракописот се чуваат во збирката на честер Бити во Даблин. Каде се наоѓаат останатите 118 листови од кодексот засега е непознато.

4. Октоих

XIV в., перг. 214 л. Правопис – безјусов. Недостасуваат првиот лист и 2–3 листа на крајот од ракописот.

Запис на петтиот лист од 12-тиот кватернион: многу грѣшни Иванко дитакъ писа сиа слова.¹⁴

¹¹ Исто, 196–197.

¹² Миланка Убипарит, Српскословенски октоих из времена цара Душана са тропарима Покајног канона Климента Охридског. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 2013, бр. 79, 118–121, 124.

¹³ С. Ю. Темчин, Бывшая рукопись белградской Народной библиотеки, 198.

¹⁴ Љуб. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду, у Београду 1903, 67.

Потекнува од скопско Бањани. Се чувал во Старата збирка на белградската Народна библиотека под бр. 223 (210). Изгорел во пожарот од 6 април 1941 г.

5. Типик

XV в., хар. 163 л., 210 x 150 мм. Правопис – безјусов. Оштетен од влага. Не е зачуван целосно – на почетокот нема пет листови, во средниот дел – два-три листа, додека на крајот недостасуваат повеќе листови, а и зачуваните се значително оштетени.

Повез: штици во кожа.

Во својот Опис Св. Матиќ наведува дека ракописот е „из села Бањана у скопској Црној Гори“,¹⁵ без да каже каде се наоѓал – во црквата „Св. Ѓорѓи“ или во метохот на манастирот „Св. Благовештение“ во дворот на истата црква.

Од Бањани ракописот го зел прота Стеван Димитриевиќ и го испратил во белградската Народна библиотека. Во инвентарната книга на библиотеката типикот е заведен под бр. 842. Изгорел за време на пожарот од 6 април 1941 г.

6. Служебник со требник

XIV–XV в. и XV в., хар. 91 л., 190 x 135 мм. Правопис – безјусов. Без почеток и без крај.

Содржина: служебник (XIV–XV в.), пишуван најверојатно од Никодим, и требник (л. 45–91).

Повез: штици во кожа.

На л. 44⁶ запис со тајнопис: **никодимъ**.

Светозар Матиќ во својот Опис наведува дека ракописот е „из села Бањана у Скопској Црној Гори“,¹⁶ без да наведе дали ракописот се наоѓал во црквата „Св. Ѓорѓи“ или пак во метохот на манастирот „Св. Благовештение“ во дворот на истата црква.

Во белградската Народна библиотека е испратен од прота Стеван Димитриевиќ во почетокот на минатиот век. Во инвентарната книга на библиотеката ракописот е заведен под бр. 843. Изгорел во пожарот од 6 април 1941 г.

---

¹⁵ Светозар Матиќ, Опис рукописа Народне библиотеке, Београд 1952, стр. 42/No 182.

¹⁶ Светозар Матиќ, цит. д., стр. 15/No 57.

7. Псалтир

XIV–XV в., хар. 93 л. (започнува од дваесеттиот кватернион), 195 x 135 мм. Правопис – безјусов. Оштетен: многу листови се ископинати и извалкани.

Повез: штици во кожа, но останале само штиците.

Светозар Матиќ во својот Опис наведува дека ракописот е „из села Бањана у Скопској Црној Гори“,¹⁷ без да прецизира дали псалтирот се наоѓал во црквата „Св. Ѓорѓи“ или пак во метохот на манастирот „Св. Благовештение“ во дворот на истата црква.

Во белградската Народна библиотека го испратил на почетокот на минатиот век прота Стеван Димитриевиќ. Во инвентарната книга на Библиотекара ракописот е заведен во 1904 г. под бр. 845. Изгорел во пожарот од 6 април 1941 г.

8. Триод

XV в., хар. 98 л., 275 x 215 мм. Правопис – безјусов. Недостасува голем дел од ракописот: ги нема првите шест кватерниона и првиот лист од седмиот кватернион. Од 18-тиот кватернион останал само еден лист, а недостасуваат и повеќе листови од крајниот дел од триодот.

Во својот Опис Св. Матиќ наведува „из села Бањана у Скопској Црној Гори“, без да наведе дали е од црквата „Св. Ѓорѓи“ или од метохот на манастирот „Св. Благовештение“.

Содржина: посен триод.

Повез: штици во кожа.

Запис на л. 47^a од XVI–XVII в., кога ракописот бил одново подврзан:

Многолѣбовномоу братоу и д(оу)хшвникѣ б(о)жїю прѣзвитерѣ...
писа мѡнахѣ Глмѡн.

Од Бањани ракописот го зел прота Стеван Димитриевиќ и го испратил во белградската Народна библиотека. Во инвентарната книга на Библиотекара ракописот е заведен под бр. 846.¹⁸ Изгорел во пожарот од 6 април 1941 г.

---

¹⁷ Светозар Матиќ, цит. д., стр. 1/No 1.

¹⁸ Светозар Матиќ, цит. д., стр. 31–32/No 127.

9. Празничен минеј

XVI в., хар. 317 л., 320 x 210 мм. Писмо полууставно, правопис без-јусов. Недостасувале првата корица и триесетина листови од почетниот дел на ракописот.

Содржина: црковни служби за празничните денови од месеците септември, октомври, ноември и декември.

Ракописот го зел од црквата во Бањани прота Стеван Димитриевиќ и го испратил, со повеќе други ракописи од истата црква, во белградската Народна библиотека, во чијашто инвентарна книга е заведен под бр. 857.¹⁹

Изгорел во пожарот од 1941 г.

10. Апостол

Средина на XIV в., перг. I + 208 л., 235 x 160 мм. Писмо – уставно, правопис – рашки. Пишувале двајца книжевници. Од ракописот недостасуваат 7 листови. Кодексот е оштетен од влага.

Содржина: Дела на светите апостоли (л. 1–51) и апостолски посланија (л. 51–193), месецослов (л. 193–208). Во месецословот се употребуваат словенските имиња на месеците. Во него се застапени и некои словенски и руски светци: св. Кирил Солунски, св. Методиј, архиепископ Моравски, св. Теодосиј Печерски и светите великомаченици Борис и Глеб.

Орнаментика: плетена заставица (л. 1а), големи тенки иницијали и наслови со киноварно везано писмо.

Повез: штици во орнаментирана кожа (XV в.).

Запис од В. В. Качановски: Попъ Онуфрие изъ с. Баняне (Скопльскаго О.). Его сынъ Николай.“

Ракописот од скопско Бањане го зел проф. В. В. Качановски помеѓу 1879 и 1883 г. Во 1902 г. апостолот, заедно со другите ракописи од збирката на проф. Качановски е предаден во библиотеката на Историско-филолошкиот институт „Кнез Безбородко“ (од 1934 г. Нежински педагошки институт).

Апостолот сега се чува во Националната библиотека на Украина „В. И. Вернадски“ во Киев под сигнатура ф. 310 (Ніж.), № 153.²⁰

¹⁹ Светозар Матић, Опис рукописа Народне библиотеке, Београд 1952, стр. 20/No 72.

²⁰ Людмила Гнатенко, Словянська кирилична рукописна книга, XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом, Київ 2007, 88–90, 222–223.

11. Октоих

Прва половина на XV в., хар. 139 л., 280 x 210 мм. Писмо – среден полуустав, правопис – безјусов, едноеров (ъ) со влијание од ресавската правописна реформа. Недостасува крајот од ракописот (5–6 кватерниони) и 4 листа од останатиот дел на ракописот (3 листа меѓу л. 2 и л. 3 и еден лист меѓу л. 52 и л. 53). Л. 3 содржи подоцнежен текст и е ставен на местото на изгубен лист од првобитниот текст на ракописот.

Содржина: октоих-првогласник (завршува со почетокот на четвртиот глас).

Орнаментика: големи разнобојни заставици во балкански стил и разнобојни и киноварни иницијали.

Повез: штици во орнаментирана кожа (оштетен). Подоцна повезот е конзервиран. По конзервацијата старите корици се заменети со нови – штици во светлокафеава кожа.

Записи:

Л. 70⁶ – *Ѓей октонѹхъ на сѣго Георгѣа храма Ѡ село Банѣниѣ. Да се знае за многое лѣта се писа ѣѡн (1850) во село Банѣниѣ.*

Врз внатрешната страна од задната корица: *ѡтѡи сиѣ свѣтаго Илѣѣ.*²¹

Од наведените записи може да се заклучи дека ракописот припаѓал на црквата „Св. Ѓорѓи“ во селото Бањани, но извесно време се наоѓал и во манастирот „Св. Илија“, којшто се наоѓа на неколку километри од Бањани, во долината на Бањанска Река.

Ракописот го зел од бањанската црква „Св. Ѓорѓи“ или од манастирот „Св. Илија“ бугарскиот трговски претставник во Скопје Тодор Недков, кој располагал со богата збирка со словенски ракописи и старопечатени црковни книги, собрани од македонските цркви и манастири. Подоцна целата своја збирка ја подарува (или продава) на софиската Народна библиотека. Октоихот од Бањани сега се чува во ракописната збирка на бугарската Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“ во Софија под бр. 926.²²

²¹ По конзервацијата овој запис го нема.

²² Манџо Стојанов – Христо Кодов, Опис на славянските рѣкописи в софѣиската Народна библиотека, том III, София 1964, 88.

12. Сказание за Страшниот суд

Пишувал еромонах Тарасија во 1845 г., хар. 132 л., 100 x 145 мм. Писмо – крупно од типографски тип, правопис – црковнословенски, јазик – северномакедонски дијалектен говор.

Содржина: Сказание за Страшниот суд.

Повез: штици завиткани со пергаментни листови од стар ракопис (првобитна подврзија). По реставрацијата на ракописот пергаментните листови се изделени од повезот и сега се водат како одделен ракопис. Денешниот повез е составен од истите (стари) штици, завиткани со црн скај.

Записи:

Л. 130^a – Сїя кнїга Тарасїя їеромонахъ ещє егда бешє мирянинъ прєписа ю на прости язикъ ѿ прости 1845 ѿ родомъ Порече село Растешъ.

Л. 131^b – Всишни (!) Тарасїа їеромонахъ кога бешє половина даскалъ оу ЧѸчеръ.

Л. 129^b – Сија книга на Тарасија јеромонах од село Бањани.

Во својот опис М. Георгиевски наведува дека „ракописот е најден во с. Бањани, Скопско“.²³ Ваквите формулации, обично, се користат за да не се наведе црквата од којашто е земен ракописот. Книгата, повеќе од веројатно, е земена од црквата „Св. Ѓорги“ во село Бањани, во којашто во минатото имало богата збирка со словенски ракописи.

Денес ракописот се чува во Националната и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“ во Скопје под сигнатура Ms 217.

13. Евагелие²⁴

XVI в., хар. 272 л., 300 x 210 мм. Правопис – безјусов. Недостасуваат првите листови од сите четири евангелија, откинати, најверојатно поради убавите заставици.

Содржина: четвороевангелие со месецослов, во којшто се спомнуваат св. Сава Српски и св. Симеон Српски.

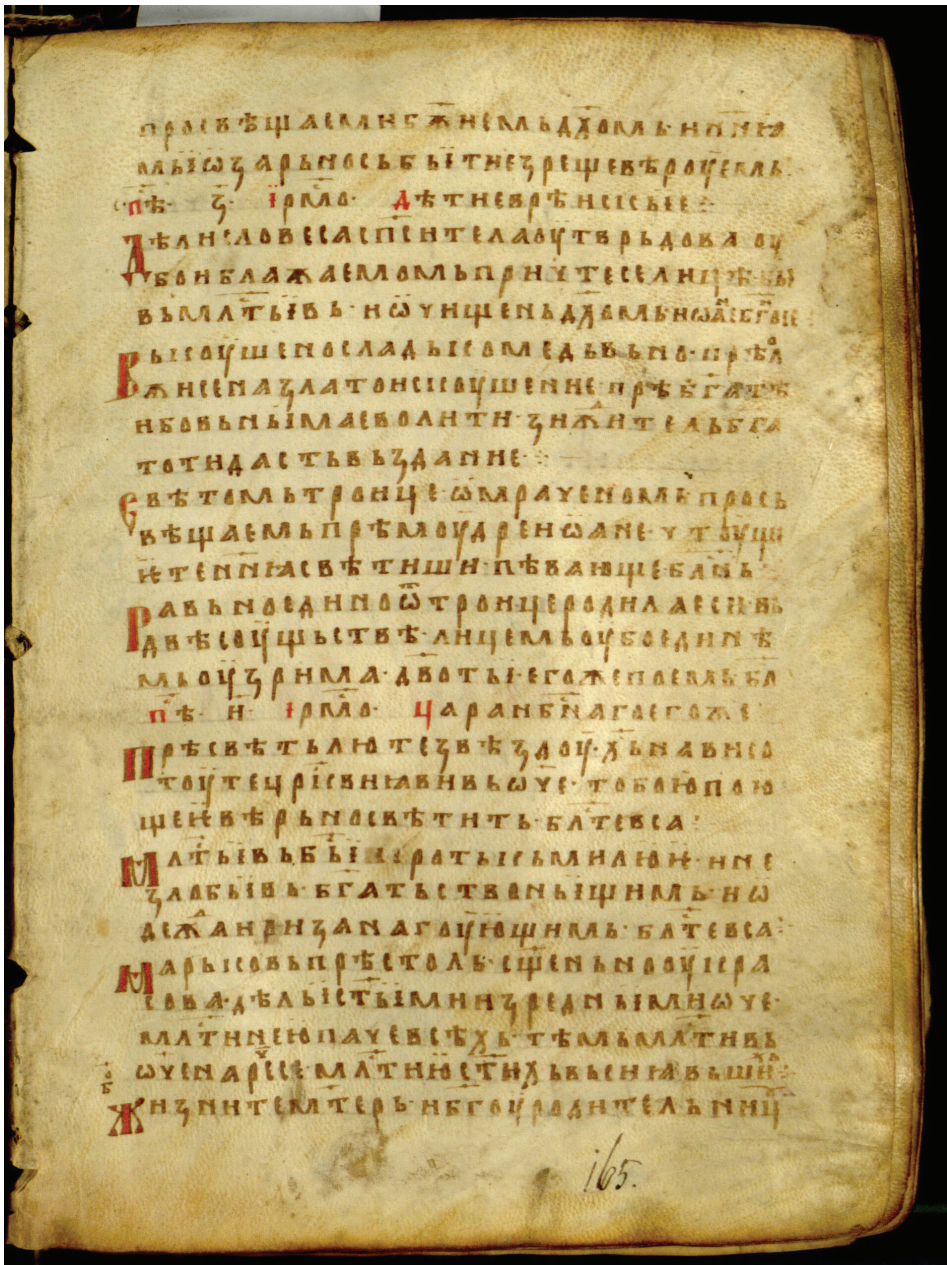
Повез: штици во кожа.

Запис:

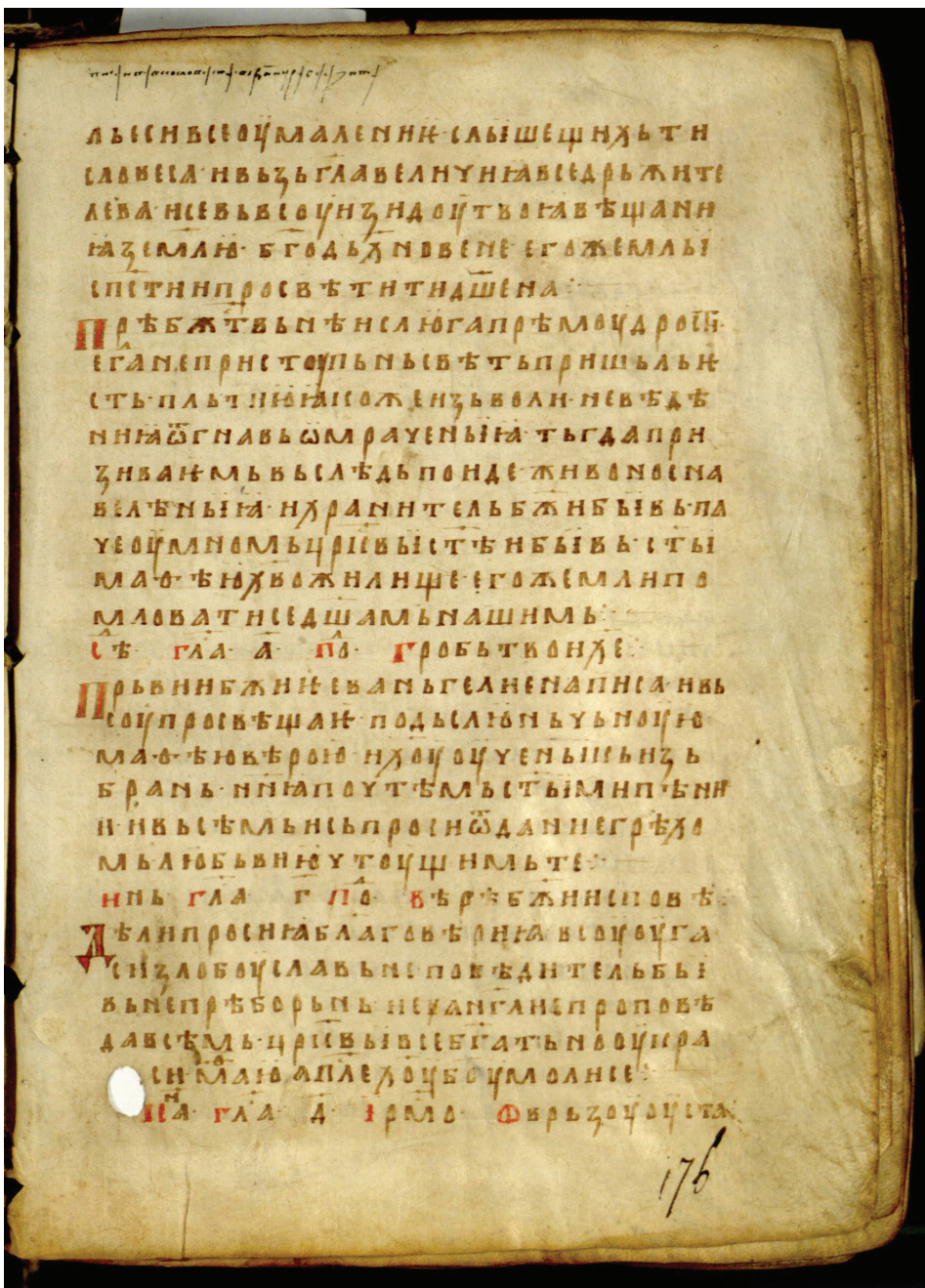
²³ Михајло Георгиевски, Словенски ракописи во Македонија, книга VII и VIII, Скопје 2000, 103–104.

²⁴ Евангелието не е најдено во бањанската црква „Св. Ѓорги“, но е купено за црквата „Св. Архангел“ во соседното село Чучер, поради што не е исклучено да е поврзано на некој начин и со ракописната збирка на црквата „Св. Ѓорги“.

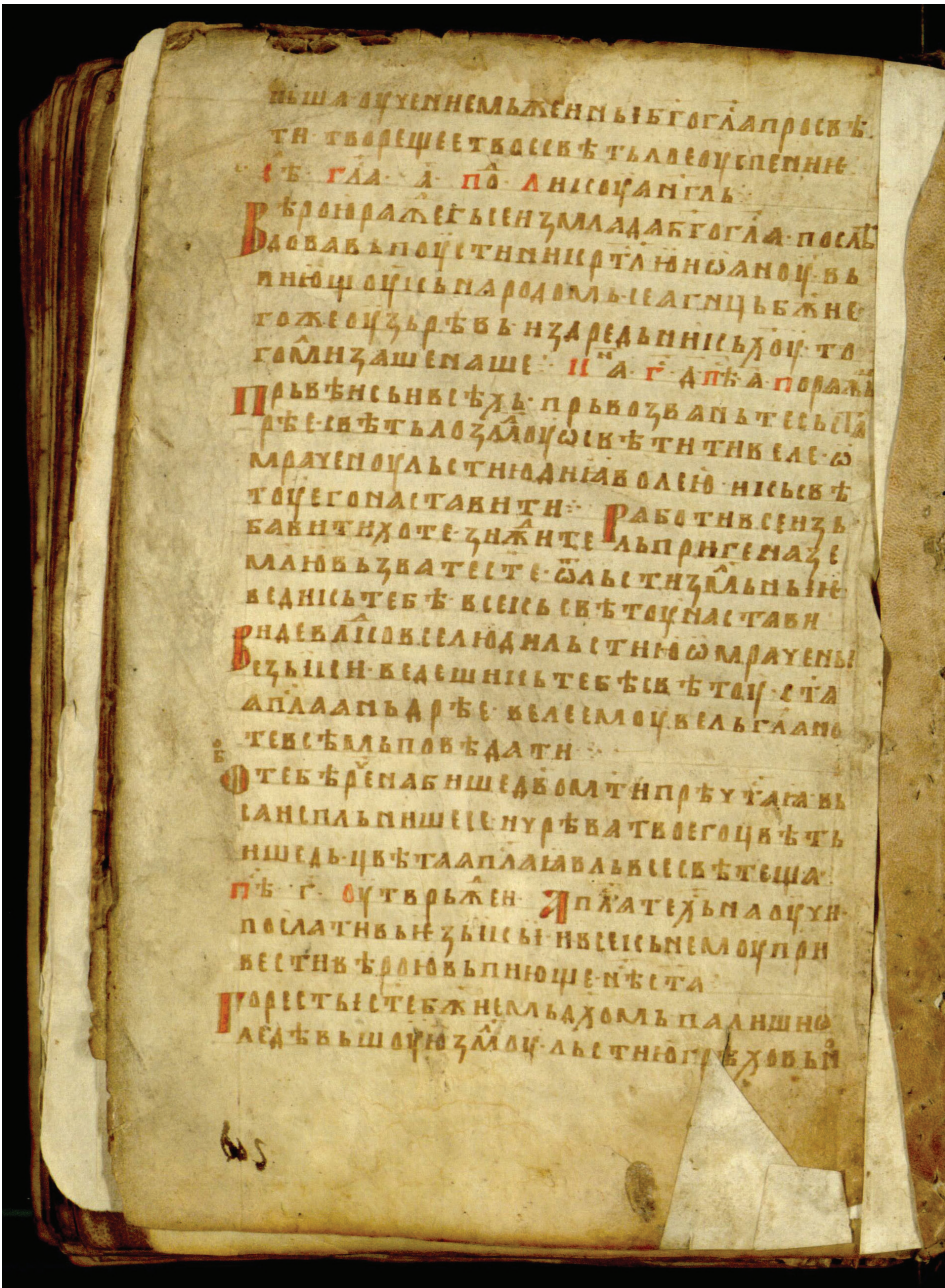

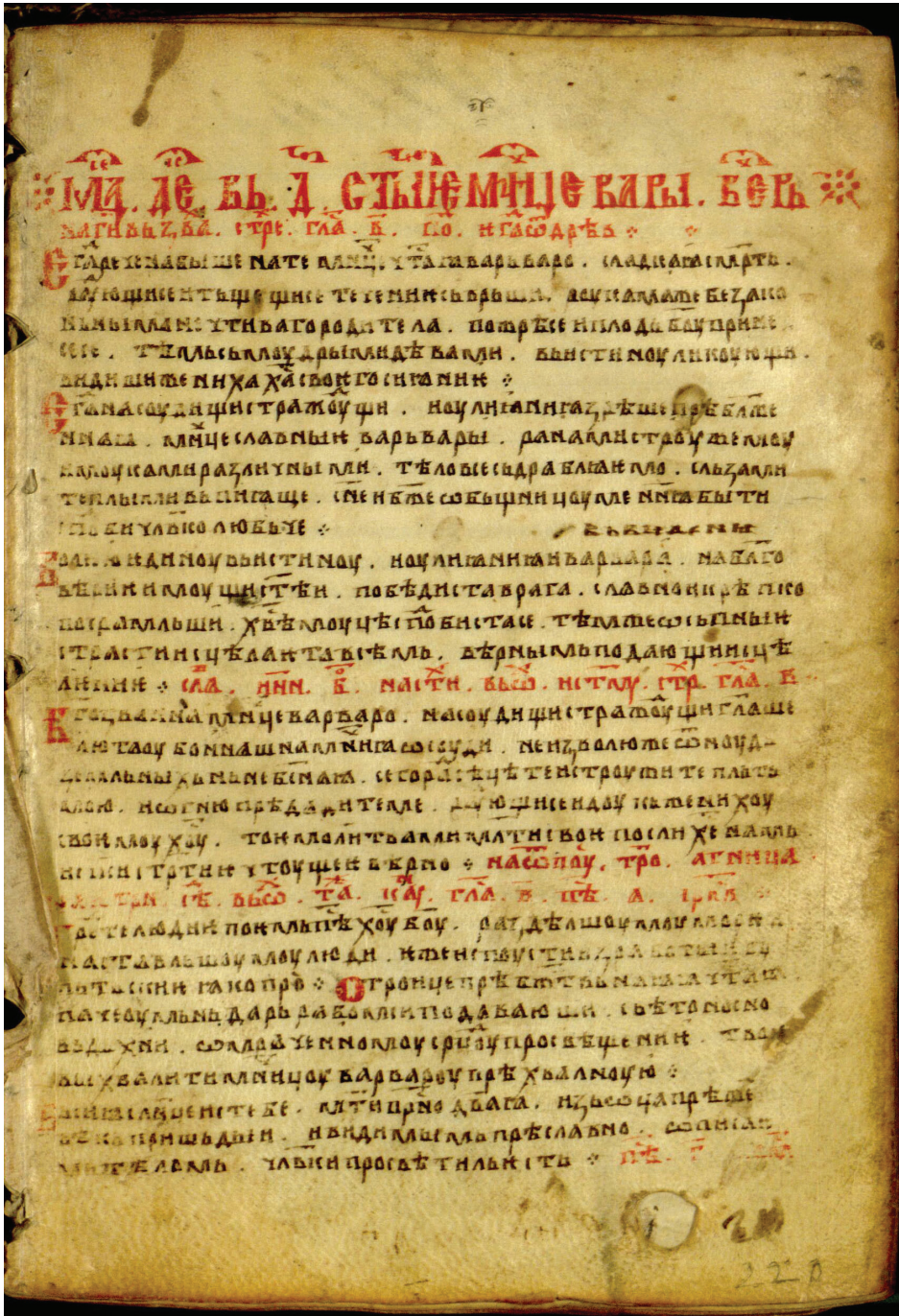

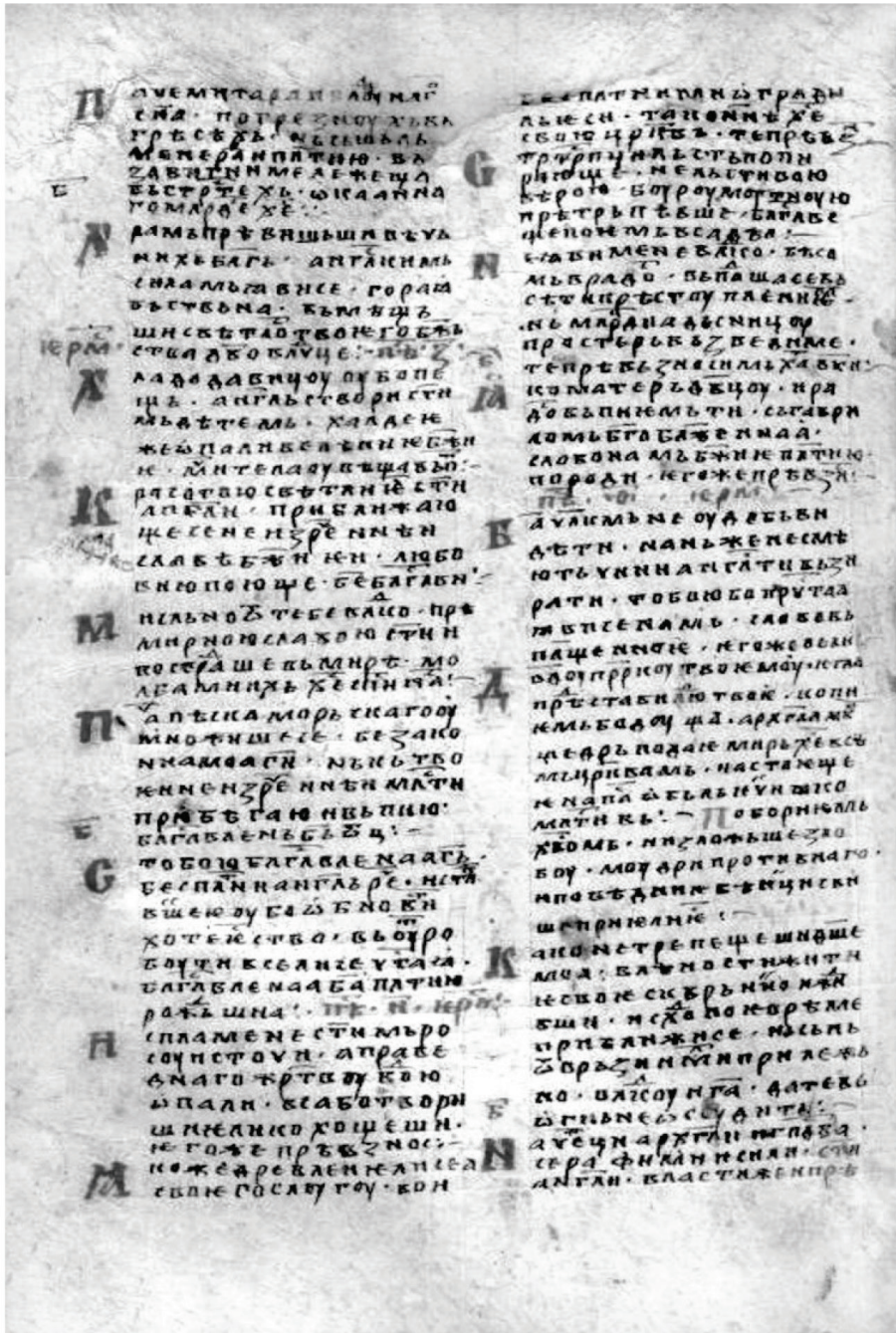
Братков минеј (НБС 647), 176^a

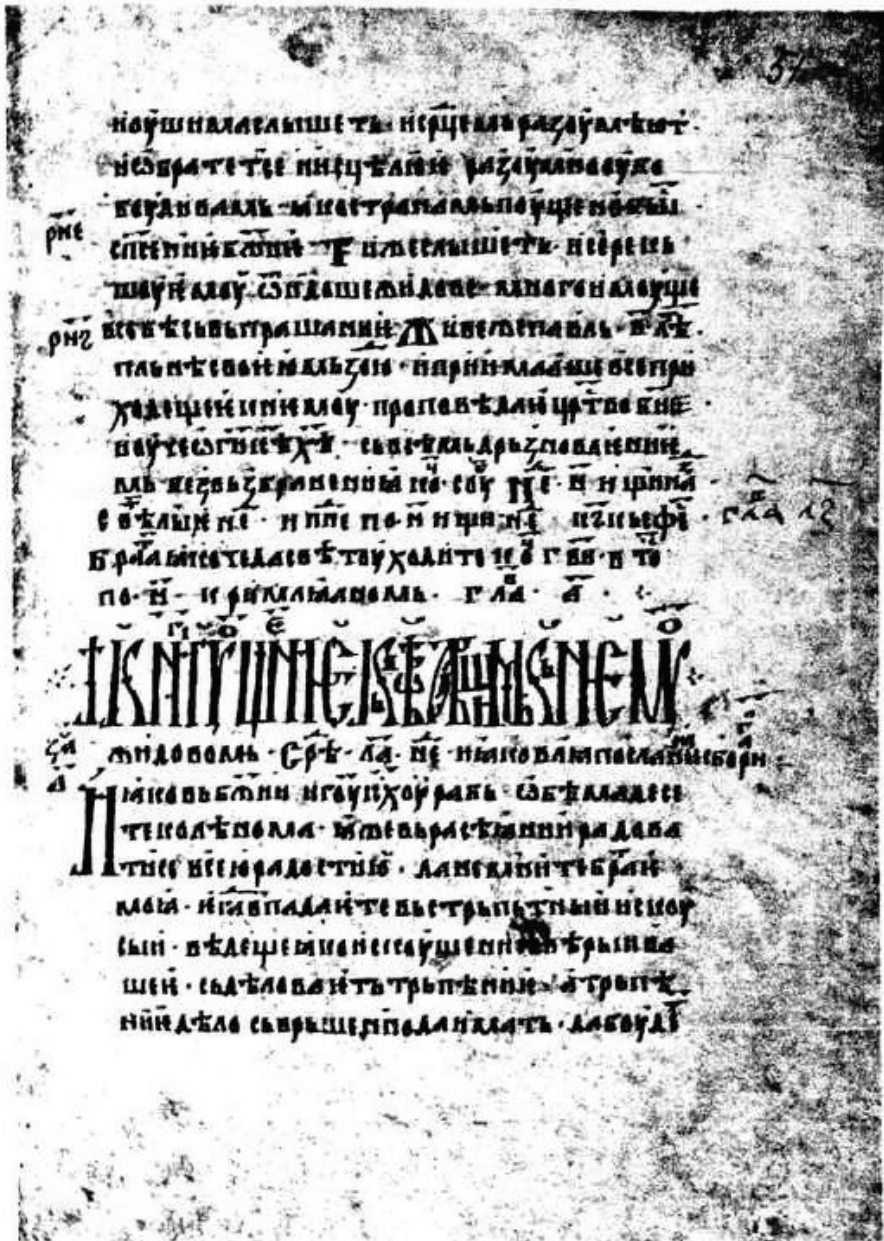

Братков минеј (НБС 647), 220^a

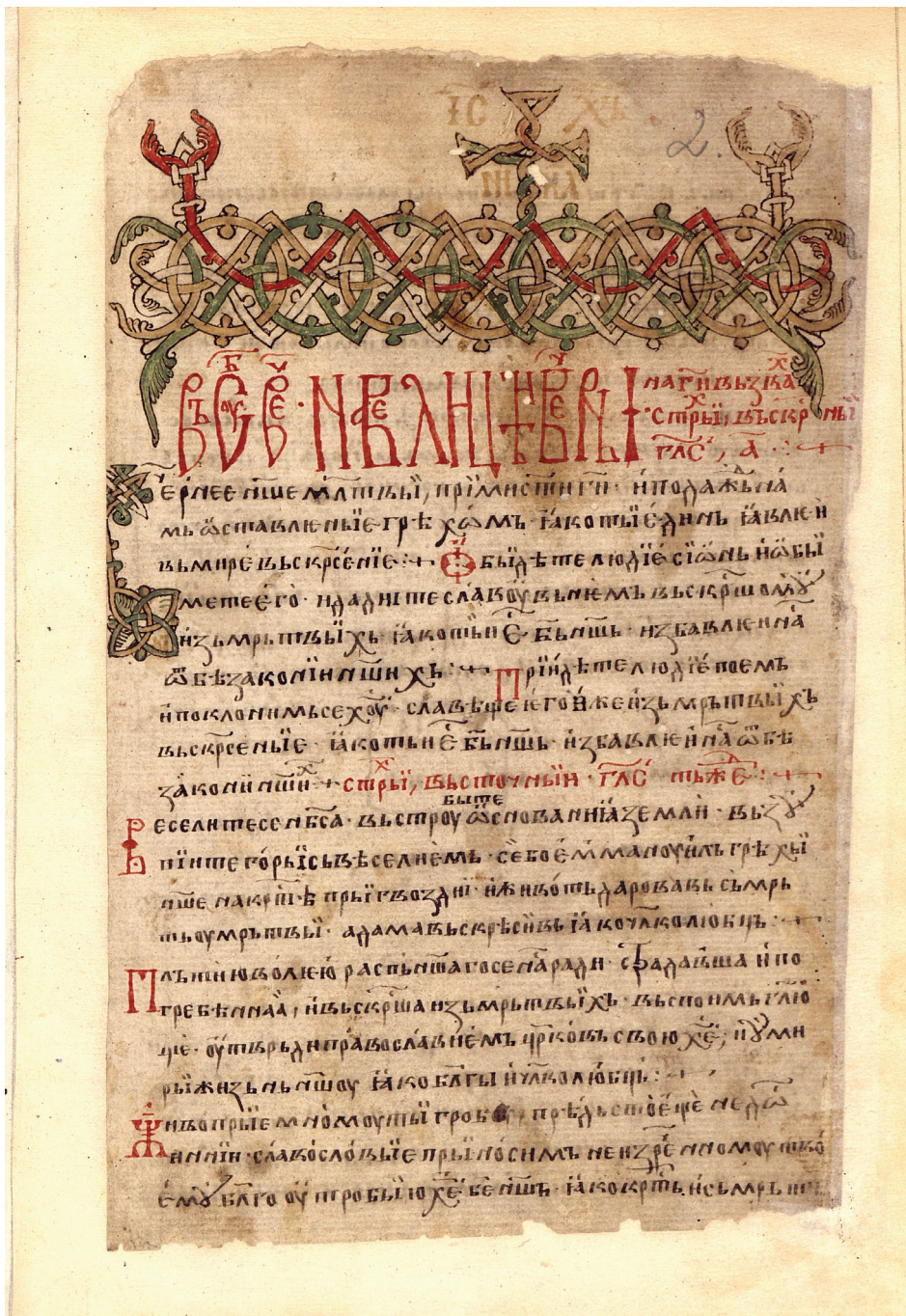

Октоих со саботни и неделни евангелија и апостоли, Универзитетска библиотека – Харвард, Cod.slav.2, 101⁶

Апостол, Национална библиотека на Украина „В.И. Вернадски“ – Киев, № 153

настѣло стрѣти каа ны гас а

Нмы въ кнѣстѣхъ дше ѡжндае пш. нсудитъ бо а хоще ть
 ѡвланн стипта и паа нлю стаа. се прѣ боуднхъ бо въ ннхъ
 мь прѣ зарнъ пню шн соудн. бѣ ѡцестиме и помлѣмъ (с. 17)
Неискхемме не спсемо а лѣностню грѣхъ оуно ѡдръжнмаа
 въ рѣдъ гннмн помншлѣнѣ къ по каа нню. и твое го
 ѡнот гра дла шела нсискхна тѣ мѣ. дарнмн бѣ рй пого
 на ресете та мѣ хрѣ и въ кнлю ма пш. **В**тото прѣ пшхъ.
 прѣдѣ телн днѣ въ си поу шемъ. пѣльмн и пѣльмн хв
 въ нмн. провъ фрннз и мнрѣ и про пѣвдннхъ нщере
 нсточннхн прло шекъ шее. и ннхъ же нстакаю тсе.
 въ рнмъ нсцѣлѣннѣ. **тѣ** ма тѣ ма мн хв бѣ пшъ. мнрѣ
 дарн мнрѣ тѣ свое моу нршамъ пшнмъ велю ма пшъ.
Грѣшны молнтѣны прѣемлющн нскрѣ бѣ шн въ рѣ хъ н а
 не прѣ рающн. молн н хв ѡу пшю бо коу пшвоеу. спннн а
 прѣ глѣ а дѣо. **въ по пѣ блжнн гас а**

Въ пѣрѣ рѣ ннхъ въ нрѣ а брѣ гъ а рама. крѣтѣ мжерау бо ннхъ а
 въ бѣ хв въ пш. помемн мѣ въ пшю ша бѣ га прѣ рѣ шн въ рѣ шн
 рѣ мн лѣ нн а нс стѣ пнхъ мн дарѣ мн мн рѣ мѣ шѣ онн мѣ хв бѣ.
 въ са кн хмѣ сквѣ рн нѣ стрѣ нѣ бѣ мѣ рнн ѡу нспн въ сѣ
 силѣ. и нрѣ шн а шѣ вѣ го влѣ гѣ вѣ телю прѣ чѣ стннн ка мѣ
 въ рнн. **Д**гъ глѣ шѣ онннн. въ мѣ лѣ ннѣ шн прѣ вѣ рнмъ.
 спннхъ е рѣ нн а. **тѣ** рѣ рѣ нн а ко влѣ гъ. въ са прѣ вѣ рѣ нн а
 ѡже въ въ вѣ пшн и нѣ вѣ вѣ пшн сѣ грѣ шенн а. **Г**рѣ вѣ вѣ шн
 стнн те ченнѣ мѣ. мнслѣ на го фараѡ на по то пшн те ѡ вѣ.
 а нн же нстакае те чю ресемъ строуѣ. поунпоунѣ рѣ шѣ
 ѡ шѣ во лѣ рн мѣ. темъ влѣ жнн мѣ вѣ стѣ. **П**ѣ вѣ нспнхю
 въ рнн гасомъ. сѣ а ргъ н въ вѣ пшн мѣ. спѣ сн ѡуе сѣ спомжѣ
 нн хомъ. спнн а въ пшю шн стн бѣ рн нс хъ нн а ѡу ннѣ бѣ рн ннѣ вѣ вѣ.

УДК 091:003.349:[271.2-523.6(497.761)

Изворен научен труд

МАНАСТИРСКИТЕ ТЕФТЕРИ ОД СВЕТА ПРЕЧИСТА КИЧЕВСКА

Александар Крстаноски

Православен Богословски факултет „Свети Климент Охридски“ – Скопје

Айсѝпраќѝ: Манастирскиот живот налагал потреба од појава на различна манастирска литература. Се разбира, тука првостепено значење имаат библиските и богослужбените молитвени книги и христијанската поучна литература, но потребата од забележување на материјалните приходи и расходи придонесла да се појават и книги кои имаат главно економски карактер. Тоа се манастирските тефтери. Меѓутоа, покрај информациите што ги носат овие тефтери, а се однесуваат главно на манастирската економија, во нив можат да се најдат многу податоци кои би биле интересни за различни научни дисциплини: лигвистика, книжевност, историја и други. Вакви информации даваат двата сочувани тефтера од библиотеката на манастирот *Светѝа Пречистѝа Кичевска*.

Клучни зборови: Света Пречиста Кичевска, книжевно наследство, ракописи, тефтери.

Книжевното наследство на манастирот

Во манастирот *Светѝа Пречистѝа Кичевска* како и воопшто во поголемиот број на манастири кои воедно биле и скрипторски и книжевни центри, обновувањето на книжевниот фонд за богослужбени потреби било една од главните грижи на манастирското братство. Колку манастирските браќа биле побројни, толку повеќе се создавала потребата од книги, особено од оние за секојдневна употреба во богослужбите: часослов, псалтир, октоих, житија и други, бидејќи покрај богослужбата во храмот, браќата извршувале и засебни богослужби во своите ќелии, а за тоа биле потребни книги. На почетокот, за да се снабдат со потребните книги монасите препишувале. Ова бил единствениот начин за збогатување на книжевниот фонд сè до 17. и 18. век, кога во манастирот почнале да се пренесуваат руски печатени изда-

нија. Но, преписувачката дејност продолжила и подоцна, на што укажуваат соодветните ракописни преписи на делот кој е оштетен во печатените книги (Илиевски 1990: 23).

Од различни причини, за жал, многу ракописи и печатени книги од манастирот исчезнале. Еден дел од книгите изгореле во неколкуте пожари што го зафатиле манастирот, а другите биле уништувани од владиците – фанариоти, додека останатото е изнесено и се чува во разни институции надвор од манастирот (Поп-Атанасов 1997: 131). Освен ова, голема е и веројатноста дека многу книги биле уништувани и од самите монаси, пред манастирот да биде напаѓан од разбојнички банди, а во тие текстови имало и историски податоци за манастирот, а може и грамоти на христијанските владетели (Наревъ 1912: 12).

Првото документирано големо уништување на книги е во 1558 година, кога манастирот е уништен од страна на разбојничките банди (Поп-Атанасов 1997: 134).

Слично, околу три векови подоцна, во 1843 година голем дел од книжевното наследство е уништен при нападот на разбојнички банди од дебарскиот крај (Милетич 1919: 32).

Сепак, се чини дека најголем број на книги на словенски јазик се уништени во 1845/1846 година, од страна на дебарскиот Митрополит Мелетиј, кој наредил сите стари книги да се запалат во фурна (Петров 2016: 233). Најверојатно истиот настан Нарев опширно го опишува и временски го лоцира во 1848 година, при осветувањето на новата манастирска црква од страна на дебарскиот митрополит Мелетиј. Имено, од својот протосингел, Димитар Константинов од село Грешница – Поречко, владиката Мелетиј разбрал дека во горниот спрат на трпезаријата, кој, пак, додека манастирската црква била срушена се користел како параклис, има голем број книги кои биле собрани при разрушувањето на стариот храм, па при осветувањето на новата црква, на почетокот од мај во 1848 година, го искористил моментот за да го уништи сочуваното словенско книжевно наследство. Со изговор дека е жално богослужбените книги да се расфрлаат и секој да може да ги префаќа, дебарскиот архиепископ предложил да биде ископана дупка (трап) и во неа сите да бидат запалени. Тогашниот игумен Теодосиј се спротивставил на ваквата одлука и барал книгите да се сосидаат во кубето на новиот манастирски храм, но неговиот предлог поддржан од останатите браќа бил залуден, па патријаршискиот владика ја остварил својата цел. Се претпоставува дека меѓу ракописите имало и глаголски, бидејќи хаџи Симеон, кој во одредени периоди бил и игумен на манастирот и кој добро го познавал црковнословенскиот јазик, некои од ракописите не можел да ги прочита. Како

последџца на овој гест на владиката Мелетиј од манастирската библиотека исчезнале и голем број историски документи, но и световна литература (Наревъ 1912: 19–20). И Смиљаниќ говори дека ова се случило во 1848 година (Смиљаниќ 1931: 366). Според сведоштвото, пак, во Поменикот (Парусијата) кој го опишува Милетич, осветувањето било во 1849 година, а со тоа и овој немил настан се случил тогаш (Милетич 1919: 32–33).

Голем број на словенски книги биле уништени во времето на владиката Антим. Откако во 1873 година народот се побунил против овој владика, а игуменот Козма бил на суд во Битола, по наредба на владиката Антим негови луѓе дошле во манастирот и слично како во времето на Мелетиј, во присуство на самиот Антим запалиле и уништиле мноштво книги, ракописи и записи (Петров 2016: 237). Илиевски настанот го лоцира во 1874 година (Илиевски 1990: 73).

Во периодот од 1949 година до 1952 година манастирот е оставен без надзор, па можно е тогаш да бидат пренесени или оштетени повеќе печатени и ракописни книги (Илиевски 1990: 29). Така, белградската Универзитетска библиотека „Светозар Марковиќ“ купила од Алексо Киџорачки од Скопје два ракописа од 15. век – *Четвороеванѓелие* РС 64 и *Псалтир* РС 65, и еден дамаскинарски *Зборник* од 19. век РС 66, пронајден во село Брждани. Со оглед на ова, не се исклучува и двата први ракописа да потекнуваат од село Брждани или манастирот *Свџа Пречистџа Кичевска* (Поп-Атанасов 2017: 23).

Од запазените книги во манастирската библиотека може да се заклучи дека монасите во богослужбите и за своето лично образование, но и при просветата на другите се служеле главно со книги на црковнословенски јазик, но од 19. век и почетокот на 20. век, во манастирот доаѓаат и книги на српски, бугарски и ограничен број на грчки и турски книги на арабица. Од посебна важност е фактот што од крајот на 18. век во овој духовен и книжевен центар може да се најдат и први обиди за преведување на библиски текстови, како и самостојни авторски состави на проповеди за поголемите празници и за некои важни богословски теми, од црковнословенски на локален дијалект (Илиевски 1990: 30–31).

Зачуваните ракописи од манастирот може да се поделат на три групи: стари ракописи од 15. и 16. век, пишувани со ресавски правопис, понови ракописи од 19. и почетокот на 20. век, пишувани на руска варијанта на црковнословенскиот јазик со примеси на народен говор во објаснувањата и насоките за нивна употреба и, тефтери пишувани на народен говор поретко украсен со црковнословенизми.

Манастирските тефтери имале главно практична примена. Со развитокот на општожителното монаштво се појавила и потребата од таканаречена манастирска економија, т. е начин на кој манастирот ќе може материјално да се издржува и опстојува. На почетокот, секако, купопродажбата се одвивала во натура, но подоцна и со парични средства, а за кои неопходно било да се води потребна документација. Како резултат на таа потреба се појавиле и овие тефтери преку кои братствата или сестринствата имале увид на финансиската и воопшто материјалната состојба на манастирот во кој живееле и од кој егзистирале.

Тефтер 1

Тефџероџ 1 (Прилог 1.) од манастирот *Свеџа Пречисџа Кичевска* потекнува од втората половина на 19. век, содржи 19 хартиени листа, хартиени корици и има воден печат. Пишуван е на руски црковнословенски јазик и македонски говорен јазик. Содржински може да се подели на два дела: самите податоци од *Тефџероџ 1* и *Соноџ на Пресвеџа Боџородиџа*. Првиот дел е пишуван на македонски говорен јазик со црно мастило, а вториот на руска варијанта на црковнословенски со сино мастило. Ракописот се чува во библиотеката на Митрополијата на Дебарско – кичевската епархија (Илиевски 1990: 30).

Важно е да се нагласи дека, иако овој *Тефџер 1* е пронајден во Крнинскиот манастир, според местата коишто се спомнуваат во него и насловот за долгови на манастирот, несомнено е дека потекнува од манастирот *Свеџи Јован Биџорски*. Околностите под кои се нашол во Кичевско не се познати и можат да се темелат само на претпоставки, но укажуваат на врска помеѓу двата манастира.

На почетокот од ракописот има два црковнословенски записа, од чија, пак, содржина може да се заклучи дека тетратката од тефтерот била наменета за текст на житие, па подоцна искористена како тефтер, или пак, кориците и првите листови од житието биле ползувани како своевидна подврзија за тефтерот.

Запис 1.:

во славу стџа единосџнџа, животвораџа и нераздџлима трџы оџа, и сна, и стагш дџха. аминз:

Запис 2.:

житие

прешсваџтенџишемџ митрополитџ деборскомџ и крчовскомџ господинџ. г. нџ геннадџџ

Првиот дел се дели на наслови за приход, расход и долг на манастирот. Приходите се од села, празници, конкретни лица и слично.

Наслов за приходи:

ТЕФТЕРЪ ШО ЗЕМАМЕ ОТЪ ГОДИНА ДО ГОДИНА, НАЧИНАЕТСА ѿ МЕСЕЦА ИЗНИА
КД: ЛБТА,

АЩЗВ

Приходи од села:

ѿ кутѣлата тресанечка зедофме ----- гр: --- ЧЕ

ѿ кутѣлата Лазорополе ----- гр: --- ТК

ѿ кутѣлата Врбенска ----- гр: --- РЛ

Приходи од празници:

на иванденъ мѣтина зедофме ----- гр: --- БШКЗ

на петровденъ мѣтина ѿ Галичникъ ----- гр: --- ФН

на стѣ или мѣтина се собра ----- гр: --- ТН

Приходи од конкретни лица:

ѿ еофиль ѿ Цари – Град’донесе ----- гр: --- Е

на иванденъ отъ турцѣте мѣтина ----- гр: --- ТЛИ други.

Расходите се за најразлични намени, од исплата за физичка работа до намирници и сѣ друго што е неопходно за секојдневниот манастирски живот:

Наслов:

ТЕФТЕРЪ ШО ХАРЧИМЕ ЗА ЦѢЛА ГОДИНА, НАЧИНАЕТСА, ѿ КД МЕСЕЦА ИЗНИА

АЩЗВ

Расходи:

стефану за аргатлукъ ----- гр: --- Г

пазарлокъ во Гостивар ----- гр: --- СИС

на демчета еђюптинотъ ----- гр: --- Т

за коньот шо го купихме ----- гр: --- ХН

за граф’ шо купихме дадохме ----- гр: --- НИ

кога доиде Владиката у Раичица харчъ ----- гр: --- Н

кога доиде камакамот’ у Раичица ----- гр: --- Б и останати расходи од различен вид.

Имајќи предвид дека финансиската состојба на манастирот варира, долговите биле сосема вообичаени и се однесуваат главно на физички и правни лица.

Наслов:

борчовъ отъ манастиротъ святаго предитеча които днесъ е должен манастиротъ

1867 септемврија 27

Долгови:

на Чаферъ Каба отъ градъ ----- гр: 60, 000

на зетаму отъ Чафер Каба ----- гр: 20, 000

на черквата отъ градю ----- гр: 5, 000 и други.

Народниот говор во *Тефтерот 1* е претставен со форми од различни граматички категории: *зедофме*, *кутілта*, турцизми претставени преку лексеми: *каймакамот'*, *борчовъ* но и суфиксот –лук/-лак: *пазарлокъ*, *аргат-лукъ*) и други.

По овој пример денес во градските храмови и манастирите во рамките на црковната администрација постојат таканаречени Касови дневници, во кои се бележат годишните приходи и расходи. Најчесто пред крајот на секоја година од страна на надлежниот епархиски архиереј, секретарот на епархијата и уште еден член на епархиската администрација се врши финансиска ревизија на Касовиот дневник и издадените сметки, а со цел да се дојде до увид на финансиската состојба во која се наоѓа соодветниот храм или манастир.

Насловот на вториот дел од овој споменик е:

Сонъ Пресвѣтыя Владицы нашея Богородицы и приснодѣви Маріи

Овој текст всушност е сликовито раскажување на сон кој Пресвета Богородица го сонила на Елеонската гора, истото место каде што се молел Христос по Тајната вечера во ноќта кога бил фатен и одведен на суд, а во кој се опишуваат страданијата и воскресението на нејзиниот син – Господ Исус Христос. Овој настан се темели исклучиво на преданието на Црквата и не е забележан во Светото Писмо на Новиот Завет, иако е инспириран од него, т. е. е апокрифен текст прифатен од Црквата.

Тѣфтер 2

Тѣфѣтерои 2 (Прилог 2.) од манастирот *Свѣѣа Пречисѣа Кичевска* содржи 116 хартиени листа со димензија 30, 5 x 15, 5 и е пишуван со црно и сино мастило на народен говорен јазик. Во овој ракопис се забележани трошоците на манастирот за одредени услуги од 23 . 04. 1888 година до 23. 04. 1897 година според јулијанскиот календар. Се чува во манастирската библиотека.

Главните наслови даваат податоци за намената на потрошените материјални средства и соодветните датуми и години, на пример:

настоящи тѣвѣтеръ содѣржава слѣгите монастирски кои колкѣ е погоденъ за година 1888 априли 23, л. 1;

За бележвамъ слугите които и погагамъ ѿ 23 априли, 89, година, л. 9;

За бележвамъ слугите които и погагамъ за година 1892, априли 23, л. 42;

За бележвамъ слугите които погагямъ ѿ23 априли , л. 68 и други.

Поднасловите содржат податоци за конкретното лице, услугата и количината која е потрошена, на пример:

Ника ѿдобреноицъ, го главихме козаръ, за година гр = 550, л. 3;

Никола магеротъ е погоденъ за година гр = 650, л. 22;

Тодоръ ѿс = Белица е главенъ мом = за год = гр = 400, л. 40;

Алия сеименотъ е погоденъ за година гр = 1200, л. 103 и други.

Под секој поднаслов се прокнижени и забележани трошоците за секој од месеците одделно.

Народниот јазик на којшто е пишуван споменикот го претставуваат примерите од различни видови на зборови и граматички категории: *бележвамъ, погагямъ, слугите, главихме, магеротъ, сеименотъ* (турцизмите како овој пример се вообичаени за говорниот јазик во овој период), *погоденъ* и други.

Може да се заклучи дека ваквите тефтери даваат многу важни податоци за секојдневниот манастирски живот, основните човекови потреби и начинот на кој функционира манастирската економија. Според тоа, ракописите може да бидат проучувани од различни научни аспекти и да станат важен извор за делувањето на манастирот *Света Пречиста Кичевска* во втората половина на 19. век.

Литература

- Илиевски П. 1990: Просветната улога на манастирот „Св. Пречиста“. *Манастир Света Пречиста Кичевска* (монографија), 15–39.
- Милетичъ Л. 1919: Изъ единъ поменикъ на манастира Прѣчиста (Кичевско). *Историко-филологичниѣ клонъ*, 31–40.
- Наревъ Н. 1912: *Монастир Прѣчиста*. София.
- Петров Ѓ. 2016: *Майѣријали за изучувањеио на Македонија*. Скопје.
- Поп-Атанасов Ѓ., Велев И., Јакимовска-Тошиќ М. 1997: *Скрипторски центри во средновековна Македонија*. Скопје.
- Поп-Атанасов Ѓ. 2017: *Словенски ракописи од Македонија во сѣрански збирки X – XIX век I*, МАНУ, Скопје.
- Смиљанић Т. 1935: „Кичевија“ *Населъа и ѿорекло сѣановишиѣва*, 341–483.

Aleksandar Krstanoski

Faculty of theology “St. Kliment Ohridski” – Skopje

MONASTERY NOTEBOOKS FROM
ST. BOGORODICA PRECISTA IN KICEVO

Summary

Monastery life necessitated the appearance of different monastery literature. Logically, the biblical and liturgical prayer books and Christian educational literature were of primary importance, but the need to record material incomes and expenses contributed to the appearance of books that had a mainly economic character. These are the monastery notebooks. However, in addition to the information in these notebooks, which relate mainly to the monastery economy, a lot of data they contain could be interesting for various disciplines such as: linguistics, literature, history etc. Such information is provided by the two preserved notebooks from the library of the Monastery of St. Bogorodica Precista (Immaculate Mother of God) in Kicevo.

Key words: St. Bogorodica Precista in Kicevo, literary heritage, manuscripts, notebooks.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1.

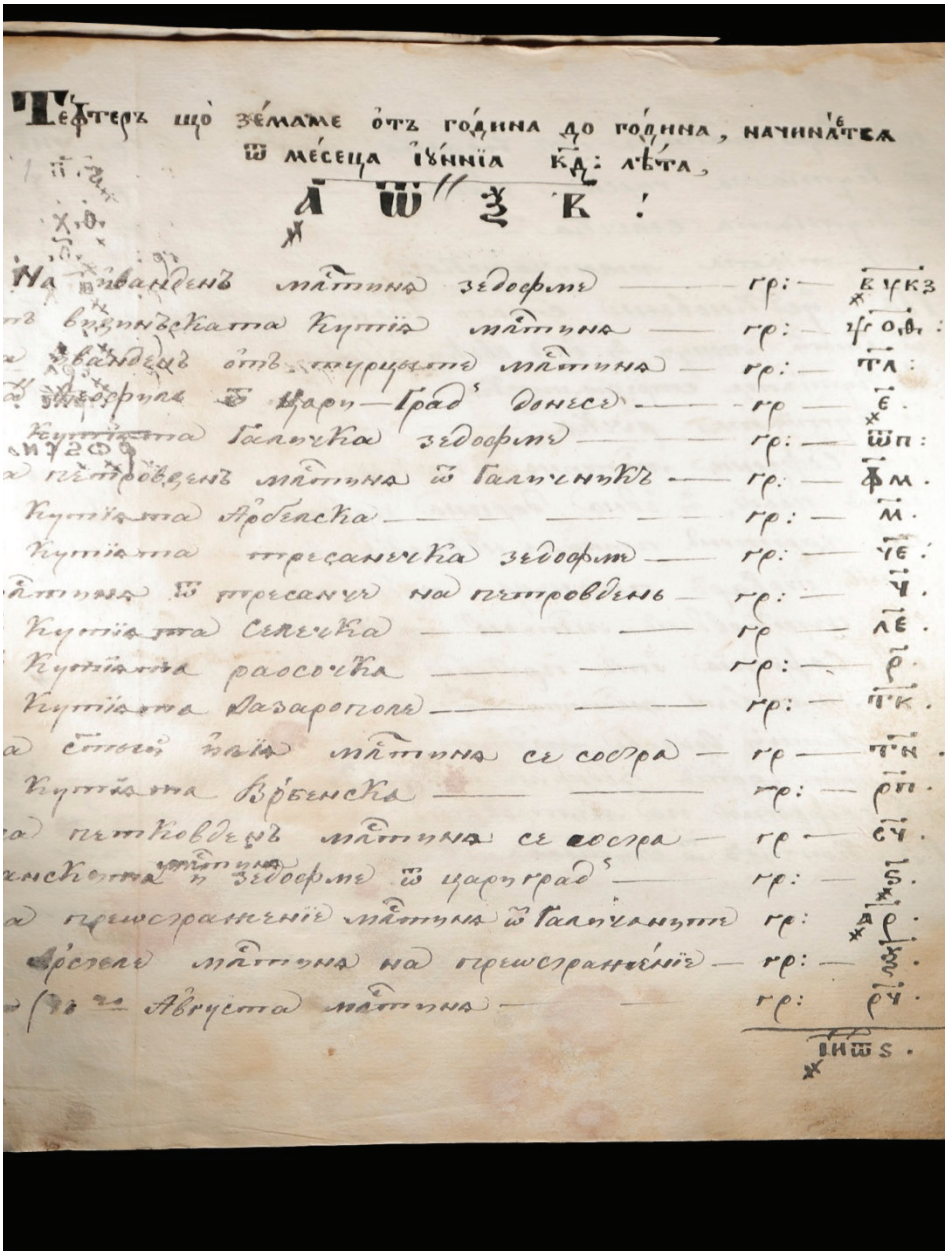
Настоящи шефтеръ со дер-
жава Свѣтѣ Манастирски
1400 Молча & Погода за Година
1888 Априли 23

Крестѣа Милова ѿ Сел-Сер-
бѣни Го Погода за Година 7-Мо-
молча, Кр= 750
Стари М.матъ заземанъ Кр= 278

21-и	Маи	Зел Кр=	30
23-и	Юни	Зел Кр=	40
3-и	Септемри	Зел Кр=	50
18-и	Септемри	Зел Кр=	80
			<hr/>
19-и	Октомри	Зел Кр=	200
4-и	Ноемри	Зел Кр=	30
3-и	Децемри	Зел Кр=	40
			<hr/>
18-и	Февруари	Зел Кр=	145
24-и	Мартъ	Зел Кр=	315
7-и	Априли	Зел Кр=	20
			<hr/>
29-и	Априли	Зел Кр=	55
14-и	Маи	Зел Кр=	40
			<hr/>
29-и	Априли	Зел Кр=	430
14-и	Маи	Зел Кр=	47
			<hr/>
		Зел Кр=	50

Прилог 2.

ПОВОДИ

УДК 929Илиевски, Петар Хр.
Прегледен труд

**ЛИНГВИСТИЧКИОТ ПРОФИЛ
НА АКАДЕМИК ПЕТАР ХР. ИЛИЕВСКИ
(по повод 10-годишнината од упокојувањето)**

Александар Крстаноски
Православен Богословски факултет „Свети Климент Охридски“ – Скопје

Айсѝраќиѝ: Истражувањата на академик Петар Хр. Илиевски главно можат да се поделат на три области: старословенски и црковнословенски јазик и развојот на нивното писмо, балканолошки лингвистички студии и микенологија. Покрај тоа, во рамките на проучувањето на црковнословенскиот јазик, Илиевски особен акцент става и се задржува на проучувањето на ракописите од „Света Пречиста Кичевска“, скрипторски центар кој го поврзува со неговиот роден крај. Особена специјалност од оваа област и овој книжевен центар се дамаскините: *Крнинскиот дамаскин* и неговото продолжение *Киевскиот дамаскин*, кои ги користи и како важен извор на јазични примери во неговите балканолошки лингвистички студии.

Клучни зборови: *Крнински дамаскин*, *Киевски дамаскин*, балкано-лошки студии, микенологија

Вовед

Петар Хр. Илиевски е роден 1920 г. во с. Бигор Доленци, Кичевско. Основно училиште има завршено во родното место, а средно богословско училиште во Битола. Студирал на Богословскиот факултет во Софија и дипломирал во 1946 г. Како студент бил вклучен во НО движење од 1942 г., а во НОВ од 1944 г.

По ослободувањето работел како професор во средните училишта, а од 1952 г. студирал класична филологија на Филозофскиот факултет во Скоп-

је и во 1956 г. дипломирал. Потоа е избран за асистент на Катедрата за класична филологија. Понатаму работи како професор до пензионирањето. Во текот на 1957/1958 г. бил на специјализација во Кембриџ, Велика Британија, каде што работел на својата докторска дисертација којашто ја одбрал на Универзитетот во Скопје.

Илиевски го организирал Друштвото за класични студии на поранешна Југославија, а потоа и два научни конгреса. Организатор е и на VII меѓународен микенолошки колоквиум во 1985 г., како и на два други меѓународни собира посветени на свети Климент и свети Наум, но и на други меѓународни научни средби. Истовремено, тој уште како студент се ангажирал во работата на меѓународното списание *Жива антика*, а потоа и долги години е негов одговорен уредник.

На творечки научен план Илиевски постигнал значајни резултати и меѓународно признание во неколку сродни области. Со својата докторска дисертација под наслов *Аблајивови, инструменталои и локајивови во најстариите грчки текстови* тој прави меѓународен пробив во микенологијата. Потоа следат низа статии од оваа област презентирани на еминентни меѓународни научни собири и објавени во еминентни меѓународни научни списанија. Меѓу пообемните дела се издвојува книгата *Живовиот на Микенциите во нивните писмени сведоштва* која претставува синтеза на неговите дотогашни научни истражувања.

Како класичен филолог, Петар Хр. Илиевски посветува внимание на крупни теми од античката книжевност и култура, а посебно ја истражува метриката во епската поезија на Хомер, како и можностите за превод на македонски јазик. Тука се издвојува и книгата *За античката просодија во македонски ирејев*.

Во т.н. балканолошки студии тој остварува необична синтеза која произлегува од неговото широко образование. Меѓу големиот број трудови објавени дома и во странство, се истакнуваат оние што се посветени на истражувањето на јазиците на Балканот, како дијахроно така и синхроно. Централно место имаат прилозите за македонскиот јазик каде што се остварени врвни резултати со трајно значење.

Посебна вредност во научниот опус на Илиевски има истражувањето на македонскиот јазик низ вековите, што е објавено низ бројни статии и неколку книги. Во овој контекст, капитални се делата *Крнински дамаскин и Традиција и иновации во македонските црковнословенски книжевни синоменици од турскиот период*. Кон ова се придружуваат и трудовите со фундаментално значење, посветени на кирилometодиевската традиција, а од кои дел се објавени во книгата *Светила незаодни*.

За своето научно дело Илиевски ги добил највисоките државни признанија и награди, а меѓу нив и двапати наградата „11 Октомври“. Член на МАНУ станува во 1979 г. (<http://manu.edu.mk/> 22. 01. 2019 г.). Починал во 2013 г.

Условено од научните области на кои академикот Петар Хр. Илиевски го посветил вниманието на своето научно иследување, овој труд ќе биде поделен на три дела:

1. *Истражувања од областа на старословенскиот и црковнословенскиот јазик;*
2. *Балканолошки истражувања*
3. *Илиевски и микенологијата*

Секако, не може да се повлече остра линија помеѓу првите две области, бидејќи темите и содржините многу често се преплетуваат или спаѓаат и на едната и на другата научна област.

Истражувања од областа на старословенскиот и црковнословенскиот јазик

Поради бројноста и обемноста на објавените дела на академик Петар Хр. Илиевски од оваа област лингвистичкиот профил на овој научник ќе биде разгледан низ следните негови дела: *Појава и развој на писмото* (Скопје, 2006), *Крнински дамаскин* (Скопје, 1972) и текстот *Просветнаста улога на манастирот „Света Пречиста“ (со посебен осврт кон дамаски-нарската книжнина)*, кој е составен дел од монографијата *Света Пречиста Кичевска* (Скопје, 1990).

Целта на книгата *Појава и развој на писмото* е да ја преиспита сложената проблематика околу почетоките на писмото воопшто и на словенската писменост посебно. Книгата е поделена на три дела. Во првиот дел академик Петар Хр. Илиевски особено ја истакнува мислата дека бројките им претходат на буквите. До неодамна се држело мислењето дека најстариот сумерски клинопис потекнува од крајот на 4. милениум пред Христа. Меѓутоа, во последно време археолозите на тие простори откриваат начин на пренесување информации преку предметно броење со фигури од глина, отпечатувани и врз глинената обвивка спечени пред да бидат спакувани. Таква примитивна писменост во Месопотамија и на Блискиот Исток може да се следи во еден период од околу 4000 години пред клинописот. Поврзаноста на бројките со буквите е одразена и во традицијата за бележење на бројки со букви по појавата на семитскиот и грчкиот алфавет. Зависноста на буквите од бројките и обратно може да се види и во подоцнежниот развој

на писмата, посебно на првото словенско писмо, глаголицата, па сè до најсовремената компјутерска техника, која целосно се темели врз точки и бројки.

Во вториот дел, *Создавањето на словенското писмо и словенскиот литурѓиски и литурѓиски јазик*, главниот акцент е ставен врз глаголицата, која во Охридскиот книжевен центар се употребувала како официјално писмо во најстариот период од словенската писменост (9. – 11. век). Тоа е писмото со кое се служеле свети Климент и свети Наум Охридски, најверните следбеници на словенските првоучители, свети Кирил и свети Методиј, меѓутоа, досега на македонски јазик нема посебен систематски труд со кој аналитички и на компаративен план се претставува ова писмо. Затоа, според Илиевски, овде нему му е посветено централното место и околу една третина од целиот труд, а со цел да ја исполни таа празнина во нашата палеославистичка наука.

Глаголицата овде е наречена иконично писмо, создадено непосредно по победата над иконоборството, со цел да врши и визуелна евангелска проповед. Илиевски потенцира дека забележително е тоа што во нацртот на одредени букви од ова писмо има длабока идеолошка (христијанска) мотивираност, и фонетско-графемска усогласеност на словенските гласови во зависност од местото каде, и начинот како се тие образувани, што открива длабока промисленост на писмото и широка ерудиција на неговиот инвентар.

Посебно е анализирана дијалектната база на староцрковнословенскиот јазик на најстарите зачувани литурѓиски и литературни преводи и оригинални текстови. Според авторот, таа недвосмислено открива југоисточен македонски говор, чии специфични фонетски особености се чуваат до денес во селата Сухо и Висока, Солунско. Меѓутоа, во староцрковнословенскиот јазик се одразени и црти од западнословенски (моравско-панонски) говори, каде што тој бил извесно време во писмена употреба.

Третиот дел, *Annex* се состои од две глави кои, иако тесно поврзани со тематиката на книгата, се оформени како посебни целини. Во нив се анализира топонимот познат под името *Кумичевица*, местото каде што се одвивала учителската дејност на свети Климент и свети Наум Охридски, но и графитите од црквите во Крупиште, со цел да се види дали навистина тие можат да послужат како доказ дека пред Моравската мисија веќе имало оформено словенско писмо. При тоа уште еднаш е нагласен неоспорниот и општопознат факт во науката дека староцрковнословенскиот јазик е фиксиран врз жив југоисточен говор на македонските Словени од Солунско, чии уникатни фонетски особености, зачувани до денес, се одразиле во старосло-

венскиот јазик (Илиевски 2006: 14–16). Во книгата Илиевски изложил богат список на илустрации.

Целта на Илиевски во *Крнински дамаскин* е да даде опис на ракописот што е објавен како важен споменик за историјата на македонскиот јазик. Но, пред да премине на разгледување на самиот ракопис тој го определува и разработува поимот *Дамаскин* и ги дава неопходните податоци за авторот на зборникот Θησαυρός, но и податоците за преводот на кој му припаѓа овој ракопис, како и за значењето на овој превод во македонската и воопшто јужнословенската литература и култура (Илиевски 1972: 14).

Крнинскиот дамаскин потекнува од периодот помеѓу 1580 г. и 1610 г. Тој содржи 281 хартиен лист и е пишуван со кирилско писмо. Насловите и иницијалите се со црвено мастило, со извивки карактеристични за 16. век. Содржи дваесет, од вкупно триесет и шест опширни слова од зборникот на Дамаскин Студит „Сокровиште“. Ракописот е пронајден во 1956 г. во манастирот „Света Пречиста Кичевска“, кој порано се викал Крнински манастир, па според тоа го добил и името. Се чува во Скопје, ИМЈ, инв. бр. 594 (Велев, Макаријоска, Црвенковска 2008: 110).

Книгата *Крнински дамаскин* е поделена на две целини од кои првата содржи лингвистичка анализа на ракописот, а втората е самиот текст на Дамаскино. Првата целина е поделена на осум наслови.

Во *Уводот* академик Петар Хр. Илиевски дава општи податоци за појавата на дамаскините и историскиот, политичкиот, културниот и религиозниот контекст во кој се појавуваат, а потоа и за потребата и појавата на првите словенски преводи на Дамаскино, за на крај да се концентрира на македонскиот превод на Дамаскино и да премине кон конкретната тема – Крнинскиот дамаскин.

Во вториот дел, со наслов *Ракописот*, авторот дава информации во врска со местото на пронаоѓање на споменикот, состојбата во која е пронајден и можните центри каде што би можел да биде пишуван. Следува обемен опис и споредба со други дамаскини, секако, со констатации и заклучоци кои произлегуваат од тие описи.

Во третиот, дел Илиевски се задржува на графичките карактеристики (нацрт на буквите, надредни и други знаци, скратувања, лигатури и иницијали), а во четвртиот дел на правописот и неговата споредба со други македонски дамаскини од 16. век.

Петтиот дел носи наслов *Фонетски особености* и авторот го поделил на два подналова, *Консонантизам* и *Вокализам*. Во поднасловот *Консонантизам* тој ги третира појавите на: епентетско *л*, затврднување на палаталните консонанти, корелацијата на *р', л', н': л, р, н*, гласот *с*, фрикативите

в и ф, гласот х, губење на интервокалното ј, џ и жд, консонантските групи, фонетиката на туѓите зборови и акцентот. Поднасловот *Вокализам* зборува за: јусовите, гласежот на ж во црковната средина каде што настанал ракописот, малиот јус и неговите алтернирања, рефлексите од јотуваните носовки и трагите од поранешното мешање на носовките, јат, еровите, изјаснувањето на еровите и развивањето на вторични вокали, ери, редукцијата на вокали, контракцијата на вокалите и вокалните р и л.

Шестиот дел е *Морфо-синтаксички особености* и во него авторот ги бележи резултатите од иследувањата на ракописот во однос на неговата дефлексија, членот, конструкциите со удвоен објект, придавките и нивната компарација, заменките, броевите и глаголите. Особен акцент Илиевски става на појавата на удвоениот објект, појава што ќе биде обемно обработена и во неговите балканолошки студии.

Седмиот дел е *Лексика* и во неа се третира: употребата на синоними, сложенки, народни зборови и форми, позајмени зборови, грешки во преводот на одредени зборови, изоставени и повторени зборови и писарски грешки. Осмиот дел е *Заклучок*.

Текстот на ракописот, пак, е издаден во две техники. Првите 110 листа клиширани во 1960 г. се умножени фототипски, а останатиот дел со офсет техника која има извесни предности во однос на јасното предавање на текстот (Илиевски 1972: 9–10). Во иследувањето на ракописот може да се забележи дека Илиевски на сите јазични рамништа во фокусот на вниманието ги става јазичните појави кои отстапуваат од вообичаениот црковнословенски јазик и водат кон народниот говор, појава која е карактеристична за дамаскините и која ги прави специфични.

Во врска со книгата *Крнински дамаскин* е и книгата *Киевски дамаскин*, дело на Петар Хр. Илиевски и Красимира Илиевска, издадена во Скопје во 2015. Овој зборник потекнува од крајот на 16. век, пишуван е на хартија и содржи 247 л., 315x210 мм. Напишан е со полууставно писмо, со двојров, јусов правопис и со силно влијание од македонскиот народен говор во правописот и јазикот. Пишуван е од страна на еден препишувач. Ракописот всушност содржи 16 слова од македонскиот превод на зборникот на Дамаскин Студит, направен во втората половина на 16. век од страна на епископот прилепски и пелагониски Григориј. Ракописот всушност претставува втор дел од *Крнинскиот дамаскин*. Од Македонија овој споменик го зел архимандрит Антонин Капустин во 1865 година и ѝ го подарил на Киевската Духовна академија, чијшто воспитаник бил. Зборникот се наоѓа во украинската Национална библиотека (Поп-Атанасов 2017: 375).

Во текстот *Просветнаџа улоџа на манастироџ* „Светџа Пречистџа“ (со посебен осврџ кон дамаскинарската книџнина), Петар Хр. Илиевски покрај тоа што дава детални податоци (засновани врз автентичните манастирски записи и натписи кои секако имаат и лингвистичко значење) за историјата и просветната дејност на манастирот, тој набројува и 14 сочувани ракописи за кои со сигурност се знае дека потекнуваат од манастирската библиотека на „Света Пречиста Кичевска“.

Просветната дејност на манастирот академикот ја гледа низ содржината што ја има зборот „просвета“ почнувајќи од 17. век наваму, која пак е различна од значењето на зборот „просвештение“ од првите векови на христијанството па сѐ до средниот век. Словенскиот збор „просвџщение“, како и латинскиот „*illuminatio*“ е превод од грчкото „*φωτισμός*“, технички термин за христијанското крштење и високо духовно совршенство. Според тоа, просветата во манастирските средини се сфаќала во поширока смисла од вообичаената (Илиевски 1990: 21–22).

Како и во останатите поголеми манастири, во манастирот „Света Пречиста Кичевска“ просветата се одвивала главно на три начини: преку црковните богослужби, преку усни поуки пред потесен круг послушници и проповеди во храмот пред верните (главно на библиски и литургиски теми) и преку книжевна дејност, што придонело манастирот да се здобие со свое богато книжевно наследство.

Како илустрација на книжевно-просветната активност на народен јазик, Илиевски посебно се задржува на Зборникот со мешана содржина (наречен уште и Брждански дамаскин) од 19. век кој сега се наоѓа во Универзитетската библиотека „Светозар Марковиќ“ во Белград, бр. РС 66. Забележливо е дека во овој зборник дамаскиновите слова од постар црквенословенски, руска редакција, се приспособувани на мијачки дијалект од Кичевско. Во црковните служби (молитви и песни), поместени во зборников, јазикот е, со незначителни исклучоци, сосема коректен црквенословенски. Само појаснувањата за тоа какви дејствија се извршуваат за време на одделни молитви, или кои песни потоа следат, се дадени на говорен јазик. Во преводите, меѓутоа, авторот се служи со секојдневниот говор со извесен број на русизми под влијание на црквенословенскиот од руска рецензија. Од фонетските особености Илиевски го истакнува рефлексот *ж* во *о*: *џнос-но, џноетџ, коде, ложно, мока*. На морфолошко рамниште според авторот на текстот најкарактеристична е формата *џа*: *џаке џа оџиџ*, но и отсуството на *мь* во прво лице еднина: *џа џе крџста*, употреба на дативната форма *ними* за датив и акузатив множина, употреба на *џи* наместо *дека*, *заџиџо* наместо *зоџиџо* и др. Во поуките на говорен јазик изобилуваат турцизмите, на пр.: *инсанџ, инатџ, колаџ, пишманџ* и др. (Илиевски 1991: 32–33).

Балканолошки истражувања

Со оглед на меѓународното значење и тежината што ја имаат, но и на бројноста на неговите трудови како што веќе беше констатирано, вниманието на овој наслов ќе се задржи на четирите текстови со кои академик Петар Хр. Илиевски учествувал на меѓународните славистички Конгреси: *Прилоџ кон хронологијата на еден балканизам во македонскиот јазик* (Софија, 1963), *Описна компарација во балканските словенски јазици* (Варшава, 1973), *Лексички реликвии од старите балкански јазичен слој во јужнословенските јазици* (Киев, 1983) и *Од балканската терминологија во македонскиот народен волуметриски систем* (Краков, 1998). Инаку, неговите дела поврзани со балканистиката се собрани во обемната збирка со наслов *Балканолошки лингвистички студии (со посебен осврт кон историскиот развој на македонскиот јазик)* (Скопје, 1988).

Во *Прилоџ кон хронологијата на еден балканизам во македонскиот јазик* предмет на интерес на Илиевски е една од битните структурни особености на македонскиот јазик – удвојувањето на објектот. Според авторот, „оваа особеност била веќе раширена кај нас во 16. век дури повеќе отколку во грчкиот“. Ваквиот заклучок тој го донесува врз основа на лингвистичката анализа на текстот на Крнинскиот дамаскин – македонски ракопис кој е предмет на негов долгогодишен интерес. Авторот се повикува и на познатата литература по ова прашање во балканистиката наведувајќи дека „удвојувањето на објектот прво се јавило кај личните заменки кои во сите јазици имаат двојни форми“, но не останува само во рамките на историската граматика и на балканистиката туку го разгледува и од аспект на историјата на македонскиот јазик, во однос на присуството/отсуството на оваа особеност во писмениот јазик, со што ја разгледува од аспект на разликата говорен јазик – писмен јазик, наведувајќи примери на некои автори од 19. век (Цепенков, Шапкарев), како и современи писатели кои ја изоставаат проклитиката (Пандев 2012: 16).

По однос на ова прашање Илиевски заклучува дека „поради мешаното население во Македонија конструкцијата со удвоен објект можела лесно да биде пренесена од романскиот во другите балкански јазици многу рано. Во некои македонски говори веројатно таа почнала да проникнува уште во 11. и 12. в., а некаде – подоцна. На територијата од Македонија таа најрано се адаптирала во западните и јужните македонски говори, каде што населението имало потесен контакт со влашкото и албанското население“ (Илиевски 1988: 166).

Статијата *Описна компарација во балканските словенски јазици* дава резултати и информации за можните патишта за развој на компара-

тивната функција на (предлогот и префиксот) *no* во балканските словенски јазици (Пандев 2012: 17).

Според авторот на статијата, „појавата на описна компарација, како и на другите балканизми, во балканските словенски јазици е последица на едно заедничко јазично чувство кое се развива природно во говорите на една географска целина. Како основа на системот за описна компарација во балканските јазици легнал моделот од *преф. +прид. +предл.* којшто веќе бил изграден во вулгарнолатинскиот. Компаративната функција на партикулата *no-* била веќе развиена во народниот говор во 12. век и наскоро потоа почнала да го шири својот опсег дури и кон глаголи, што зборува за нејзината брза граматикализација“ (Илиевски 1988: 147).

Во *Лексички реликвии од старите балкански јазичен слој во јужнословенските јазици* Илиевски пројавува интерес и за балканската палеославистичка проблематика. Притоа, ја нагласува говорната употреба на старите балкански народи во 6. век, анализирајќи одредени зборови (глоси и лични имиња) по потекло од античкиот македонски сочувани како антропони и етници, како и од другите стари балкански јазици: пајонскиот, илирскиот, тракискиот, дако-мизискиот и сл. (Пандев 2012: 17).

Илиевски ќе заклучи дека „влијанието на старите балкански јазици (освен грчки и латински) врз јужнословенската лексика било незначително. Во времето кога овие јазици сè уште биле во говорна употреба, Балканскиот Полуостров бил, изгледа, масовно населен со Словени, кои го асимилирале претсловенското балканско население. За тоа, неоспорно, придонел фактот што некои од старите балкански јазици биле сродни со словенскиот и полесно се претопиле во него. Други, како дако-мизискиот, устојале подолго, но претрпеле големо влијание од словенскиот. Интересно е да се одбележи дека процентот на словенизми во албанскиот и романскиот е поголем отколку оној на грцизмите во словенските јазици“ (Илиевски 1988: 260).

Петар Хр. Илиевски во статијата *Од балканската терминологија во македонскиот народен волуметриски систем* историски го следи односот меѓу термините и мерките во македонскиот јазик, откривајќи ја нивната несоодветност, што според авторот упатува на постоење на два волуметрични система. Ваквите проучувања се вклопуваат во современите лингвокултуролошки теми, кои во голема мера се потпираат и врз балканистиката (Пандев 2012: 17).

Илиевски и микенолигијата

Овој наслов има за цел во кратки црти да ги изнесе основните погледи на Илиевски во однос на микенолигијата, на која тој посветил голем број свои научни трудови. Текстот е според опширниот воведен дел од статијата *Из микенске ѝалеографије*, посебно испечатена од Зборникот на Владимир Мошин (Белград, 1977).

Според Петар Хр. Илиевски откривањето и дешифрирањето на микенските текстови пишувани со линеарно писмо е несомнено најважниот настан во историјата на класичната филологија во последните децении. Иако натписите на микенските споменици се доста ограничени по својата содржина, иако има уште многу нерешени проблеми во интерпретацијата на овие текстови, главно поради несовршеното слоговно писмо со кое тешко може адекватно да биде предаден грчкиот текст, сепак може да се каже дека податоците од микенската писменост досега значително ја дополниле и промениле досегашната слика за грчката старина. Микенските текстови имаат големо значење за политичката, економската и културната историја на стара Грција. Периодот за кој до сега имало само неми археолошки податоци со право се сметал за предисториски, со читањето на овие натписи тој период влегува во историјата. Врз основа на текстовите на глинените плочки веќе се составуваат опширни студии во кои се прави обид да се реконструира микенската култура.

Илиевски смета дека микенските текстови фрлиле светло и врз историјата на грчката книжевност, бидејќи ја откриваат нејзината историска позадина. Денес поинаку се чита и разбира Хомер, кога имињата на неговите јунаци и полубогови се среќаваат во административните и сметководствените записи на микенските престолнини. Секако, најголема вредност, несомнено, овие текстови имаат за лингвистиката, особено за историјата на грчкиот јазик, која сега може да се следи низ период од 3400 години. Со дешифрирањето на ова писмо е откриен грчки дијалект постар околу 600 години од првите грчки споменици напишани со фонетско писмо и околу 800–900 години од класичниот грчки (Илиевски 1977: 17–18).

Заклучок

Според истражувањето на овие научни остварувања на академик Петар Хр. Илиевски, може да се заклучи дека тој остварува широк лингвистички поглед, историски и современ, почнувајќи од анализата на микенските натписи, преку истражувањата за појавата на словенското писмо, дамаскините, па сè до балканолошките иследувања кои даваат бројни пода-

тоци при дијахроното и синхроното изучување на македонскиот јазик, а со тоа неговите дела се богатство, но и заложба за идните истражувачи на овие области.

Литература

- Велев И., Макаријоска Л., Црвенковска Е. 2008: *Македонски синоменици со глагољско и кирилско писмо*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Илиевски П. 1972: *Крнински дамаскин*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Илиевски П. 1977: Из микенске палеографије. *Зборник Владимира Мошина*, Београд, 17–24.
- Илиевски П. 1988: *Балканолошки лингвистички студии*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Илиевски П. 1990: Просветната улога на манастирот Света Пречиста (со посебен осврт кон дамаскинарската книжнина). *Манастир Света Пречиста Кичевска (монографија)*, Скопје, 15–39.
- Илиевски П. 2006: *Појава и развој на писмото*. МАНУ, Скопје.
- Илиевски П., Илиевска К. 2012: *Киевски дамаскин*. МАНУ, Скопје.
- Пандев Д. 2012: Претставувањето на македонистиката на меѓународните славистички конгреси. *Контекст 10*, Скопје, 9–28.
- Поп-Атанасов Ѓ. 2017: *Словенски ракописи од Македонија во странски збирки 10. – 19 век I*. Скопје.
- <http://manu.edu.mk/> 14. 08. 2020

Aleksandar Krstanoski

LINGUISTIC PROFILE OF ACADEMICIAN PETAR HR. ILIEVSKI

Summary

The researches of academician Petar Hr. Ilievski can mainly be divided into three areas: Old Slavonic, Church Slavonic language and the development of their alphabet, Balkan linguistic studies and Mycenology. Furthermore, within the study of the Church Slavonic language, Ilievski places special emphasis on

the study of the manuscripts from “The Holy Virgin from Kicevo”, a scripture center that connects him with his hometown. A particular speciality from this area and this literary center are the damaskins: the *Krnino damaskin* and its sequel the *Kiev damaskin*, which he uses as an important source of linguistic examples in his Balkan linguistic studies.

Key words: Krnino damaskin, Kiev damaskin, Balkan linguistic studies, Mycenology.

ПРИКАЗИ

УДК 091:003.349(497.7:100)“09/18“(049.3

Лилјана Макаријоска

**ВРЕДНО ИЗДАНИЕ ЗА СЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСИ
ОД МАКЕДОНИЈА ВО СТРАНСКИ РАКОПИСНИ ЗБИРКИ
СО ПАЛЕОГРАФСКИ АЛБУМ**

(Ѓорги Поп-Атанасов „Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X – XIX век“ и „Палеографски албум“, МАНУ, Скопје 2017, 2020).

Издавачката дејност на Македонската академија на науките и уметностите е збогатена со извонредно двотомно издание „Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X – XIX век“ и „Палеографски албум“ на врвниот палеославист, акад. Ѓорги Поп-Атанасов, неуморен, посветен истражувач, единствен во однос на пристапот кон текстовите и од книжевен, текстолошки, но и од јазичен аспект.

Тој несебично се вклучува во расправите за сите прашања поврзани со палеославистиката, а неговиот научен интерес е насочен кон истражувањата во врска со кирилometодиевскиот превод на Библијата и ширењето на библиските книги во македонската писмена традиција, со глаголската писмена традиција, а посебно се задржува и на одделни периоди од македонската средновековна писменост, на делото на сесловенските просветители, браќата Кирил и Методиј и нивните ученици, на големите македонски светители и книжевници, Климент и Наум Охридски.

Поп-Атанасов посветува посебно внимание на дејноста на повеќе средновековни културни средини: особено на оние чија дејност е поврзана со Слeпченскиот и Кратовскиот црковно-книжевен центар, ја истражува Слeпченската ракописна збирка, збирката на манастирот „Св. Архангел Михаил“ во Лесново, но и црковното ракописно наследство на Бигорскиот манастир „Св. Јован Крстител“, на Полошкиот манастир „Св. Ѓорги“, на Шишевскиот манастир „Св. Никола“, на манастирот „Успение Богородично – Трескавец“, на манастирот „Успение Богородично“ – Матка и др.

Автор е и на повеќе трудови за средновековните творци, преку кои во манастирските книжевни центри се ширела духовната просвета, се одвивала жива препишувачка и преведувачка дејност, па манастирите се прет-

вориле во културни жаришта со богати фондови од словенски пергаментни ракописи, како на пр. Слепченскиот манастир со богатата збирка ракописи, кои биле користени и како предлошки за пишување на нови ракописни книги и тоа за потребите на манастирот – за црковните богослужби, па и за духовно усовршување на монашкото братство. Ракописната збирка била збогатувана со ракописни книги со различна содржина, а богатата илуминиција на ракописите (со минијатури, заставици и иницијали во византиски, тератолошки и балкански стил) потврдува дека манастирите биле исклучително авторитетни центри.

Сознанијата од својата научноистражувачка работа Поп-Атанасов ги има објавено во 20-ина книги, меѓу кои: „Ракописни текстови на македонски народен говор“ (1985), „Речник на старата македонска литература“ (1989), „Кичевскиот октоих, македонски книжевен споменик од XIII век“ (2000), „Палеографски албум, I, Словенски ракописи во Македонија XIII – XVIII век“ (2000), „Палеографски албум II, Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X – XIV век“ (2003), „Македонска книжевна традиција“ (2001), „Средновековна македонска химнографија IX – XIII век“ (2007), „Старословенски кирилometодиевски извори“ (2011), „Македонската глаголица“ (2015) и др., во коавторство: „Скрипторски центри во средновековна Македонија“ (1997), „Творци на средновековната македонска книжевност“ (2004) и др. Тој е приредувач на „Избрани дела“ на акад. Владимир Мошин во 10 томови (2002–2013) и на „Црковната поезија на св. Климент Охридски“ (2008). Неговите дела претставуваат огромен придонес не само за македонската туку и пошироко за славистичката наука.

Новото двотомно издание претставува своевидна круна на неговата долгогодишна научна работа. Во првата книга се содржани: Воведни зборови (5–13), описи на Глаголички ракописи (25–38), на Кирилични ракописи X – XIX век (39–418), Недатирани ракописи (419) или вкупно 814 ракописи, како и индекси: Индекс на институции каде што се чуваат ракописите (421–423), Индекс на ракописи со посебно име (424–426), Индекс на лични имиња (427–437), Индекс на топоними (438–442), Индекс на цркви и манастири (443–445), Предметен индекс (446–454).

Поп-Атанасов во воведот го истакнува македонското ракописно наследство како основа за палеославистички проучувања и неопходен изворен материјал за словенската писмена традиција. Мошне рано македонските ракописни книги го привлекле вниманието на странските истражувачи и колекционери, а меѓу првите кои пројавиле интерес бил хрватскиот културен деец Антун Михановиќ, кој посетил повеќе македонски цркви и манастири, меѓу кои и Лесновскиот манастир, па во неговата збирка од Архивот на ХАЗУ дури 10-ина ракописи имаат лесновско потекло.

Во 40-тите години на XIX век и рускиот палеославист и колекционер Виктор Григорович посетил повеќе македонски манастири, на пр. Слеченскиот манастир „Св. Јован Крстител“, манастирот „Успение Богородично“ – Трескавец и др. Денес основниот дел од неговата збирка со македонски ракописи се чува во државните библиотеки во Москва и Одеса, а меѓу нив се на пр. Охридскиот апостол, Григоровичевиот паримејник и др.

Слеченскиот манастир, го посетил архимандритот Антонин Капустин, како и Буковскиот и Трескавечкиот манастир во кој регистрирал 15-ина ракописи.

Јордан Иванов, за време на својот престој во Македонија, формирал збирка од 39 ракописи, кои подоцна од Универзитетот во Софија, во 1943 год. ги предал во библиотеката на БАН, во која има уште 25 ракописи од македонско потекло, што го привлекуваат вниманието на палеославистите.

Рускиот научник Александар Гилфердинг во 1868 год. посетил повеќе македонски цркви и манастири, на пр. Лешочкиот, Марковиот, Карпинскиот, Лесновскиот манастир и др. за кои имал сознанија дека располагаат со богати ракописни збирки, а се смета дека македонската колекција од неговата збирка има над 150 целосни кодекси или фрагменти. Делови од колекцијата има во Државниот историски музеј во Москва, во Рускиот државен архив за древни акти, во Руската државна библиотека во Москва и во Руската национална библиотека во С. Петербург.

За време на својот престој во Македонија (1850 – 1877) Стефан Верковиќ, посетувајќи ги македонските цркви и манастири откупувал или добивал како подарок старословенски и византиско-грчки ракописи и создал збирка од 100-ина ракописи, а делови од неа се главно во белградската Народна библиотека, во Архивот на Југословенската академија на науките и уметностите во Загреб и во државната Јавна библиотека во С. Петербург. И српскиот колекционер Стеван Димитриевиќ, собраните ракописи од скопскиот регион, кон крајот на XIX век и почетокот на XX век, ги подарил на белградската Народна библиотека.

Во почетокот на XX век во Македонија престојувале српските колекционери Сима Томиќ и Светозар Томиќ, кои пројавувале интерес за ракописното книжевно наследство, собирале старословенски ракописи, а три од пронајдените (апостол, октоих и псалтир) продале на Државниот историски музеј во Москва.

Активни колекционери на македонски ракописни книги биле и македонските преродбени дејци: Кирил Пејчиновиќ, Димитар Миладинов и Јордан Хаџиконстантинов-Цинот, кој имал богата ракописна збирка со 76 стари ракописи. Пејчиновиќ создал богата ракописна збирка во Марковиот манастир, пренесена во Лешочкиот манастир „Св. Атанасиј“ (па дел од

овие ракописи, земени од А. Гилфердинг, во 1868 биле однесени во Русија, а повеќето од збирката биле преместени во Белград). За разлика од Пејчиновиќ, Д. Миладинов и Џинот собраните ракописи од македонските цркви и манастири ги испраќале во црковни и световни институции надвор од Македонија – Миладинов во цариградската егзархиска црква „Св. Стефан“ и на Српското научно друштво во Белград, а Џинот во белградската Народна библиотека и Српското научно друштво.

Поп-Атанасов посочува дека во периодот пред балканските војни со колекционерска дејност се занимавале и: Васил Икономов од Лазарополе, Јанош Алексиев, Г. П. Бојациев, Георги Владикоецов и Димитар Матов од Велес, Лазар Дума од Битола, Никола Поп-Стефанов од Кичево, Ефтим Спространов од Охрид, Атанасие Петров од Скопје, а најобемни збирки имале Алексиев кој 26 ракописи му понудил за откуп на Министерството за просвета во Белград, како и Икономов кој ѝ продал на софиската Народна библиотека 21 ракопис.

Повеќе ракописи биле изнесувани од Македонија за време на балканските војни и Првата светска војна. На пр. во 1913 српските воени власти ги однеле последните ракописи од збирката на Лесновскиот манастир (30 кодекси и 10 ракописни фрагменти), кои биле однесени во Семинарот за српски јазик при Универзитетот во Белград, а подоцна во белградската Универзитетска библиотека, каде што се наоѓаат и денес.

За време на Првата светска војна скопскиот егзархиски митрополит Неофит однел 30 македонски ракописи од библиотеката на Скопската митрополија како и од други цркви и манастири, а во 1923 му ги подарил на Црковниот музеј при Светиот синод на Бугарската православна црква.

Во т. н. Груиќева збирка со вкупно 293 ракописни книги, спаѓаат и македонските ракописи од скопскиот музеј кои Радослав Груиќ, директор на Музејот на Јужна Србија во Скопје, меѓу двете светски војни, ги собрал од манастирите од Македонија или му биле подарувани во музејот, па подоцна ги подарил на Српската православна црква во Белград, каде што се наоѓаат и денес.

Во книгата се евидентирани 16 ракописи во делот Глаголички ракописи: Асеманово евангелие, Зографско евангелие, Мариинско евангелие, Синајски псалтир, Синајски евхологиј, Клоцов зборник, Охридски глаголички листови, Македонски глаголички листови, Синајски мисал, Псалтир на Димитар Олтарник, Бојански, Синајски Зографски, Лантов и Хлудовски палимпсест, Синајски мал минеј, и 797 во делот Кирилични ракописи (подредени според векови X: Зографски листови, Ватикански палимпсест, Ресенски фрагмент од триод, Македонски кириличен лист, Листови на Ундолски, Супрасалски зборник, Хилендарски листови, Савина книга, Новго-

родски (купријановски) листови, X – XI век: Битолски листови, Фрагмент од посен триод, XI век: Драготински палимпсест, Добромирово евангелие, Слепченски апостол, XI – XII век: Битолски триод, Охридски апостол, XII век: Григоровичев паримејник, Кустендилски палимпсест, Аргиров триод, Драготински апостол, Струмички октоих, Бојанско евангелие, Зографски апостол итн. до XIX век) и тоа со основни податоци за ракописите, писмото, правописните особености, содржината на ракописот, орнаментиката, повезот, записите, податоци за потеклото и местото на чување на ракописот и секако преглед на литературата за ракописот.

Според Индексот на институции каде што се чуваат ракописите, можеме да заклучиме дека најмногу, дури 177 ракописи се чуваат во Народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија, 139 во Народната библиотека во Белград, 69 во Државниот историски музеј во Москва, 65 во Универзитетската библиотека „Светозар Марковиќ“ во Белград, 59 во Руската Национална библиотека во Санк Петербург, 43 во Црковниот историско-архивен институт во Софија, 39 во Бугарската академија на науките, 35 во Хрватската академија на науките и уметностите, 35 во Народната библиотека на Србија во Белград, 20 во Зографскиот манастир итн.

На пр. од збирката во Хрватската академија на науките и уметности-те се евидентирани ракописи кои се веќе издадени, а голем дел од нив го привлекуваат вниманието на истражувачите на црковнословенската писменост, од XIII век: Македонско евангелие на поп Јован, Загрепски македонски триод, Радомирово евангелие, Вранешнички апостол, Иловичка крмчија, Битолски изборен октоих, Михановиќев октоих, од XIII – XIV век: Лесновско (Калиниково) евангелие, Богданово евангелие, Радичев апостол, од XIV век: Битолски служебник, Требник со номоканон, Михановиќев апостол, Чети минеј за декември-август, Чети минеј за септември-ноември, Македонско евангелие, од XIV – XV век: Минеј за јануари, Октоих, од XV век: Жеглиговски зборник, од XVI век: Служебник со апостоли и евангелија, Октоих со акатист и молитви, Догматики паноплија, Житошко евангелие, Лесновски пролог, Лесновско евангелие, Цветен триод, Минеј за декември.

Во збирката од БАН се евидентирани на пр.: Ресенски фрагмент од триод, Битолски триод, Кустендилски триод, Слоештички патерик, Паренезис на Св. Ефрем Сирски, Велешки зборник, Слово на Григориј Богослов, Дамјанов пролог, Евстратијев Пентикостар и др.

Во Индексот на ракописи со посебно име се евидентирани вкупно 191 ракопис, а броевите во Индексот го означуваат редниот број на ракописите во ова издание. Дел од нив веќе имаат посебни изданија (Берлински зборник, Битолски триод, Вранешнички апостол, Григоровичев паримејник, Дечански псалтир, Загрепски триод, Македонско евангелие на поп Јован,

Орбелски триод, Радомиров псалтир, Радомирово евангелие, Струмички апостол и др.), други биле предмет на лингвистичка анализа или биле предмет на компаративни истражувања од книжевен или лингвистички аспект.

Врз основа на Индексот на ракописи со посебно име може да се проследи поврзаноста на ракописите со одделни културни средишта, односно книжевни центри кои се дел од нивното именување, на пр.: Лесновски Ковачиќев пролог, Лесновски минеј, Лесновски паренезис, Лесновски поменик, Лесновско (Калиниково) евангелие; Слепченски апостол, Слепченски зборник, Слепченски патерик, Слепченски поменик, Слепченски фрагмент од триод, Слепченско евангелие итн.

Според Индексот на цркви и манастири можеме да заклучиме дека значаен дел од ракописите се поврзува со дејноста и ракописниот фонд на: Лесновскиот манастир, Карпинскиот манастир „Св. Богородица“, Осоговскиот манастир, Слепченскиот манастир „Св. Јован Крстител“, Марковиот манастир, Полошкиот манастир „Св. Ѓорѓи“ и др.

По издавањето на првата книга од едицијата, како насушна потреба се јавува издавање на Палеографски албум на македонските ракописи во странските ракописни збирки, што ќе овозможи идентификација на фрагментите од ракописите и расветлување на развојот на македонското кирилско писмо. Претходно, во палеографскиот албум на проф. Мошин, издаден во Скопје во далечната 1966 год., меѓу ракописите од јужнословенско потекло на мал простор се претставени и македонските ракописи, а во трудот „Палеографски албум I“ од Поп-Атанасов е направен избор на репродукции од 92 ракописни книги од XIII – XVIII век, што се чуваат во Македонија и кои биле достапни за обработка.

Втората книга „Палеографски албум“, содржи репродукции од евидентирани ракописи од првата книга, како и воведни зборови во кои авторот укажува на некои основни податоци во врска со карактеристиките на писмото на македонското ракописно наследство. Се истакнува посебноста на македонската (обла) глаголица, со заоблени нацрти на буквите, како и на застапеноста на редови испишани со глаголица во кирилски ракописи, односно на спорадичната употреба на глаголицата до XIII/XIV век. Писмото на најстарите кирилски ракописи е од уставен тип (до средината на XIV век), буквените знаци се во дволинискиот систем и геометриски правилно оформени, а има поограничена употреба на скратеници и надредни знаци. Овој тип писмо може да биде исправено (ретко), или наклонето налево или надесно, но во македонската писменост преовладува надесно наклонетото уставно писмо. Уставното писмо се заменува со полууставно со послободен начин на пишување, нарушен геометриски, дволиниски систем и без буквена симетрија, со почеста употреба на скратеници, лигатури, надредни

знаци, калиграфски издолжувања. Во текот на XVI век во Кратовскиот и Слеченскиот книжевен центар се оформуваат посебни типови полууставно писмо – брзопис што овозможува забрзано пишување, па во XVII и XVIII век паралелно се употребува полуустав – брзопис.

Буквените нацрти се користат за датирање на недатираните ракописи, а според истражувачите најкарактеристични се: а, в, ж, и, к, м, н, т, ц, ч и ђ и тоа врз основа на наклонетоста на стеблото, формата на котелот (заоблен, остроаголен), редукцијата на горниот или долниот дел од нацртот, односно симетријата и дволинискиот простор. Сепак, најголема разнообразност од палеографски аспект има во пишувањето на носовките (има дури пет-шест различни нацрти на малата носовка, а дополнително и јотирани форми). Датирањето се врши според видот на писмото: глаголица, кирилица; устав, полуустав, брзопис, според материјалот на кој е напишан ракописот: пергамент, хартија; според правописот: јусов (до XIV век), рашки, ресавски (од XV век), според водените знаци итн.

Двотомното издание „Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X – XIX век“ од акад. Ѓорѓи Поп-Атанасов претставува основа за споредбени проучувања на словенските ракописи од македонско потекло и се надеваме дека овој исклучително вреден труд ќе го зголеми интересот за проучување на нашето ракописно наследство, уништено во воени пустошења, политички превирања, но и оттуѓено од ризниците на културното наследство, од македонските манастирски фондови.

Несомнена е потребата од организирано прибирање, каталогизација на богатото македонско ракописно наследство, издавање на црковнословенските ракописи од македонско потекло, кои поради својата архаичност и јазичните особености се од особено значење за историјата на македонската писменост, но и пошироко за славистичката наука.

Во согласност со потребите и барањата на современиот свет за дигитализација на ракописите, би испратиле порака за трајна заштита од забравот на ракописното наследство со создавање дигитални библиотеки, по примерот на Слеченскиот манастир со повеќе од двесте ракописи, во кои се вбројуваат и многу значајни ракописи постари од XVI век. Преку дигитализацијата на своевиден начин ќе воскреснат манастирските библиотечни фондови со ракописи што го носат белегот на јазикот, на народните говори на нашите книжевни дејци и ќе станат достапни за попродабочено истражување од различни аспекти.

УДК 271.2-282.7:811.163.3'373(091)(049.3)

Мери Цубалевска

ЗНАЧАЕН ПРИЛОГ КОН МАКЕДОНСКАТА ИСТОРИСКА ЛЕКСИКОЛОГИЈА

Лилјана Макаријоска, Бисера Павлеска-Георгиевска
„Лексиката на средновековните молитвеници“ (Скопје 2021)

Македонската палеославистика и особено историската лексикологија е збогатена со уште едно вредно издание под наслов „Лексиката на средновековните молитвеници“ на авторките Лилјана Макаријоска и Бисера Павлеска-Георгиевска, за чија посветеност на истражувањето на историјата на македонскиот јазик, сведочат голем број коавторски научни трудови меѓу кои и изданијата „Македонската лексика низ вековите“ (2013) и „Називи за лица во македонските средновековни текстови“ (2013).

Во обем од 320 страници, книгата започнува со Вовед (7–36), по кој се поместени четири глави, и тоа: Лексичко-семантичките особености на молитвениците од XV до XVIII век (37–241) којшто содржи 11 поднаслови; За лексичките слоеви во молитвениците од XV до XVIII век (242–261); Зборобразувачките тенденции во молитвениците од XV до XVIII век (262–274) и Лексичката синонимија во средновековните молитвеници (275–302). Книгата е заокружена со Заклучок (287–302), којшто има и свој превод на англиски јазик Summary (303–309), а приложена е и обемна Литература (310–311) и посебно се издвоени Кратенките за ракописите што се истражувани за целите на оваа книга.

Поаѓајќи од мислењето дека словенските првоучители меѓу своите први новопреведени црковни книги го вклучиле и Требникот (Молитвеник, Еухологиј) во некоја негова скратена варијанта, како литургиска книга без која не можат да се извршуваат некои од најбитните обреди од сферата на црковното живеење, а ова мислење се потврдува и од фактот што до наше време се зачувани неколку мошне стари преписи на оваа црковна книга, молитвениците се издвојуваат како особено значајни средновековни списи за лингвистички истражувања. Авторките на овој исклучителен труд ја потвр-

дуваат нивната огромна вредност за медијевистиката воопшто, па во своето истражување им обрнуваат особено внимание на македонските преписи на молитвениците настанати во периодот од XV до XVIII век, давајќи посебен осврт на нивните лексичко-семантички особености.

Во Воведот Макаријоска и Павлеска-Георгиевска накусо ги образложуваат потребите од едно вакво истражување. Се смета дека меѓу богослужбените книги требникот е најтесно поврзан со битот и влијанието на локалните традиции врз црковнословенскиот ритуал во текот на средновековието. Како резултат на овој факт, не само содржината и структурата на молитвениците, туку и нивниот јазик биле постојано подложени на силни промени, со што е засегнат и лексичкиот состав, и тоа особено на оние со македонско потекло од XV до XVIII век, кога ваквите промени биле најголеми.

Ставот дека варијантноста од структурно-јазичен аспект е особено карактеристична за периодот од XV до XVIII век се потврдува преку анализата на молитвениците што авторките ги избираат како основни за нивното истражување, а вклучени се и повеќе дополнителни што имаат македонски обележја и што се настанати во истиот период. Како основни извори во анализата се вклучени два молитвеника од XV век (МП5 и М10); два од XVII век (НБКМ621 и НБКМ622) и еден од последната четвртина на XVIII век (МП6). Дополнително при споредбите во истражувањето се вклучени материјали и од: молитвеник од XVI век (СПЦ304) и молитвеник што се чува во НУБ од XIX век, но и најстариот Синајски евхологиј, како и некои од останатите проучени, односно објавени молитвеници настанати до XV век, Трескавечкиот, Премчанскиот и Зајковскиот требник.

Испитувајќи ги нивните структурни особености, авторките доаѓаат до заклучок дека сите тие се разликуваат според составот и редоследот на молитвите и чиновите, т.е. ниту еден молитвеник не се совпаѓа целосно со друг, ниту пак со словенскиот прототип. Сепак, одредени молитви се повторуваат во некои делови речиси идентично, иако можеби се поместени на различни места во рамките на конкретните молитвеници.

Во однос на лексиката на требникот, утврдено е дека поновите молитвеници нудат впечатлив лексички материјал, особено имајќи го предвид променливиот карактер на структурата и содржината на текстовите на молитвениците, а особено фактот што покрај молитвите во нив се среќаваат и апокрифни текстови што нудат богата и разновидна лексика, интересна за проучување. Истражувањето на оваа лексика овозможува и споредба со современите состојби на богословската терминологија особено во врска со различните семантички нијанси. Лексиката е разгледана пред сè од лексич-

ко-семантички аспект, со укажувања на специфичностите што ги содржат одредени молитвени текстови во однос на припадноста на лексиката кон одредено семантичко поле. Се укажува и на територијалната, односно на хронолошката припадност на лексиката на молитвениците, од што можат да се изведат заклучоци и за припадноста на конкретен ракопис кон одредена епоха и традиција, како и на зборообразувачките својства, а лексиката од молитвениците се споредува и со лексиката на црквенословенските текстови од македонска редакција.

Анализата на лексиката на македонските средновековни молитвеници од XV до XVIII век од лексичко-семантички аспект е сместена во првата глава под наслов Лексичко-семантичките особености на молитвениците од XV до XVIII век, којашто содржи 11 поднаслови, секој од нив обработувајќи по една од единаесетте основни лексичко-семантички групи што се издвоени за целите на овој труд. Лексемите од молитвениците се групирани врз основа на заедничкиот семантички признак, па се izdelуваат поднасловите: Апстрактна лексика: теологија, филозофија, морал, етика (38–71), Црквени објекти, инвентар, книги, облека и други религиски предмети (72–95), Називи на лица (96–144), Анатомска лексика (145–157), Називи за здравје и болести (158–176), Земјоделство, сточарство (177–187), Географска терминологија (188–200), Небесни тела, природни и атмосферски појави (201–208), Време и простор, страни на светот (209–220), Називи за храна и пијалаци (221–230) и Живеалишта, покуќнина, садови и предмети за секојдневна употреба (231–241).

Авторките утврдуваат дека за сите молитвеници е најкарактеристична црквно-религиозната лексика, посочено е дека доста се застапени различните црквени титули, зборови за именување црквен инвентар и црквени објекти и сл., од кои дел не се среќаваат во другите црквенословенски текстови што се предмет на споредбената анализа.

Првата група, апстрактната лексика (теологија, филозофија, морал, етика), се издвојува како најобемна, имајќи предвид дека речиси низ целиот текст на секој од молитвениците се користи апстрактна лексика што главно ѝ припаѓа на богословската област, а тоа заклучуваат авторките, пред сè се должи на застапеноста на старозаветните и новозаветните читања од Библијата во рамките на одделните молитви и чинопоследованија. Како особено впечатлива појава авторките ја посочуваат застапеноста на синонимите и зборообразувачките варијанти, од што може да се изведат најразлични заклучоци за одделните молитвеници. На пр., кај апстрактните називи бележат бројни синонимни низи и зборообразувачки варијанти: поганъ – ѡзѡкъ, власвимиѡ – хоула, възсенепопоруѡъ – безгрѣшъѡъ, благовѣсть – благовѣстие,

поклопз – поклонение – покланѣние, славословие – славословение, радование – радостъ – веселие, завистъ – завидѣние, вещь – вещьство итн.

Како пообемна се изделува и лексичко-семантичката група којашто ги опфаќа називите за црковни објекти, инвентар, книги, облека и други религиски предмети. При нивната анализа авторките увидуваат дека оваа лексика е најзастапена во молитвите за упокојување на душата, односно за погребение, на пр. во МП5, М10, НБКМ621 и НБКМ622, каде што има најмногу зборови поврзани со посмртната обредност.

Со свои особености се издвојува и лексичко-семантичката група називи на лица, што во молитвениците е застапена со огромен број називи, на пр. во молитвата за исповедание, во делот што се однесува на вршење блуд со крвни или некрвни сродници, или во списокот на казни во одредени молитвеници каде што се содржат речиси сите називи од роднинската терминологија. Имајќи ја предвид содржината на молитвениците, авторките потврдуваат дека одредени подгрупи лексеми од групата називи за лица се позастапени, како што се: називите што означуваат црковни звања, титули, епитети, називи на вршители на црковни дејности, називи што го искажуваат односот на лицето кон Бога, кон религијата, верата; називите за носители на особина, својство; називите на лица врз основа на семејни, роднински, брачни односи.

Голема лексичко-семантичка група претставуваат и називите за делови од човечкото тело што се карактеристични пред сè за молитвите за лекување разни болести. Лексемите се групирани во пет подгрупи, и тоа називи за делови од главата, делови од вратот, делови од трупот, делови од екстремитетите, општи делови на телото: глава, власъ, мозгъ, образъ, оуста, око, зракъ, вѣко, носдри, грътанъ, пръси, ребро, сръдъце, чрѣво, ложесно, оудъ, лono, пазоуха, рѣка, дланъ, нога, колѣно, стопа, тѣло, масо, жила, крвъ и др.

Авторките издвојуваат и голем број називи за здравје и болести, особено во подоцнежните молитвеници, имајќи предвид дека репертоарот на болестите низ вековите станувал сè поразновиден.

Интересна лексика е издвоена и во следната лексичко-семантичка група, земјоделство, сточарство којашто е најзастапена во молитвите што се посветени на лозјето, како Трифуновата молитва во МП6, како и во молитвите за благословување на родот од пченицата, овошките и сл.

Анализирана е и географска терминологија застапена особено во молитвите посветени на нивите, лозјето, како и во библиските текстови застапени во молитвениците, што се во врска со претставите за настанувањето на светот и сл.

Следната група ги опфаќа називите за небесни тела, природни и атмосферски појави, што најмногу ги има во молитвите каде што се моли за заштита од временски непогоди, како на пр. во: *МОЛИТВЫ ЕГДА СЪША БИВАЕТЪ* 149г и *МОЛИТВЫ ЗА ДОЖДЪ* 149г.

Лексемите за именување временски и просторни определби се вклучени во рамките на лексичко-семантичката група називи за време и простор, страни на светот. Авторките посочуваат дека овие називи се најзастапени во чинот за исповедание, и тоа во делот каде што се одредуваат казните за искупување, т.е. каде што се пропишува времетраењето на одредена казна, но ги има на многу други места во молитвениците.

Називите за храна и пијалаци се забележани во молитвите за благословување на виното, месото, сирењето, јајцата итн. Лексеми што означуваат храна и пијалаци се потврдени во библиските цитати, честопати поврзани со настани во кои токму храната и пијалаци се главниот мотив, како што е приказната за Исус и двете риби и петте леба, т.е. претворањето на водата во вино и сл., како и во рамки на разните молитвени формули. Меѓу примерите на словенска лексика од оваа група авторките, покрај архаичната, ја посочуваат и подновената лексика, што не е карактеристична за постарите текстови, на пр.: *прѣсолъ*.

Последната група ги опфаќа називите за живеалишта, покуќнина, садови и предмети за секојдневна употреба, што се забележани во молитвите за осветување или благословување градби, како и за осквернавени бунари, кладенци, т.е. молитви коишто им служеле и им помагале на луѓето во тешки времиња.

Во однос на хронолошката припадност на одредени лексеми, Макаријоска и Павлеска-Георгиевска посочуваат дека покрај архаичната лексика, се користат и некои понови форми како што се: *ножица*, *конопъ* и др. Врз основа на подробната анализа на лексиката на молитвениците од македонско потекло од XV до XVIII век тие извлекуваат и бројни информации за лексичките слоеви застапени во нив, од територијален и хронолошки аспект. Овие согледувања се презентирани во рамките на втората глава под наслов *За лексичките слоеви во молитвениците од XV до XVIII век*.

Во третата глава Зборообразувачките тенденции во молитвениците од XV до XVIII век, се обработени зборообразувачките особености на молитвениците, преку преглед на основните зборообразувачки типови застапени во анализираните текстови, од аспект на нивната продуктивност, нивното функционално оптоварување, т.е. нивниот семантички капацитет, како и на подновувањата со кои се одликуваат од останатите споредувани текстови. Притоа се izdelуваат образувањата според зборообразувачките

форманти, се укажува и на нивното значење, преку почестите примери и преку оние што се среќаваат ретко или што претставуваат нови и покарактеристични образувања.

Четвртата глава под наслов Лексичката синонимија во средновековните молитвеници ја надополнува претставата за синонимијата во црковнословенската писменост, како сведоштво за богатите изразни можности на црковнословенскиот јазик. При анализата Макаријоска и Павлеска-Георгиевска утврдуваат дека во секоја од лексичко-семантичките групи се јавуваат и истокоренски и разнокоренски синоними, вклучувајќи ги и синонимните парови или низи од сложенки со разнокоренска компонента, како на пр. *христородица* – *богородителница* – *благородителница* и др. Одделни лексичко-семантички групи бележат различен степен на застапеност на синонимите, на пр. голема е разнообразноста во именувањето на исти поими во групата предмети што се користат во богослужбената практика. Некои лексеми го одразуваат комбинирањето на ортодоксната христијанска со народната обредна култура.

На крајот на книгата се сумирани заклучните белешки од ова обемно истражување, коишто се преведени и на англиски јазик, а приложена е и богата литература на која се темели целокупната анализа на македонските средновековни молитвеници.

Истражувањето на молитвениците е значајно пред сè поради тоа што македонските, а и воопшто словенските молитвеници настанати од XV до XVIII век се малку истражувани. Нивното потемелно проучување има големо значење за проследувањето на историјата на словенскиот требник и за македонскиот книжевно-јазичен развој. Со приложувањето на некои основни јазични, текстолошки и содржински карактеристики на одбраните молитвеници, како и со нивна споредба, може да се изведат поконкретни заклучоци како за состојбата на црковнословенскиот јазик од тој период, така и за развојот и промените што ги засегнале овие ракописи. Покрај тоа, се дава можност и за понатамошни дополнителни истражувања, со што би се поставиле нови хипотези за неговата важност како ракопис од епохата на литургиските реформи, за структурните преобразувања и непрекинатите заемни односи меѓу традицијата и новите тенденции во јужнословенската еухологиска книжевност.

УДК 811.163.1(497.6)(049.3)
УДК 091:003.349(497.6)(049.3)

Лилјана Макаријоска

НОВА КНИГА ПОСВЕТЕНА НА БОСАНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЈА

Mehmed Kardaš „*Jezik i grafija Kopitarova četveroevandelja*“, Biblioteka
Bosnistika / Monografije, knj. 24, Slavistički komitet, Sarajevo-Mostar 2020

Трудот „Јазикот и графijата на Копитаровото четвороевангелие“, од Мехмед Кардаш, во издание на Славистичкиот комитет во Сараево, претставува уште еден од низата вредни монографски изданија посветени на јазикот на ракописното културно наследство на балканските простори.

Припадноста на ракописите кон определена редакција на црковнословенскиот јазик се определува врз основа на одредени јазични карактеристики, односно според придржувањето кон одредени правописни и книжевнојазични норми, подновувања и сл., па оттаму произлегува и неоминливиот интерес за нив и нивната поврзаност со современите јазични состојби.

Содржината на книгата опфаќа повеќе поглавја. I поглавје или *Воведниот дел* (13–51) содржи осврт на босанската црковнословенска писменост, основни податоци за Копитаровото четвороевангелие, едно од 30-ината зачувани босански евангелија, кое потекнува од втората половина на XIV век, како и за досегашните сознанија во научната литература во врска со него (51–56), во врска со предлошката, карактеристиките на писмото итн., а се посочуваат и задачите и целите на истражувањето (56–59) и тоа да се претстават јазичните особености на текстот, споредбено со канонските, босанските и некои евангелски текстови од други редакции.

Според авторот, врз основа на досегашните истражувања може да се заклучи дека средновековната босанска писменост добро ја чува традицијата на најстариот евангелски превод на Охридската книжевна школа, од текстолошки аспект ја следи кирилometодиевската традиција од великоморавскиот период, а во прилог на тоа говори и архаичната лексика. Не се поставува ниту прашањето за меѓуредакциските контакти, босанско-хрватски и босанско-српски, на сите рамништа и тоа во јужнословенски контекст.

Авторот комплексно ги претставува сознанијата од истражувањата од страна на видни палеослависти во врска со фонетско-правописните, палеографски и др. особености на црковнословенските текстови, односно на босанските евангелски текстови. Се посочува на пр. честата употреба на и место **ѣ** (тилеси, рики, хлибь), поретко **ѣ** место и (скровѣще, рѣбь), вокализацијата на еровите (оваць, простарь, ждрѣбаць), замената на **ѣ** со **т** и на **ѣ** со **п**, употребата на старите форми на сигматскиот аорист (придь, придомь, срѣтѣ).

Авторот не ги запоставува ниту согледбите за блискоста на босанските и македонските ракописи, во однос на буквените нацрти како и на мофолошко рамниште, а посебно место заземаат согледувањата на Херта Куна за босанската средновековна писмена традиција во јужнословенски контекст. Според Куна, на пр., остатоците на глаголичките кодекси кои сведочат за традицијата не мора да се поврзуваат само со хрватската, туку и со македонската традиција која продирала на запад преку хумското и босанското подрачје. Босанските евангелија чуваат архаични лексеми, на пр.: *сѣтъ*, *изокъ*, *санѣта*, *ланѣта*, *опона*, *сапогъ*, *ѣѣи*, *дрьколиѣ*, *голем број* непреведени грцизми што припаѓале на архаичниот фонд на првобитниот превод: *акридь*, *алабастръ*, *висонь*, *гнаѣи*, *киносъ*, *мамона*, *спекоулаторъ*, *текътонь*, *тетрархъ*, *оупокритъ*. Од синтаксичките специфичности на босанската редакција Куна ги наведува чувањето на апсолутниот датив како архаична црта, чувањето на партиципот на презентот со форми на гл. *вѣти* со вредност на грчкиот имперфект.

Се истакнува дека Копитаровото четвороевангелие е добро сочуван кодекс, а се вбројува и меѓу релативно богато илуминираните ракописи; се посочуваат графемите во однос на нивната положба во замислениот четворолиниски простор, оние што се поврзуваат со старата традиција на босанската писменост (на пр. неспоеното лигатурно **ѣ**, ретката употреба на **ѣ** со спојна цртичка и др.). Од правописен аспект влијанието на старата глаголска писменост се огледува на пр. при употребата на **ѣ** за **ѣ** во почетна и поствокална позиција; ретко се бележи **ѣ**, а на предлошката се должи и чувањето на назалот од заден ред (*ждѣже*), на диграфот *оу* итн.

Следното, II поглавје ги содржи *Оѣисоѣ на ракоѣисоѣ*, односно сознанијата за состојбата на кодексот, сочуваноста, *кодикоолошкиоѣ оѣис* (има 242 л. 19 X 12,5 см, со по 23 реда на стр.), интервенциите/преправките во текстот, користењето на две предлошки од страна на едниот пишувач, со укажување на иновациите внесувани од втората, контролна предлошка, па пропустите/грешките од различен карактер (вметнување, испуштање делови од збор и сл.) итн.

Во однос на украсувањето се посветува внимание на иницијалите, винетките стилизирани со геометриски и флорални мотиви, односно правоаголните заставки, како и симболите (крилат орел, крилат бик) и впечатливите ликови на евангелистите.

Во III поглавје, *Палеографија* (83–103) од палеографски аспект детално се проследуваат карактеристиките на писмото, буквениот состав и специфичните нацрти на графемите, интерпункциските знаци, лигатурите и скратениците. Посебно се истакнува организацијата на текстот, поставеноста на линискиот систем, механичкото прекинување на зборовите на крајот на редот, односно израмнувањето на десниот раб на страницата. Копитаровото евангелие е пишувано со босанско квадратно, полууставно кирилско писмо со конзервативна морфологија на графемите, односно правоаголни нацрти со правилни пропорции, употреба на тенки и дебели линии. По прегледот на нацртите, авторот преку табеларен инвентар кој опфаќа неколку босански евангелија од XIII до почетокот на XV век укажува на нивната припадност на иста школа, но ги посочува и индивидуалните разлики.

Како и во другите босански и црковнословенски текстови до XV век во Копитаровото четвороевангелие релативно добро се чува *scriptura continua*; скратениците се најчести на крајот на редот, за заштеда на просторот има и скратеници со две натпишани букви, како и збивање на редовите; за разлика од постарите босански евангелија во кои зборот на крајот на редот се завршува на самогласка или ер, има и редови кои завршуваат на согласка; во врска со интерпункциските знаци – точка, две и три точки, како и кај другите текстови, не може да стане збор за некоја прецизно осмислена употреба (освен при раздели во текстот или бројна вредност); големите букви (обично со црвен киновар) стојат на почетокот на текстуални целини, нови библиски параболи, некои се изведени со двојни контури на основните столбови; лигатурите, двочлени (пр. а + н, к, т и др., и + н, в и др.) и ретко трочлени, најчесто се со цел за заштеда на простор, според позициите се во основниот текст и во пописот на главите.

Следното поглавје е *Орфографија* (104–111) и се однесува на правописните особености на ракописот, кој ја следи правописната традиција на босанската црковнословенска писменост, а своевидно оддалечување се забележува на пр. во пишувањето на њ, пишувањето на џ за џ во: поџино, наџечн се, оџџтитџ, диграфот оџ за кој се претпоставува дека е пренесен од предлошката итн.

На *Фонологијата* ѝ е посветено V поглавје (112–132). Од фонолошки аспект посебно внимание се посветува на: рефлексите на јатот, на полугласовите и на групата вь, на вокализацијата во коренот и во суфиксите, на

ипуштањето на полугласовите, на рефлексите на назалите, на употребата на *ы*, на слоготворните *р* и *л*, на јотацијата, на промените во консонантските групи. Авторот укажува дека проникнувањето на дијалектните иновации во структурата на текстот се препознава во масовната икавизација; целиот текст е едноеров, слабите ерови се губат, има спорадична вокализација во *а*, поретка во предлозите и префиксите; назалите се деназализирани во *о* и *е*, има замена на *ы* и *и*, слоготворните *р* и *л* се придружени со *ер*, а примерот од типот *слѣнцѣ*, веројатно е пренесен од предлошката итн.

VI поглавје е насловено *Морфологија* (133–152). Мешањето на основите е позната појава и во старословенските ракописи, па авторот ги следи деклинациските промени во Копитаровото четвороевангелие што се должат на повеќе фактори, меѓу кои и на дијалектните подновувања што сведочат за морфолошкиот систем на штокавските говори од втората половина на XIV век. Потврдени се повеќе примери за меѓусебните влијанија на именските основи, додека кај заменските форми промените се поретки. Глаголскиот систем се одликува со особена конзервативност, особено со чувањето на асигматскиот аорист и старите наставки, но сепак воочлива е тенденцијата за замена со нови форми на сигматски аорист; кај имперфектот покрај честите неконтрахирани форми се бележат и контрахирани што се сметаат за општа западноштокавска особеност. Поретките перфектни форми се во согласност со состојбата и во другите босански евангелија. Во императивот и покрај колебањата, има тенденција за воопштување на наставката *-ите* во 2 л. мн. Покрај чувањето на старите партиципни форми, во Копитаровото четвороевангелие се следи и тенденцијата за замена со понови форми во споредба со другите босански евангелија.

Во VII поглавје под наслов *Лексика* (153–198) авторот посветува внимание на лексичките слоеви во контекст на канонските текстови и други текстови од различни редакции, користењето на различни предлошки. Се izdelуваат моравскиот лексички слој (*ладии*, *неприѣзнь*, *сѣньмѣ*, *сѣньмище*, *миса*, *година*, *отрокѣ*, *адро*); се разгледува употребата на варијантите *небескѣ* – *небеснѣ*, *земьскѣ* – *земьнѣ*, *пропати* – *распати*, на суфиксите *-ие*, *-ство*, *-ствие* итн. Во врска со поврзаноста на босанската црковнословенска писменост со најстарите македонските текстови поврзани со дејноста на Охридската книжевна школа е и застапеноста на охридизмите (*благодѣтъ*, *велии*, *вѣсхѣтати*, *драхль*, *достоѣние*, *дрьколь*, *пастырь*, *олѣи*, *ради*, *храмина*, *шоѣи*).

Застапен е и преславскиот лексички слој (*вѣлѣсти*, *горьница*, *гоѣмно*, *пиѣа*, *скоро*), а посебно се разгледуваат дублетите преку кои се воочуваат разлики во босанските евангелија во однос на употребата на преславизмите,

на пр. аминз – право, архиерѿи – старѿишина жрѿѿьскз, брань – рать, братьникз – братарь, геена – езеро огњно, езеро гораще – дьбрь, дьбрь огњна, достоѿние – причастие, единз, етерз – нѿкзи, животз – жижнь, ишадие – отзродие, коньѿина – коньць, мимонти – минѿти, мзножицеѿ, многзи кратзи – мзногашьдзи, мзногажди, мзногаши, нерадити, небрѿши – не прѿбидѿти, олѿи – масло, отзпоуѿение, отздание – оставление, параскевгин – патзкз, на онз полз – на онѿ странѿ, прапрѿдь – багрѿница, расхзтити – разгравити, склазь – златица, свѿдѿтельство, свѿдѿние – послоушьство, сзньмз, сзньмище – сзборь, сзборищє, тектонз – дрѿводѿла, три кратзи – триши, оутро – заоутра. Според авторот, употребата на преславизмите во Копитаровото четворо-евангелие се должи на влијанието на помлада, контролна предлошка, со која се служел препишувачот на текстот, па се работи за спорадични воедначувања, а не за единствено продирање на подновената лексика во босанските евангелија, меѓу кои повеќе преславизми бележи на пр. Довољското и Чајничкото евангелие, но не се поклопуваат со тие во Копитаровото. Потврдена е и употребата на грцизмите, на пр. алабастрз, архитриклинз, драгзма, кинзсз, конздратз, корзбанз, леньтин, параклитз, но се izdelуваат и случаите во кои Копитаровото четвороевангелие почесто го употребува словенскиот еквивалент во споредба со грцизмот, на пр. лицемѿрз – оупокритз, хоула – власфимиѿ, опона – катапетазма, оуѿитель – равки, а особено се интересни случаите во кои се чува грцизмот (практорз, икономз, вать, спекоулаторз, сапогз), во случаи кога канонските Мариинско и Зографско евангелие имаат словенски еквивалент (слоуѓа, приставѿникз, мѿрь, воинь, ѿрѿвни). Во врска со лексичките варијанти, на пр. миро – хризма – масть, во Копитаровото евангелие доминира масть. Од протобугаризмите се izdelуваат: бисьрз, запеуатѿѿти, кзнигзи, кзнигзѿии, ковѿегз, од германизмите: блоудо, велььѿдз, пѿназз.

Се посочуваат и низа лексички варијанти односно дублети, од аспект на нивната застапеност во канонските во однос на босанските евангелија.

Поизразената блискост на Дивошевото, Никольското и Копитаровото евангелие говори во прилог на нивната заедничка предлошка, а особено на Дивошевото и Копитаровото, но некои примери укажуваат и на врски со Чајничкото евангелие и Млетачкиот зборник.

VIII поглавје е посветено на синтаксичките особености (200–208), односно на: збороредот, двоината која мошне добро се чува, синтаксата на падежните форми (словенскиот генитив, апсолутниот датив, беспредложниот локатив), супиноот. На синтаксичко рамниште, споредбата со канонските евангелија потврдува или верно следење на синтаксичките особености на канонските евангелија или отстапувања кои се соодветни на некои помлади предлошки, со мошне ретки подновувања. На пр. збороредот најчесто зависи од предлошката,

а врз основа на споредбата се потврдува дека Копитаровото четвороевангелие добро ја следи состојбата засведочена во канонските евангелија, а евентуалните одликувачки карактеристики во босанските текстови, како и лексичките се должат на предлошките. Потврда за архаичноста е чувањето на двоината, чувањето на генитивот со негација, како и на апсолутниот датив во согласност со состојбата во канонските евангелија, како и употребата на беспредложниот локатив. Супинот најчесто е заменет со инфинитив.

Во IX поглавје (209–227) се изложени заклучните согледувања од деталната јазична анализа на Копитаровото четвороевангелие на сите рамништа.

X поглавје го претставува Резимето, во превод и на англиски и на руски јазик (228–234) во кое се сумирани заклучоците од комплексната јазична анализа на Копитаровото четвороевангелие, а во XI поглавје се опфатени Изворите (235–239) и Литературата (240–250) поврзана со предметот на истражувањето, односно посветена на евангелскиот текст. Следат Именски индекс (251–253) и Предметен индекс (255–258) кои претставуваат вреден прилог за натамошните споредбени истражувања на словенскиот превод на евангелието.

Презентирањето на ракописното наследство преку издавање или јазична анализа на црковнословенските ракописи кои се одликуваат со својата архаичност, но и со определени иновации, па на своевиден начин упатуваат на развојните тенденции во јазичната структура, се од особено значење за проучувањето на историјата на словенските јазици.

Изданието „Јазикот и графијата на Копитаровото четвороевангелие“, од Мехмед Кардаш претставува комплексна анализа на јазичните (фонетско-правописните, морфолошките, синтаксичките, лексичките) особености на Копитаровото четвороевангелие, па нуди значајни податоци за расветлувањето на определени појави во развојот на црковнословенскиот јазик и за проучувањето на историјата на кирилometодиевскиот евангелски превод. Анализата ја потврдува припадноста на Копитаровото четвороевангелие кон босанското ракописно наследство; во јазикот на ракописот се одразени низа елементи својствени за босанската средновековна писмена традиција, па овој труд ќе претставува и корисна литература за истражување на словенската писмена традиција и меѓуредакциските контакти, за споредбени проучувања на црковнословенските ракописи од различни редакции, како и за расветлување на нивниот влог во развојот на богатата средновековна словенска писменост. Уверени сме дека ова издание ќе побуди интерес во палеославистичката и пошироко во славистичката научна и културна јавност, како основа за нови проучувања од областа на старата словенска литература, историската граматика и др.

УДК 091:003.349.2(497.221-82)“13“(049.3)

Лилјана Макаријоска

**НОВ ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊЕТО
НА МАКЕДОНСКОТО РАКОПИСНО НАСЛЕДСТВО**
Елка Јачева-Улчар, *Ќустендилски триод – јазична анализа,*
Менора, Скопје 2021

Издавачката дејност од областа на македонското ракописно наследство и живата кирилometодиевска традиција на македонските простори е збогатена со новата книга на Елка Јачева-Улчар „Ќустендилски триод – јазична анализа“ во издание на „Менора“.

Во средновековните книжевно-духовни школи и манастирски книжевни центри се ширела духовната просвета, се одвивала жива преписувачка и преведувачка дејност, па тие се претвориле во културни жаришта со богати фондови од словенски пергаментни ракописи, меѓутоа за жал од тоа богато културно наследство нам ни останало само малку, зашто поголемиот дел од ракописите се дел од странски ракописни збирки.

Мошне рано македонските ракописни книги го привлекле вниманието на странските истражувачи и колекционери (Антун Михановиќ, Виктор Григорович, Јордан Иванов). Акад. Ѓорѓи Поп-Атанасов во изданието „Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X – XIX век“ (2017) евидентира 813 ракописи во странски библиотеки, од кои 16 глаголички, дури 177 ракописи се чуваат во Народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија, 139 во Народната библиотека во Белград, 69 во Државниот историски музеј во Москва, 65 во Универзитетската библиотека „Светозар Марковиќ“ во Белград, 59 во Руската Национална библиотека во Санк Петербург, 43 во Црковниот историско-архивен институт во Софија, 35 во Хрватската академија на науките и уметностите, 35 во Народната библиотека на Србија во Белград, 20 во Зографскиот манастир итн. Во збирката од 39 ракописи од БАН се вбројуваат на пр.: Ресенски фрагмент од триод, Битолски триод, Слоештички патерик, Велешкиот зборник, како и Ќустендилски триод на кој му е посветена оваа книга од проф. д-р Елка Јачева-Улчар,

издание на издавачката куќа „Менора“, чија дејност, меѓу другото, опфаќа голем број трудови посветени на македонското ракописно наследство.

Изданието „Ќустендилски триод – јазична анализа“ (224 стр.) всушност претставува магистерски труд на авторката одбранет во 1998 година на Филолошкиот факултет во Скопје. Изминатиот период од 20-ина години, авторката посветено работеше на ономастички теми, исто така значајни за македонското опстојување низ вековите, а во поново време решаваше и отворено да проговори и да запише за да не остане премолчено негирањето на македонскиот јазик – едноставно затоа што лингвистите се повикани да го проучуваат македонскиот јазик и од историски и од современ аспект и според заветот на Мисирков.

Во книгата се изделуваат два дела и тоа јазична анализа на Ќустендилскиот триод и Прилози од Ќустендилскиот триод. Јазичната анализа ги опфаќа следните раздели: Увод (15–30), Палеографски опис (31–40), Фонетски и правописни особености (41–61), Морфологија (63–78), Синтакса (79–82), Зборообразување (83–90), Лексика (91–107), Заклучок (109–111), Користена литература (113–116).

Воведниот дел е посветен на триодот како значаен дел од словенската црковна традиција. Овој химнографски зборник спаѓа, покрај минејот и октоихот, во литургиски книги што се употребувале во одделни периоди од црковната година. За историјата на постанокот на словенскиот превод на триодот досега се искажани различни мислења во науката. Општо е прифатено мислењето дека првобитниот словенски превод на посниот триод, оној дел што се пее од Томина недела до Педесетница бил дел од преведувачката дејност во кирилometодиевскиот период (В. Мошин). Според податоците од Климентовото житие на Теофилакт, до смртта на Климент Охридски, 916 година, бил направен целосниот превод на триодот. Во науката е прифатено мислењето дека преводот на посниот триод бил направен порано, а преводот на цветниот, односно оној дел што се пее од Томина недела до Педесетница бил направен од Климент пред неговата смрт (Г. Попов). Првобитниот словенски текст на триодот бил пишуван со глаголица, за што сведочат глаголски редови во Битолскиот и во Шафариковиот триод.

Јачева-Улчар се осврнува на сознанијата од досегашните истражувања (Карабинов, Туницкиј, Кодов, Русек, Славева, Мошин и др.), односно на обидите за класификација на словенскиот превод на триодот, што се поврзува со дејноста на Св. Кирил и Методиј и нивниот ученик Климент Охридски, кој пред својата смрт го завршил преводот на цветниот триод, а го редактирал и посниот дел на триодот.

Различните видови и подвидови на словенските преписи на триодите се должат на разновидноста и сложената структура на триодите, но во

различни редакции се забележуваат извесни свесни или несвесни интервенции на преведувачите во однос на литургиските книги, што ги разликуваат овие текстови од грчките триоди. Структурните варијанти се тесноповрзани со црковните типичи, чии промени предизвикуваат промени во структурата на службите.

Авторката се осврнува на триодите од македонска редакција, на Битолскиот, на Шафариковит, како и на Орбелскиот и Хлудовиот триод, кои според класификацијата на Г. Попов припаѓаат на иста група, а исто така се пишувани во втората половина на XIII век.

Ќустендилскиот триод црковнословенски ракопис од крајот на XIII век, се состои од 70 листови пергамент со димензии 30–30,5 x 19 cm и 30–30,5 x 21–21,5 cm, пишуван во 2 колони со по 37/38 реда. Се чува на 6 локации во Бугарија и во странство. Најголемиот дел (55 страници) е во Регионалниот историски музеј Академик Јордан Иванов – Ќустендил, под број 401, во Библиотеката на БАН во Софија има 8 листови со број 39, во Националната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија 1 лист со број 575, исто така 1 лист се чува во Националната библиотека „Иван Вазов“ во Пловдив, додека 4 листови има во Универзитетската библиотека во Краков, Полска. Последниот познат фрагмент од Ќустендилскиот триод се чува во Архивот на Петербуршкиот оддел на Институтот за историја под бр. 687/3.

Од структурен аспект, Ќустендилскиот триод, покрај трипеснеците и четирипеснеците содржи и паримии, врз основа на што се заклучува дека ја претставува подоцнежната структурна редакција на триодот.

Авторката укажува на припадноста на овој триод кон дејноста на Кратовско-злетовската книжевна школа, што подоцна се поткрепува и со резултатите од палеографската и јазичната анализа. Во палеографскиот опис се укажува дека ракописот, пишуван од една рака, има мошне скромна илуминација, ретки лигатури што сведочи за архаичноста. Се бележат особеностите на одделни карактеристични нацрти од некалиграфското, средно уставо писмо, на пр. ж, љ, ѣ, ѱ, д, се посочуваат варијантите на нацртите на к, о, ѱ и др.

Во делот посветен на фонетските и правописните особености се следи употребата на еровите, ретката вокализација $z > o$: оѱпова, оѱпование, како и $ь > e$ во коренските морфеме: вeсь, дeвeри, дeвeрь, жeзломь, жeзль, тeмнoѱ, тeмнымь, дeнница, почeстата во суфиксите: слaдoкь, крoтoкь, крѣпoкь, бeзгoдeнь, бeзнaчeлeнь, бeстрaстeнь, бoѱрeнь, гнѣбeнь, силeнь, агнeць, вѣнeць, кoнeць, млaдeнeць, мрѣтвeць, плѣтoнoсeць, прѣвѣнeць, пѣвeць, стoѱдeнeць, твoрeць, ѱлoвѣкoљoвeць, па примерите со нестимолошките ерови: бeзѣбрaзнa, бeзѣ слaвы.

Авторката се осврнува на сознанијата од одделни истражувачи во врска со употребата на носовките, па ги истакнува своите врз основа на анализата – ж се пишува зад самогласки: злѡвож, рѣзож, волеж, прижть, во почетна позиција: жзыкоу, жтроба, а зад согласки: пища, възложать, жадны, вижда, мажемь, земля, доследно се пишува аж: деснаж, творащаж, приѣтгажщаж, вѣроужщаж, а има ретки примери на деназализација: моужи, моуже, роуце, вѣроую, а > е во кратки заменски форми: те покажа, слава те, приближи се.

Во врска со употребата на ѣ Кустендилскиот триод, според авторката, се вбројува во групата со установената норма: ша, жа, ѣѣ, ѣѣ, ждѣ, нѣ, лѣ, рѣ, карактеристична и за други ракописи од XII до XIV век, како на пр. Слепченскиот апостол, Стаматовото евангелие, Григоровичевиот паримејник. На почеток на зборот се пишува јако, ѣсти со што се одликуваат и други северомакедонски ракописи.

Во Кустендилскиот триод има безразборно мешање на ы и и, што укажува на завршена замена ы > и. ѣ, како и ја, се пишува зад самогласки и во почетна позиција: знамениѣ, моѣи, твоѣ, твоѣго, надѣяниѣ моѣ, поклонѣниѣ, ѣго, ѣже, ѣлико. Во врска со контракцијата чести се старите неконтрахирани форми кај сложената придавска промена.

Авторката укажува на речиси редовната употреба на епентетско л, на пр.: земли, крѣбавленица, дрѣзновлениа, обновлениѣ, озловлениѣ, прославѣѣж, ѣвлѣно, оживлѣни, люблѣни, што се должи на влијанието на српските врз северомакедонските говори, на подоцнежното затврднување на ѣ, само по исклучок се пишува ѣа, редовно ѣю: ѣюдни, ѣюдѣсем.

Се посочуваат и примери за промените на консонантските групи: гѣ > кѣ: облекѣѣ, жк > шк: ташкы, св > зѣ: зборищѣ, ис пламене, асимилација вн > мн: дамно, дисимилација сѣѣ > стѣ: сионѣстѣи, гесинарѣстѣ, за слевањето на геминатите: беззаконицы, вѣстраѣтѣнѣ и др., упростување на консонантските групи, здн > зн: непразнѣ, празникомѣ, празникѣ, празноуѣтѣ

тѣ > ѣ: оѣѣ, оѣѣствѣи, а на крајот се укажува и на пишувањето на туѓите, односно грчки имиња: ѣгипта, ѣакоѣѣ, ѣюда, ѣносиѣѣ, ѣѣѣма итн.

Во делот Морфологија се посветува внимание и на морфосинтаксичките особености, на развојот на именскиот систем, односно на отстапувањата од старословенската норма, расколебаната употреба на падежните наставки, употребата на вокативот, на двоината итн.

Се посочува употребата на придавските форми, на контрахираните и неконтрахираните форми, на карактеристичните придавски суфикси: -ѡвѣ/-ѣвѣ, -инѣ, -јѣ, -ѣскѣ. Кај заменките се јавуваат и форми под влијание на именската промена, по пат на аналогија или како резултат на одделни фонетски промени. Јачева-Улчар ги документира промените кај употребата на личните заменки, на посвојните заменки, на кратките заменски форми итн.

Авторката ја истакнува употребата на инфинитивот, на партиципните форми, а во врска со развојот на глаголскиот систем укажува на одделни карактеристични промени на: презентот, императивот, аористот, имперфектот, како и на сложените глаголски форми: футурот, перфектот и кондиционалот.

Во делот посветен на синтаксата авторката се осврнува на упрстувањето на деklinацијата, на неправилната употреба на одделни падежи, на изразувањето на негацијата: да не вькоуьсать ниуьсоже ни да жируьжть ниуьсоже ни воды да не пижт, на употребата на да-конструкцијата, на партикулата ли, на редот на клитиките: тьи ма прѣдасть, кто та видѣ уадо моѣ и др.

Во разделот посветен на Зборообразувањето се документираат зборообразувачките модели на одделни зборовни групи, се посветува особено внимание на сложенките, на пр. со прва компонента благо-, вьсе-, дзко-, длзго-, живо-, законо-, ззло-, само-, уловѣко- и др., на покарактеристичните префикси: вьз-, вьзз-, из-, по-, при-, про-, прѣ-, суфикси кај именките, на пр. -ьникз, -тель, -ьць, -ица, -ло, -ьство, -ость, -ота.

Делот за лексиката на Ќустендилскиот триод ги опфаќа разделите за: архаичниот лексички слој (вєлии, скрььь), моравизмите (дрєвлє, неприязнь), германизмите (вєлььждз, говььсити, кзназь), за поновиот лексички слој, лексичките варијанти, антонимите.

Во заклучните белешки авторката се навраќа на основните согледувања во врска со јазикот на Ќустендилскиот триод. По заклучокот е наведен изборот од консултираната релевантна литература во врска со анализата на триодот.

Вториот дел од книгата фототипно ги претставува: нецелосниот дел на ракописот што се чува во Окружниот музеј во Ќустендил, двата листа што се чуваат во Универзитетската библиотека во Краков, Полска како и расчитаниот текст од листот што се чува во народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија.

Благодарение на ова издание на Ќустендилскиот триод, заедно со претходните изданија на триодите кај нас – на Загребскиот, на Орбелскиот и на Шафариковиот триод, македонските триодни текстови ќе станат подостапни за поширок круг специјалисти, за нивно попродлабочено истражување од различни аспекти, зашто тие носат низа нови податоци од јазичен и текстолошки аспект. Или, според авторката, со оглед на големиот број архаични особености со кои се одликува овој ракопис, и тој се вбројува во ракописите што ја потврдуваат улогата на факторот на традицијата во развитокот на македонскиот јазик.

СОДРЖИНА

ЈАЗИК

- Marinka Šimić
ЇАКАВСКИ УТЈЕСАЈ У *РАЃМАНСКОМ БРЕВИЈАРУ* (HAZU III б 10) 7
- Tanja Kuštović
GLAGOLI U ODABRANIM IZDANJIMA SENJSKE TISKARE 35
- Лилјана Макаријоска
СЛОЖЕНКИТЕ ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИОТ ЛЕКСИЧКИ ФОНД 47
- Лилјана Макаријоска, Бисера Павлеска-Георгиевска
ЛЕКСИЧКАТА СИНОНИМИЈА
ВО ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ ТЕКСТОВИ
(ВРЗ ПРИМЕРИ ОД МОЛИТВЕНИЦИ ОД XV ДО XVII ВЕК) ... 73

КНИЖЕВНОСТ

- Ѓорги Поп-Атанасов
РАКОПИСНАТА ЗБИРКА НА ЦРКВАТА „СВ. ЃОРГИ“
ВО СКОПСКО БАЃАНИ 91
- Александар Крстаноски
МАНАСТИРСКИТЕ ТЕФТЕРИ ОД СВЕТА ПРЕЧИСТА КИЧЕВСКА .. 117

ПОВОДИ

- Александар Крстаноски
ЛИНГВИСТИЧКИОТ ПРОФИЛ
НА АКАДЕМИК ПЕТАР ХР. ИЛИЕВСКИ 129

ПРИКАЗИ

Лилјана Макаријоска

ВРЕДНО ИЗДАНИЕ ЗА СЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСИ

ОД МАКЕДОНИЈА ВО СТРАНСКИ РАКОПИСНИ ЗБИРКИ

СО ПАЛЕОГРАФСКИ АЛБУМ 143

Мери Цубалевска

ЗНАЧАЕН ПРИЛОГ КОН МАКЕДОНСКАТА ИСТОРИСКА

ЛЕКСИКОЛОГИЈА 151

Лилјана Макаријоска

НОВА КНИГА ПОСВЕТЕНА НА БОСАНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА

ПИСМЕНА ТРАДИЦИЈА 157

Лилјана Макаријоска

НОВ ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊЕТО

НА МАКЕДОНСКОТО РАКОПИСНО НАСЛЕДСТВО 163

КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА
14/2023

Издавач
МЕНОРА – Скопје
Порта Буњаковец, бр. 19
1000 Скопје

Прво издание 2023

Уредник на издавачот
Д-р Јордан Поп-Атанасов

Тираж 500 пр.

Компјутерска подготовка
МЕНОРА – Скопје

Адреса на печатницата
МЕНОРА – Скопје
Порта Буњаковец, бр. 19
1000 Скопје